

Tartalom

109. ÉVF.

2013. ŐSZ

3. SZÁM

Andrássy György: A kisebbségi nyelvek helyzete nemzetközi jogi szempöngből 257

Kugler Nóra: A vizuális észleléssel összefüggö lexikalizálódott evidenciajelölö és episztemikus-inferenciális kifejezések 275

Imrényi András: A beférközö segédigés szerkezetek függöségü nyelvtani elemzéséhez 291

Krékits József: A tartam és folyamat szétválasztásának kérdéséhez 309

Kisebb közlemények. Kabán Annamária: „Emléke visszacsillog...”. Dsida Jenö: Tavalyi szerelem 323

Szó- és szólásmagyarázatok. Horváth László: Zalámbolási jegyzetek. 325 – Rácz János: A legnépszerűbb „balatoni” hal nevei. 330 – Zoltán András: Király és karéj. 337

Élönyelv. Kontra Miklós: Átlagos mondathossz a BUSZI-2-ben? 342

Szemle. Bíró Ferenc: Új helynévtörténeti monográfiák a debreceni névtani műhely sorozatából. 343 – Zoltán András: Sebestyén Zsolt, Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára. 351 – Dötsch Szilvia: Csernicskó István szerk., Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben. 354 – Szabó Panna: Borsos Balázs, A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében. I–II. 357 – Zelliger Erzsébet: Gábor Hosszú, Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems 362

Társasági ügyek. Farkas Tamás: Ördög Ferenc 80 éves. 366 – Nyomárkay István: Gadányi Károly 70 éves. 369 – Zelliger Erzsébet: Vörös Ottó 70 éves. 371 – Csepregi Márta: Csúcs Sándor 70 éves 372

Nyelvtörténeti adatok. Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei 375

Szerzőink

MAGYAR NYELV

109. ÉVF.

2013. ŐSZ

3. SZÁM

A kisebbségi nyelvek helyzete nemzetközi jogi szemszögből*

1. Bevezetés. – A nyelvek sorsa számos tényezőtől függ, s aligha kétséges, hogy e tényezők közé tartozik a jog is: az államok belső joga és a nemzetközi jog egyaránt. Egyáltalán nem mindegy ugyanis, hogy miként alakul egy országon belül az egyes nyelvek jogállása, hogy tehát mely nyelv lesz hivatalos nyelv vagy államnyelv, vagy hogy mely nyelvek kapják meg a kisebbségi vagy regionális nyelv jogállását, s az ezzel együtt járó védelmet. Fogalmazhatunk azonban úgy is, hogy egy adott országon belül az egyes nyelvek elterjedésére, fejlődésére vagy éppen túlélési esélyeire meglehetősen nagy befolyással van az, hogy milyen szabályok vonatkoznak e nyelvek használatára (vö. pl. SKUTNABB-KANGAS–PHILLIPSON 1994: 71–110; SZILÁGYI N. 1994: 131–50; SKUTNABB-KANGAS 1997, 2000: 479–649; KONTRA 2003: 551–65, 2010; BARTHA 2005; CSERNICKÓ 2013). A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája által biztosított védelem például a Charta preambuluma és 1. cikke értelmében „Európa történelmi [kiemelés tőlem – A. Gy.] regionális vagy kisebbségi nyelveire” terjed ki, „a bevándorlók nyelveire” nem, s ennek nyomán természetesen a Charta részes államai is csupán a területükön hagyományosan használt, azaz történelmi regionális vagy kisebbségi nyelvek védelmére vállalnak kötelezettséget a Chartában előírt módon.

A továbbiakban a különböző nyelvek használatára vonatkozó jogi normák összességét nyelvjognak fogjuk nevezni: nemzeti nyelvjognak azon normák összességét, amelyeket az egyes államok törvényhozása alkotott meg, és nemzetközi nyelvjognak azon normák összességét, melyek megalkotói nemzetközi jogalkotók voltak.

A nemzetközi jogászok között uralkodó felfogás szerint az államok nagy szabadságot élveznek nemzeti nyelvjoguk megalkotása, kialakítása során; szabályozási hatalmukat e téren a nemzetközi jog csak csekély mértékben korlátozza. S valóban, ha arra gondolunk, hogy a nemzeti nyelvjog nemzetközi jogi korlátozása voltaképpen a nyelvi megkülönböztetés tilalmára, egyes kisebbségi nyelvi jogok elismerésére, bizonyos kisebbségi vagy regionális nyelvek védelmére, s néhány más szabályra

* A tanulmány a szerző egyik előadásának átdolgozott változata; az előadás az MTA Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottság 2011. június 6-i ülésén hangzott el „A magyar nyelv helyzete nemzetközi jogi szemszögből: veszélyeztetettség és kihasználatlan lehetőségek” címmel.

szorítkozik, még egyet is érthetünk e felfogással. Nem is azért fogunk vitába szállni vele az alábbiakban, mert úgy látjuk, a nemzetközi nyelv jog más szabályokkal is korlátozza a nemzeti nyelv jogot, hanem azért, mert nézetünk szerint az említett szabályokból sokkal erősebb korlátozás következik, mint azt általában feltételezik. Egyelőre azonban maradjunk annál az önmagában véve helytálló megállapításnál, hogy a nemzetközi nyelv jog jelenleg csupán a nyelvi megkülönböztetés tilalmával, bizonyos kisebbségi nyelvi jogok vagy bizonyos kisebbségi és regionális nyelvek védelmével, és néhány további szabállyal korlátozza az államokat saját nyelv jogi szabályaik, nemzeti nyelv joguk kialakításában.

Magyarország tehát azon kevés ország közé tartozik, amelyeknek nemzeti nyelv jog már akkor elismert fontos kisebbségi nyelvi jogokat, amikor e jogok nemzetközi jogi elismerésére még csak elvétve és szűk körben volt példa.¹ Talán ez is közrejátszik abban, hogy a magyar külpolitika leginkább a kisebbségvédelem, a nemzetközi kisebbségvédelem erősítését szorgalmazza évtizedek óta. Magyarország e törekvésének eddigi legnagyobb sikere minden bizonnyal az, hogy az Európai Unió értékeinek felsorolásába fölvtették a kisebbségekhez tartozó személyek jogait is; erre ugyanis magyar kezdeményezés nyomán és nagyrészt a kitartó és következetes magyar fellépésnek köszönhetően került sor (HORVÁTH-ÓDOR 2005: 74–5).

A nemzetközi kisebbségvédelem erősítésére irányuló magyar törekvés mindazonáltal – más országok és egyes nyelvi közösségek ilyen törekvéseihez hasonlóan – erős ellenállásba ütközik. A kollektív kisebbségi jogok elismeréséről hallani sem akar a legtöbb állam, de lelassult, megtorpant az egyéni kisebbségi jogok nemzetközi elismerésének folyamata is, és nem várható látványos, nagyobb horderejű előrelépés a kisebbségi vagy regionális nyelvek védelmének terén sem. Sokak szerint ebben nincs semmi rendkívüli: a nemzetközi kisebbségvédelem alakulása érdek- és helyzetfüggő, s az államok, úgy tűnik, jelenleg nem érdekeltek abban, hogy a mostaninál nagyobb mértékben korlátozzák azt a szabályozási szabadságukat, amelyet nemzeti nyelv joguk alakításában élveznek.

Mit lehet ilyen körülmények között tenni? Hogyan lehet ilyen körülmények között is jobban érvényt szerezni az igazságosságnak, azaz hogyan lehet elérni, hogy erősödjön a kisebbségi nyelvek nemzetközi jogi védelme? Megítélésünk sze-

¹ Bizonyos kisebbségi nyelvi jogok szélesebb körű nemzetközi jogi elismerésére csak a 20. század első évtizedeiben került sor. Magyarországon ez viszont már 1849-ben megkezdődött a nemzetiségekről szóló VIII. törvénycikk elfogadásával – bár e törvény végrehajtására a szabadságharc bukása miatt már nem került sor –, s ténylegesen is megtörtént a népis-kolai közoktatás tárgyában hozott 1868-as XXXVIII. törvénycikkkel, valamint a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott 1868-as XLIV. törvénycikkkel (vö. Corpus Juris Hungarici 2000). A nemzetközi nyelv jog kialakulása persze korábbi keletű, egészen 1815-ig, a bécsi kongresszusig megy vissza, de eleinte még csak a poznani lengyeleknek tette lehetővé, hogy a német mellett a lengyel nyelvet is használják a hatóságokkal való érintkezésük során (vö. CAPOTORTI 1979: 3).

rint ilyen időkben is van esély erre, ha a kezdeményezés elvi-elméleti szempontból jól megalapozott, és a javaslatokat jó érvek támasztják alá. A magunk részéről tehát úgy véljük, a nemzetközi nyelv jog csak részben érdek- és helyzetfüggő. Meggyőződésünk szerint számít, és pedig sokat számít az igazságosság is, s különösen sokat számít, ha az igazságosságot újszerű megvilágításba helyezik, és az újszerű fölvetéseket, elgondolásokat jó érvek támogatják. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy a magyar diplomácia említett nagy sikere – a kisebbségi jogok felvételése az Európai Unió értékeit felsoroló listára – sem annyira az Európai Unió tagállamainak érdekeltségén, mint inkább az érveken, a jó magyar argumentáción múltott. Azok a tagállamok, amelyek nem különösebben lelkesedtek a javaslatért, egyszerűen nem tudtak mit válaszolni a javaslat mellett felhozott érvekre, s így annak ellenére is kénytelenek voltak engedni, hogy a javaslatnak kezdetben nem voltak befolyásos támogatói (ANDRÁSSY 2012: 146–8, NAGY 2012: 160–3).

A kérdés ezek után már csak az, hogy meg lehet-e fogalmazni más, hasonlóan jó javaslatokat, elgondolásokat is, olyanokat, amelyeket hasonlóan jó érvek támogatnak. Nézetünk szerint ez a lehetőség most is adott, s e tanulmányban épp arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljunk két ilyen igazságossági javaslatot, illetőleg elgondolást, természetesen a hozzájuk tartozó érvekkel együtt. Egyfelől azt a gondolatsort fogjuk kifejteni, hogy a nemzetközi nyelv jogot bizonyos paradigma-rendellenességek terhelik, melyek kiküszöbölése egyetemes érdek, s hogy ezért a kiküszöbölésre irányuló javaslat aligha utasítható vissza; a javaslat elfogadása ugyanakkor megerősítené valamennyi kisebbségi nyelv – köztük a szomszédos országokban kisebbségi nyelvnek számító magyar nyelv és a Magyarországon beszélt számos kisebbségi nyelv – jogi helyzetét. Másfelől, de az előbbiekhöz szorosan kapcsolódva azt a gondolatsort fogjuk kifejteni, hogy a nyelvi megkülönböztetés tilalmának a nemzetközi jogban uralkodó értelmezése bizonyos irányokban hiányos, kibontatlan, s hogy az értelmezés ilyen irányokban történő kibontása igencsak időszzerű lenne, és szintén az igazságosság kiteljesítését eredményezné. Egyebek közt azzal, hogy erősítené a t ö r t é n e l m i kisebbségi nyelvek jogi helyzetét, köztük a szomszédos országokban ilyen nyelvnek minősülő magyar nyelv, s a számos hazai történelmi kisebbségi nyelv jogi helyzetét is.

Ezek az állításaink és az őket alátámasztó érvek – ha nem is pontosan ilyen megfogalmazásban – természetesen elhangzottak már különböző konferenciákon, rendezvényeken, megjelentek hazai és külföldi jogi kiadványokban, ez év nyarán pedig egy monográfiában is. Az eddigi fogadtatás, mint általában az uralkodó felfogástól eltérő nézetek fogadtatása, vegyes: a kétkedéstől az óvatos elfogadáson át a határozott támogatásig terjed. Az mindenesetre biztató, hogy az érvelés komolyságát és logikai megalapozottságát eddig még senki sem vonta kétségbe.

2. Paradigma-rendellenességek a nemzetközi nyelv jogban. – A nemzetközi nyelv jog az emberi jogok nemzetközi jogába ágyazódik: a nemzetközi nyelv jog normái vagy eleve részét képezik az emberi jogok nemzetközi

jogának, vagy szorosan kapcsolódnak az emberi jogok nemzetközi jogához. Amikor tehát azt állítjuk, hogy a nemzetközi nyelvjogot bizonyos paradigma-rendellenességek terhelik, voltaképpen azt állítjuk, hogy bizonyos paradigma-rendellenességek terhelik az emberi jogok nemzetközi jogát. A szóban forgó paradigma-rendellenességek nézetünk szerint eredetileg egy hiányból, az emberi jogok nemzetközi jogának egy születési hiányosságából fakadnak: abból, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, vagyis az emberi jogok nemzetközi jogának első olyan dokumentuma, amely kísérletet tett valamennyi emberi jog kinyilvánítására, nem ismer el egyetlen nyelvi jogot sem; még a Nyilatkozat által elismert nem nyelvi emberi jogok definíciói sem tartalmazznak nyelvi részjogosítványokat. Az egyetlen kivétel ez alól a Nyilatkozat 2. cikke, mely kimondja, hogy mindenkinek joga van a Nyilatkozatban kinyilvánított valamennyi joghoz és szabadsághoz bármiféle megkülönböztetés, egyebek közt nyelvi megkülönböztetés nélkül. Mindez tehát azt jelenti, hogy a Nyilatkozat értelmében senkinek sincs semmilyen nyelvi emberi joga, viszont mindenkinek joga van valamennyi, a Nyilatkozatban elismert nem nyelvi emberi joghoz nyelvére tekintet nélkül. A nyelvi megkülönböztetésnek ezt a Nyilatkozatban kinyilvánított, a nem nyelvi emberi jogok tekintetében elismert tilalmát persze föl lehet fogni egy sajátos nyelvi emberi jogként, a nyelvi megkülönböztetéshez való emberi jogként is. (Ez azonban egy valóban különleges emberi jog. Egyrészt azért, mert e jog maga is emberi jogokra vonatkozik, s így más emberi jogokhoz képest egy másodfokú emberi jogként fogható fel, másrészt pedig azért, mert e jog érvényessége a Nyilatkozatban elismert emberi jogokkal összefüggő nyelvi megkülönböztetésekre korlátozódik; más szóval összeegyeztethető vele bármilyen más nyelvi megkülönböztetés, ideértve a nyelvi jogokkal kapcsolatos nyelvi megkülönböztetéseket is, vö. ANDRÁSSY 2013: 96–103.)

De miért hiányosság, miért hiba az, hogy a Nyilatkozat ennyire hallgat a nyelvi jogokról? Ennek részletes tárgyalására itt természetesen nincs lehetőségünk, de talán kellően meggyőzőek lesznek az alábbi érvek is.

A Nyilatkozat elismeri egyebek közt minden ember jogát a gondolat, a lelkiismeret és a vallás, valamint a vélemény és a kifejezés szabadságára (18. és 19. cikk), e jogok definíciói azonban teljes hallgatásba burkolódnak azzal kapcsolatban, hogy mely nyelven vagy mely nyelveken van joga minden embernek e szabadságok gyakorlására. Márpedig minden különösebb magyarázat nélkül is világos, hogy e jogok gyakorlása az esetek túlnyomó többségében nyelvhasználattal jár, és pedig valamely meghatározott nyelv vagy nyelvek használatával. S minthogy ilyen nyelvekből van vagy hétezer,² elháríthatatlannak látszik a kérdés, hogy vajon mely nyelven vagy mely nyelveken van joga mindenkinek gondolkodni, elmélkedni, imádkozni, bármely kérdésről véleményt formálni és azt ki is fejezni. Következésképpen a Nyilatkozatnak valamilyen módon választ kellett volna adnia e kérdésre,

² Természetesen mindenekelőtt az élő nyelvek tartoznak ide, melyek száma jelenleg 7105 lehet (Ethnologue 2013), de szóba jöhetnek kihalt nyelvek is. Miért is ne lenne joga bárkinek például ahhoz, hogy latinul vagy ógörögül tanuljon, és e nyelven (is) kifejezze gondolatait?

vagyis hallgatása hiányosság, hiba. Még világosabb azonban ez akkor, ha rámutatunk, hogy a probléma más jogokkal kapcsolatban is fölmerül.

A Nyilatkozat 10. cikke például kinyilvánítja mindenki jogát a független és pártatlan bírósághoz, a 11. cikk pedig a büntetendő cselekménnyel vádolt személyek jogait ismeri el. Természetesen e jogok is nyelvhasználattal járnak, hiszen aligha lehet nyelvhasználat nélkül bírósági „tárgyalást” tartani, valakit bűncselekmény elkövetésével „vádolni”, illetőleg ilyen vádakkal szemben bíróság előtt „védekezni”. És egyáltalán nem mindegy, hogy valakivel a saját nyelvén vagy legalább egy általa értett nyelven közlik az ellene emelt vádat, vagy egy olyan nyelven, amelyet nem is ért. S hasonlóképpen, egyáltalán nem mindegy, hogy érti-e valaki a „tárgyalás” nyelvét, illetőleg hogy mennyire érti és beszél az, s hogy mely nyelven védekezhet a bíróság előtt. Mindezek ellenére a szóban forgó jogok definíciói semmit sem mondanak ezzel kapcsolatban; hallgatásuk ezért hiányosság, hiba. Nevezetesen, hiányoznak e meghatározásokból bizonyos nyelvi kitételek, nyelvi részjogosítványok; a leginkább talán az, hogy a bűncselekmény elkövetésével vádolt személyeknek, ha nem értik vagy nem beszélnek a tárgyalás nyelvét, joguk van tolmács igénybe vételére.

Mindezek után talán már igazoltnak tekinthetjük, hogy a Nyilatkozatban elismert egyes emberi jogok definícióiból valóban hiányzik néhány nyelvi részjogosítvány. De vajon hiányzik-e egy önálló nyelvi jog is a Nyilatkozatból? Egy olyan nyelvi jog, mely nem valamely, a Nyilatkozat által egyébként elismert nem nyelvi emberi jog részjogosítványa csupán, hanem amely éppen olyan önálló emberi jog, mint a Nyilatkozat által elismert bármely más jog? Ennek eldöntése ismét hosszabb vizsgálódást igényelne, amelyre itt nincs terünk. Ahhoz azonban, hogy valószínűsítsük: egy ilyen jog is hiányzik a Nyilatkozatból, talán elegendő, ha rámutatunk néhány közismert tényre.

Egyfelől arra, hogy az emberi gondolkodás szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódik a nyelvvel, hogy az emberi gondolkodás mintegy nyelvbe ágyazott gondolkodás, hogy tehát az emberi lét szinte elképzelhetetlen nyelv nélkül. Másfelől pedig arra, hogy az emberi gondolkodás nem közvetlenül a nyelvbe, a nyelvbe mint olyanba, hanem mindig valamely meghatározott nyelvbe ágyazódik, illetve mindig csak valamely meghatározott nyelven keresztül ágyazódik a nyelvbe, a nyelvbe mint olyanba. Egyetlen ember sem képes ugyanis közvetlenül a nyelvet, a nyelvet általában, a nyelvet mint olyant használni; a nyelvhasználat mindig valamely meghatározott nyelv használata, s csak ezen keresztül nyelvhasználat mint olyan, nyelvhasználat általában. Még a nyelvről, a nyelvről általában, vagy a nyelvről mint olyanról is csak valamely meghatározott nyelven vagyunk képesek beszélni vagy írni.³ Hogy is

³ Mindez persze ismeretelméleti szempontból korántsem ilyen egyszerű, hiszen nyilvánvaló, hogy amikor az egyes nyelvekről és magáról a nyelvről beszélünk, pontosan a platóni ideák problémájába ütközünk, illetőleg az univerzálé-vita kellős közepén találjuk magunkat. Ezért talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy amikor azt állítjuk, hogy gondolkodásunk nem általában a nyelvbe, hanem valamely meghatározott nyelvbe ágyazódik, illetőleg hogy mindig csak valamely meghatározott nyelv használatán keresztül használjuk a nyelvet, a nyelvet mint olyant, mondatfűzésünk ugyan közelebb áll egyes realista álláspontokhoz, mint a nominalizmushoz vagy a konceptualizmushoz, ez azonban nem

ne lenne hát akkor minden embernek joga ahhoz a nyelvhez, vagy azokhoz a nyelvekhez, amelyen vagy amelyeken egyáltalán képes a gondolkodásra, a beszédre, a kifejezésre? Hogy is ne lenne joga tehát minden embernek legalább a saját nyelvéhez, a saját nyelve használatához? S hogy is ne kellett volna ezért minden embernek ezt a jogát elismerni az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában?

Tegyük hozzá: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának említett hiányosságait az emberi jogok nemzetközi jogának későbbi fejlődése részben orvosolta. Az ENSZ ugyanis az Egyetemes Nyilatkozathoz szorosan kapcsolódva, de 18 évvel a Nyilatkozat elfogadása után elfogadott két nagy nemzetközi egyezményt is az emberi jogokról, s ezek közül az egyik, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya immár elismer bizonyos nyelvi részjogosítványokat, s elismer egy önálló nyelvi jogot is. Az Egyezségokmány 14. cikke kimondja, hogy minden bűncselekménnyel vádolt személynek joga van ahhoz, hogy „a lehető legrövidebb határidőn belül egy általa értett nyelven részletesen tájékoztassák az ellene emelt vád természetéről és okáról”, s hogy „díjmentesen vehessen igénybe tolmácsot, amennyiben nem érti vagy nem beszéli a tárgyaláson használt nyelvet”. Ez természetesen azt jelenti, hogy 18 évvel a Nyilatkozat elfogadása után maga az ENSZ is levonta azt a következtetést, hogy egyes nem nyelvi emberi jogok magukban foglalnak bizonyos nyelvi részjogosítványokat, s hogy ezért egyes emberi jogok részletesebb definícióinak tartalmazniuk is kell az ilyen nyelvi kitételeket, részjogosítványokat.

Az Egyezségokmány mindemellett azonban – mint említettük – elismer egy önálló nyelvi jogot is, s közelebbi tárgyunk szempontjából ennek az önálló nyelvi jognak van nagyobb jelentősége. Az Egyezségokmány 27. cikke kimondja: „Olyan államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival közösségben saját kultúrájukat élvezzék, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.”

E cikk elfogadásának előzményei messzire nyúlnak vissza: a téma napirenden volt már az Egyetemes Nyilatkozat kidolgozásakor is, végül azonban egyetlen szövegtervezet sem került be a Nyilatkozat végleges szövegébe. A vita mindazonáltal folytatódott, illetőleg megismétlődött a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának előkészületei során, s ekkor már viszonylag hamar, az 1950-es évek közepén többségbe került az az álláspont, miszerint egy ilyen cikket be kellene iktatni az Egyezségokmányba. Az egyetértés létrejöttének körülményeiről a következőket olvashatjuk a jegyzőkönyvben: „Egyetértés volt abban, hogy bár a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya tervezetének 2. cikk 1. bekezdése és 24. cikke [a későbbi 26. cikk – A. Gy.] a diszkrimináció általános tilalmát foglalja

jelenti elköteleződésünket az ilyen álláspontok mellett. Célunk ugyanis itt csupán az, hogy rávilágítsunk: az emberi gondolkodás nem egyszerűen a nyelvbe, a nyelvbe mint olyanba ágyazódik, hanem mindig valamely meghatározott nyelvbe, s hogy az emberi nyelvhasználat sem egyszerűen a nyelv használata, hanem mindig valamely meghatározott nyelv használata.

magában, a kisebbségek megkülönböztető elbánásban részesíthetők abból a célból, hogy biztosítva legyen helyzetük valódi egyenlősége a népesség más elemeivel. Az az érzés alakult ki, hogy erről a kérdésről be kellene iktatni egy cikket a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányának tervezetébe.” (ENSZ Közgyűlés 1955: 183. bek.).

Az idézett szövegből kitűnik, hogy a Közgyűlésen részt vevő delegátusok úgy vélték, a szóban forgó kisebbségi cikk, illetőleg az abban foglalt kisebbségi jogok voltaképpen nincsenek összhangban az Egyezségokmány tervezetének a diszkriminációt tiltó 2. és 24. cikkével, mégis e jogok elismerése mellett foglaltak állást, mert meglátásuk szerint e jogok a kisebbségekhez tartozó személyek valódi egyenlőségének biztosítását szolgálják.

A magunk részéről osztjuk az egykori delegátusoknak azt a véleményét, hogy az Egyezségokmány szóban forgó cikkében foglalt kisebbségi jogok nincsenek összhangban a megkülönböztetés „általános” tilalmával. Ezek a jogok ugyanis az Egyezségokmány értelmében csak a kisebbségekhez tartozó személyeket illetik meg, a többséghez tartozókat nem, s ily módon az Egyezségokmány a kisebbségekhez tartozó személyeket valóban megkülönböztető bánásmódban, előnyös megkülönböztetésben részesíti a népesség más elemeihez képest, ez pedig természetesen diszkrimináció, megkülönböztetés, ami viszont az Egyezségokmány hivatkozott cikkei értelmében tilos. Úgy véljük továbbá, hogy e jogok elismerése nem csupán a diszkrimináció tilalmának elvével, illetőleg a nem-megkülönböztetéshez való joggal, hanem az emberi jogok egyetemességének elvével sincs összhangban. Az emberi jogok ugyanis abból adódóan, hogy pusztán ember mivoltuknál fogva illetik meg az embereket, szükségképpen egyetemes, minden embert megillető jogok; az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt jogok viszont nem illetnek meg minden embert. Úgy véljük végül, hogy a szóban forgó kisebbségi jogok elismerése nincs összhangban a törvény egyenlő védelméhez való joggal sem (Egyezségokmány 26. cikk). Ezt könnyű belátni, hiszen a 27. cikkben elismert jogok olyannyira nem egyenlő jogai minden embernek, hogy e jogok csak bizonyos embereket illetnek meg, másokat nem.

A fentiekben vázolt problémák véleményünk szerint voltaképpen paradigma-rendellenességek, pontosabban paradigma-rendellenességekként kell őket felfognunk, ha a paradigmaelmélet fogalmaival közelítünk feléjük. Az ugyanis aligha vitatható, hogy a megkülönböztetés tilalma, az emberi jogok egyetemessége és a törvény egyenlő védelméhez való jog paradigmaticus elemek az emberi jogok doktrínájában és az emberi jogok nemzetközi jogában. Úgy véljük tehát, hogy az az aggodalom, amelyet az ENSZ Közgyűlésének egykori delegátusai megfogalmaztak, hogy ti. az elismerésre javasolt kisebbségi jogok nincsenek összhangban a diszkrimináció tilalmával, paradigmaticus jelentőségű aggodalom volt; mi több, olyan aggodalom volt, amely – mint láttuk – kiegészíthető két további paradigmaticus jelentőségű aggodalommal is.

Mindezek fényében nem lehet különösebben csodálkozni azon, hogy e paradigmaticus problémákat a jogalkalmazók, politikusok, kommentátorok, teoreti-

kusok is érzékelték, és különféle formákban ki is fejezték. Széles körben elterjedtek és mindmáig széles körben elfogadottak is például az olyan vélemények, hogy a kisebbségi jogok voltaképpen „többletjogok”, „privilégiumok”, melyek révén a kisebbségek vagy a hozzájuk tartozó személyek „preferenciális bánásmódban”, „pozitív diszkriminációban” részesülnek. A magunk részéről annyiban egyet is értünk e véleményekkel, hogy jól, találóan ragadják meg a problémát. Elfogadhatatlannak tartjuk azonban e véleményeket annyiban, amennyiben nem egyszerűen azt állítják, hogy a nemzetközi jog vagy az emberi jogok nemzetközi joga, vagy valamely nemzetközi egyezmény, például az Egyezségokmány többletjogokban, privilégiumokban, kedvezményes elbánásban, pozitív diszkriminációban részesíti a kisebbségekhez tartozó személyeket – hanem azt, hogy a kisebbségi jogok ab ovo, természetüknél fogva többletjogok, privilégiumok. Ez ugyanis véleményünk szerint már egyáltalán nem biztos; mi több, úgy véljük, a nemzetközi jog által elismert kisebbségi jogok a legtöbb esetben csak szerény ellentételezései a nemzeti jogrendszerek által ilyen vagy olyan formában elismert többségi jogoknak (vö. pl. KYMLICKA 2001: 27, 33; ANDRÁSSY 1998: 172–7). A magunk részéről ezért maradunk annál a megállapításnál, hogy az Egyezségokmány 27. cikkében elismert három kisebbségi jog valóban többletjog, privilégium az Egyezségokmányon belül, s többletjog, privilégium azon egyszerű oknál fogva, mert az Egyezségokmány értelmében e jogok csak a kisebbségekhez tartozó személyeket illetik meg, a többséghez tartozókat nem, s így e jogok megkülönböztető bánásmódban, kedvezményes elbánásban, pozitív diszkriminációban részesítik a kisebbségekhez tartozó személyeket.

Úgy tűnik, álláspontunkat megerősíti a kisebbségi cikk elfogadásával kapcsolatban már idézett jegyzőkönyvrészlet is. A jegyzőkönyv ugyanis – mint láttuk – tartalmazza, hogy a delegátusok szerint a kisebbségek „abból a célból” részesíthetők „megkülönböztető elbánásban”, hogy „biztosítva legyen helyzetük valódi egyenlősége a népesség más elemeivel”. Eszerint a delegátusok úgy vélték: a kisebbségek hátrányos helyzetben vannak a népesség más elemeihez képest, s épp az egyenlőség megteremtése érdekében indokolt a szóban forgó kisebbségi jogok elismerése. Ez viszont arra utal, hogy a delegátusok úgy érezték: a nemzeti jog normái bizonyos pontokon hátrányosak a kisebbségek számára, más szóval csak látszólag biztosítják az egyenlő elbánást a kisebbségekhez tartozó személyek és a népesség más elemei között, s hogy az Egyezségokmány kisebbségi cikkében megfogalmazott kisebbségi jogok elismerésére épp azért van szükség, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek számára „biztosítva legyen helyzetük valódi [kiemelés tőlem – A. Gy.] egyenlősége a népesség más elemeivel”. De vajon kik alkotják a népesség „más elemeit”? Nos, ha a népesség egyfelől bizonyos kisebbségekből áll, akkor fogalmilag a népesség „más elemeit” csak és kizárólag az egyes kisebbségeknek megfelelő többségek alkothatják. Következésképpen úgy tűnik, a delegátusok az Egyezségokmány kisebbségi cikkének elfogadásával csak a nemzeti jog olyan normáit kívánták ellen-súlyozni, amelyek a kisebbségeket hátrányos helyzetbe hozzák a népesség más elemeihez, azaz a többséghez tartozó személyekhez képest.

De vajon szükségszerűek-e, elkerülhetetlenek-e a fentebbiekben említett paradigma-rendellenességek az emberi jogok nemzetközi jogában, illetőleg a nemzetközi nyelvjogban, azaz nincs-e valamilyen mód a feloldásukra, a kiküszöbölésükre?

3. A paradigma-rendellenességeket ki lehet, és ki is kell küszöbölni. – Széles körben és régóta elfogadott az a nézet, hogy egy elmélet, egy doktrína logikai ellentmondás-mentessége érték, és pedig alapvető érték. A paradigma-rendellenességek azonban épp az elméletnek, a doktrínának ezt a logikai ellentmondás-mentességét, koherenciáját bontják meg. A paradigma-rendellenességek ugyanis azt jelzik, hogy logikai feszültség van az elmélet, a doktrína elvi alapjai, paradigmái és bizonyos elemei, tételei között. Ezért az elméleti törekvések ilyenkor arra irányulnak, hogy valamiképp kiküszöböljék a paradigma-rendellenességeket, s ezzel helyreállítsák az elmélet, a doktrína logikai összhangját, koherenciáját. Ez elvileg kétféle módon történhet meg: paradigmaváltás nélkül vagy paradigmaváltással. Paradigmaváltás nélkül akkor küszöbölhetők ki a paradigma-rendellenességek, ha kiderül, hogy a hiba az elméletnek, a doktrínának azokban a tételeiben van, amelyekkel a meglévő paradigmák nincsenek összhangban: ilyenkor értelemszerűen e tételeket kell megváltoztatni vagy a meglévő paradigmák fényében újraértelmezni, s így oldódik fel a paradigma-rendellenesség. Előfordulhat azonban, hogy ilyen módon nem oldható fel, nem küszöbölhető ki a paradigma-rendellenesség: ilyenkor a paradigma-rendellenesség, illetőleg paradigmaválság kiküszöböléséhez paradigmaváltásra van szükség. Ez esetben tehát maguknak a paradigmáknak a megváltoztatásával jut el az elmélet, a doktrína a paradigma-rendellenesség, illetőleg paradigmaválság megoldásához. A cél azonban mindig egy és ugyanaz: hogy helyreálljon a logikai összhang az elmélet, a doktrína paradigmái és tételei között (vö. KUHN 2002: 32, 58, 64, 86–7, 90–2).

Mindez természetesen érvényes az emberi jogok doktrínájára és az emberi jogok nemzetközi jogára is; az utóbbira azért, mert ez a jog voltaképpen az emberi jogok doktrínájának egy sajátos intézményesülése. A kérdés ezért már csak az, hogy az emberi jogok nemzetközi jogának a fentiekben vázolt paradigma-rendellenességei miként küszöbölhetők ki: paradigmaváltással vagy paradigmaváltás nélkül?

Nos, mi úgy véljük, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkével kapcsolatos paradigma-rendellenességek olyan anomáliák, amelyeknek a megoldása nem igényel paradigmaváltást, amely rendellenességek tehát megoldhatók, kiküszöbölhetők paradigmaváltás nélkül, a szóban forgó jogok meghatározásának átfogalmazásával és újraértelmezésével. Nézetünk szerint tehát a paradigma-rendellenességek nem abból fakadnak, hogy a szóban forgó jogok elismerése eleve összeegyeztethetetlen a doktrína paradigmáival, hanem abból, hogy e jogokat rosszul, helytelenül, a doktrína paradigmáinak ellentmondó szövegezéssel ismerték el az Egyezségokmány 27. cikkében. A megoldáshoz ebből következően elegendő

ezeknek a jogoknak új, ismételt, s a meglevő paradigmákkal immár összhangban álló szövegezéssel történő elismerése. Nézzük meg, mit is jelent ez konkrétan.

Mint láttuk, a 27. cikk értelmében a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját nyelvüket használják. Kérdésünk: miért csak a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni ezt a jogot? Miért lehet megtagadni ezt a jogot a nyelvi többséghez tartozó személyektől? Nem abszurdum, nem képtelenség ez, ráadásul többszörösen is? Hiszen a legkevésbé sem tűnik ésszerűnek, logikusnak, indokoltnak és elfogadhatónak, hogy az Egyezségokmány lehetővé teszi, hogy valakitől meg lehessen tagadni a saját nyelve használatához való jogát. Még érthetlenebb azonban, hogy az Egyezségokmány elismeri, hogy bizonyos személyektől, nevezetesen a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni ezt a jogot, de lehetővé teszi, hogy másoktól, a nyelvi többséghez tartozó személyektől viszont megtagadják ezt a jogot. Az pedig már végképp érthetetlen, hogy mindegyre egy olyan nemzetközi egyezményben kerül sor, amely kimondottan egyetemes, minden embert megillető jogok elismerését célozza bármilyen megkülönböztetés, így faji, nemi, nyelvi, vallási stb. megkülönböztetés nélkül.

De miért is tűnik mindez ennyire érthetlenné, fölfoghatatlannak, képtelenségnek? Nos, nagyrészt azért, mert a saját nyelv használatához való jognak ez az ilyen módon való elismerése ellentmond az emberi jogi doktrína már említett paradigmáinak: először is az emberi jogok univerzalitásának, egyetemességének, másodsor a törvény egyenlő védelméhez való és minden embert megillető jognak, s harmadszor a minden megkülönböztetés elleni védelemhez való és minden embert egyenlően megillető jognak. Nyilvánvaló tehát, hogy az Egyezségokmány 27. cikkében elismert nyelvi jog szövegezése rossz, elhibázott, mert ez a szövegezés rossz, az emberi jogok doktrínájának paradigmáival ellentétesen határozza meg a saját nyelv használatához való jog alanyait.

Éppen ezért, amilyen érthetetlen, amilyen rossz és elhibázott az Egyezségokmány 27. cikkében elismert nyelvi jog jelenlegi megszövegezése, éppoly kézenfekvő, magától értetődő, hogy hogyan lehetne, illetőleg hogyan kellene ezt a szövegezést kijavítani. A megoldás lényege, hogy el kellene ismerni: nemcsak a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyektől, hanem a nyelvi többséghez tartozó személyektől sem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvüket használják. Ennek megfelelően az Egyezségokmány 27. cikkében foglalt nyelvi jog szövege a javítás után így szólhatna: „Senkitől sem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvét használja”, vagy így: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy saját nyelvét használja”.

Ezekről a szövegváltozatokról azonnal, különösebb vizsgálódások nélkül is megállapítható, hogy egy egyetemes, minden embert megillető jogot ismernek el, hogy minden ember számára egyenlően és minden megkülönböztetés nélkül ismerik el ezt a jogot, s hogy ilyenformán teljes összhangban állnak az emberi jogi doktrína azon paradigmáival, amelyekkel a jelenlegi szövegezés ellentmondásban áll. Ez pedig azt jelenti, hogy a saját nyelv használatához való jognak ezekkel az új megszöve-

gezéivel azonnal megszűnik mindhárom paradigma-rendellenesség, és pedig anélkül, hogy bármiféle paradigmaváltásra lenne szükség.

Úgy véljük, a mondottak alapján érdemes lenne magyar részről megfontolni – persze megfelelő előkészítés után – egy kiegészítő javaslat előterjesztését a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányához. A lehetőség erre adott: az Egyezségokmány 51. cikke értelmében ugyanis minden részes államnak joga van módosítási javaslatot tenni; az ilyen javaslatokról az ENSZ-nek meghatározott szabályok szerint döntenie kell. Ennek megfelelően kezdeményezhető akár egy igen rövid, egy mondatos kiegészítés is, s így az is, hogy az Egyezségokmány mondja ki: senkitől sem lehet megtagadni azt a jogot, hogy saját nyelvét használja, vagy hogy mindenkinek joga van a saját nyelve használatához.

Milyen esélyei lennének egy ilyen javaslat elfogadásának? Nos, úgy véljük, jó esélyei lennének, hiszen a vázolt paradigma-rendellenességek kiküszöböléséhez alapvető érdek fűződik, s ha netán valamely részes állam valamilyen oknál fogva húzódozna is a javaslat megszavazásától, igen nehéz lenne vonakodását jó érvekkel alátámasztania.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne vethetnének föl az Egyezségokmány részes államai fontos, érdemi kérdéseket. Fölvethetnék például, hogy meg kellene határozni a saját nyelv használatához való egyetemes, minden embert megillető jog tartalmát és terjedelmét: azt, hogy mit foglal magában ez a jog és hol vannak e jognak a határai. Ez valóban fontos és érdemi kérdés, amelyre előbb-utóbb valóban választ kellene találni. Ez azonban semmiképpen sem lehetne elegendő ok arra, hogy halasztást szenvedjen az Egyezségokmány rövid, egy mondatos kiegészítésére irányuló javaslat megszavazása, vagyis annak elismerése, hogy mindenkinek joga van a saját nyelvét használni. Tény ugyanis, hogy a 27. cikk által ma elismert nyelvi jog sem határozza meg közelebbről a saját nyelv használatához való jog tartalmát és terjedelmét, s ez így van immár csaknem ötven éve. S miután a részes államok e csaknem félszáz év alatt nem tettek komolyabb erőfeszítéseket a 27. cikkben foglalt nyelvi jog tartalmának közelebbi meghatározása érdekében, nehéz lenne úgy érvelniük, hogy ez a közelebbi meghatározás immár nem tűrhet semmi halasztást. Ilyenformán tehát a késleltetéssel kapcsolatos fölvetések is igen nehezen lennének indokolhatók.

De mit nyernének az Egyezségokmány szóban forgó kiegészítésével a nyelvi kisebbségek, illetőleg az ilyen kisebbségekhez tartozó személyek, vagyis a kisebbségi nyelvek beszélői, ha egyszer az ő jogaikat nem, csak a nyelvi többségekhez tartozó személyek jogait érintené ez a kiegészítés? Nos, a nyelvi kisebbségek, illetőleg a hozzájuk tartozó személyek számára mindenekelőtt az lenne a hozadéka az Egyezségokmány ilyen értelmű kiegészítésének, hogy ezt követően már nem lehetne nekik olyan szemrehányásokat tenni, hogy a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, s ennek nyomán országuk nemzeti joga egy nyelvi többséget, privilégiumot ismer el számukra, hogy kedvezményes bánásmódban, pozitív diszkriminációban részesíti őket. És véleményünk szerint ezt a változást

nem szabadna lebecsülni: ez a változás ugyanis mintegy felszabadítaná a kisebbségekhez tartozó személyeket egy nyomasztó lelki tehertől, s egyben új emberi tartást biztosítana számukra, amennyiben a saját nyelvük használatához való joguk alapját immár nem egy „privilegium”, egy kikezdhető „pozitív diszkrimináció”, hanem egy egyetemes, minden embert megillető nyelvi emberi jog képezné. Ez a változás persze új alapra helyezné a nyelvi jogokkal kapcsolatos vitákat is. Egészen bizonyos például, hogy még inkább megnőne a nyelvi emberi jogokkal kapcsolatos elméleti érdeklődés, ami aztán több irányból is hozzájárulhatna a mindenkit, s így a kisebbségekhez tartozó személyeket is megillető nyelvi jogok közelebbi meghatározásához, ez pedig csak erősíthetné a kisebbségi nyelvek és beszélőik jogi helyzetét.

A kisebbségi nyelvek jogi helyzetét azonban véleményünk szerint nem csak nemzetközi jogalkotással lehetne erősíteni; komoly lehetőség nyílik erre nemzetközi jogalkalmazással, illetőleg jogértelmezéssel is. Ez viszont már átvezet bennünket tanulmányunk második gondolatköréhez. Ahhoz a gondolatkörhöz, melynek fő állítása, hogy a nemzetközi nyelvjog bizonyos normáinak, elveinek uralkodó értelmezése hiányos, nem terjed ki fontos kérdésekre, s hogy ennek a hiányosságnak a kiküszöbölése kiteljesítené a nyelvi igazságosságot, s ezzel szintén erősítené, kedvező irányban alakítaná a kisebbségi nyelvek, s közelebbről a történelmi kisebbségi nyelvek jogállását.

4. A nyelvi megkülönböztetés tilalma és a hivatalos nyelv intézménye. – Az emberi jogok nemzetközi joga mindenekelőtt emberi jogokat ismer el és definiál, s arra ösztönzi az egyes államokat, hogy ők is ismerjék el ezeket a jogokat a hozzájuk tartozó definíciókkal együtt, ha ezt még nem tették volna meg. Az emberi jogok nemzetközi joga azonban nem elégszik meg ennyivel: végső soron azt kívánja elérni, hogy az egyes államok egész jogrendszerüket hozzáigazítsák az emberi jogok nemzetközi joga által elismert és definiált emberi jogokhoz. Különösen jól látszik mindez az emberi jogok nemzetközi jogának egyik paradigmájával, a megkülönböztetés tilalmával, illetőleg a nem-megkülönböztetéshez való joggal kapcsolatban.

A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 2. cikkének (1) bekezdése kimondja, hogy „az Egyezségokmányban részes valamennyi állam kötelezi magát, hogy tiszteletben tartja és biztosítja a területén tartózkodó és joghatósága alá tartozó minden személy számára az Egyezségokmányban elismert jogokat, minden megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv [kiemelés tőlem – A. Gy.], vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési, vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül”. Ennek értelmében tehát tilos a megkülönböztetés, s a nyelvi alapon történő megkülönböztetés is minden, az Egyezségokmányban elismert jog tekintetében. A megkülönböztetés tilalmának ez az elve, illetőleg itt elismert joga mindazonáltal – mint látjuk – nem terjeszkedik túl az Egyezségokmányban elismert jogokon. Lépünk azonban tovább.

Az Egyezségokmány 26. cikke szerint „a törvény előtt minden személy egyenlő és minden megkülönböztetés nélkül joga van egyenlő törvényes védelemre. Erre tekintettel a törvénynek minden megkülönböztetést tiltania kell és minden személy számára egyenlő és hatékony védelmet kell biztosítania bármilyen megkülönböztetés ellen, mint amilyen például a faj, szín, nem, nyelv [kiemelés tőlem – A. Gy.], vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy más helyzet alapján történő megkülönböztetés”. Ennek értelmében – mint látjuk – a megkülönböztetés tilalma már nem korlátozódik az Egyezségokmányban elismert jogokra, hanem kiterjed voltaképpen a részes államok egész jogrendjére.

Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága mindezt a következőképpen fejezi ki a diszkriminációra vonatkozó Általános Magyarázatában: „míg a 2. cikk azokra a jogokra korlátozza a diszkrimináció elleni védelmet, amelyekről az Egyezségokmány rendelkezik, a 26. cikk nem szab meg ilyen korlátokat”. A Bizottság megítélése szerint „a 26. cikk nem csupán megkettőzi a 2. cikkben már szavatolt jogot, hanem egy önálló jogról rendelkezik: tiltja a jogi és a tényleges diszkriminációt bármely, a kormányzat által szabályozott vagy védett területen. A 26. cikk ezért azokat a részes államok számára előírt kötelezettségeket érinti, amelyek jogalkotásukkal és annak végrehajtásával kapcsolatosak. Ilyenformán, amikor egy részes állam jogszabályt fogad el, a jogszabálynak meg kell felelnie a 26. cikk követelményének, amely szerint a jogszabály tartalma nem lehet diszkriminatív”. (Emberi Jogi Bizottság 1989a: 12. bek.)

Mindez természetesen érvényes a nemzeti nyelvjog szabályaira is, s e szabályok között azokra az előírásokra is, amelyek a hivatalos nyelv vagy hivatalos nyelvek, illetőleg államnyelv vagy államnyelvek megállapítására és használatára vonatkoznak. Más szóval a hivatalos nyelvre vagy hivatalos nyelvekre, illetőleg államnyelvre vagy államnyelvekre vonatkozó szabályok sem lehetnek diszkriminatívak, azaz nem állhatnak ellentétben a nyelvi megkülönböztetés tilalmával, illetőleg az Egyezségokmány 26. cikkében kinyilvánított nyelvi nem-megkülönböztetéshez való egyetemes emberi joggal. Ez eddig teljesen világos.

A probléma ott kezdődik, hogy az Emberi Jogi Bizottság még nem tette alaposabb vizsgálat tárgyává, hogy összhangban állnak-e vagy sem a részes államoknak a hivatalos nyelvre vagy hivatalos nyelvekre, illetve az államnyelvre vagy államnyelvekre vonatkozó előírásai a nyelvi nem-megkülönböztetéshez való joggal. Ez persze önmagában még nem lenne különösebben meglepő, hiszen a nemzeti jogrendszerek tömérdek szabályból épülnek fel, s nyilván nem szentelhet a Bizottság külön figyelmet minden egyes jogi normának vagy kisebb normacsoportnak. Csakhogy a hivatalos nyelv megállapítására és használatára vonatkozó szabályok a meglehetősen érzékeny normák közé tartoznak, s sokak szerint éppen azért, mert igen gyakran diszkriminatívak. (Arról, hogy miért is olyan érzékenyek e normák, hogy miként vetik fel az egyenlő bánásmód, a jogegyenlőség, a favorizálás, a diszkrimináció problémáját, s hogy miért nehéz igazságosan és elegánsan szabályozni a hivatalos nyelvvel vagy nyelvekkel kapcsolatos kérdéseket, természetesen sokféle álláspont

született már; a régebbiekről jó áttekintést nyújt pl. POOL 1991: 495–7.) Mindennek fényében pedig azért már mégiscsak hiányérzetet kelt, hogy az Emberi Jogi Bizottság nem tanúsít megkülönböztetett érdeklődést a hivatalos nyelv vagy hivatalos nyelvek megállapítására és az ilyen nyelvek használatára vonatkozó szabályok iránt.

De talán mégsem kellően megalapozott ez a hiányérzet – vethetné fel valaki –, hiszen az Emberi Jogi Bizottság nemcsak azt szögezte le, hogy az Egyezségokmány 26. cikkében foglalt megkülönböztetési tilalom kiterjed a részes államok egész jogalkotására és jogalkalmazására, hanem azt is, hogy „nem minden megkülönböztető bánásmód számít diszkriminációnak, ha az ilyen megkülönböztetés ismérvei ésszerűek és objektívek, s ha az elérendő cél az Egyezségokmány értelmében legitim” (Emberi Jogi Bizottság 1989a: 13. bek.). Márpedig aligha vonható kétségbe, hogy a hivatalos nyelv, illetőleg az államnyelv jogintézménye ésszerű és célja legitim az Egyezségokmány értelmében. Ebből következően viszont nyilván ésszerűek és legitímek a vele együtt járó megkülönböztetések is, vagyis e megkülönböztetések nem minősülhetnek diszkriminációnak. Ha pedig ez mind így van – folytatódhatna az érvelés –, szükségtelen, hogy megkülönböztetett figyelem irányuljon a hivatalos nyelv intézményére és a vele kapcsolatos szabályozás részleteire.

A magunk részéről természetesen nem vonjuk kétségbe, hogy az Emberi Jogi Bizottságnak az az álláspontja, miszerint bizonyos megkülönböztetések nem minősülnek diszkriminációnak, kiterjed a hivatalos nyelvvel összefüggő megkülönböztetésekre is. Ha tehát a hivatalos nyelvvel vagy nyelvekkel összefüggő megkülönböztetések „ésszerűek és objektívek, s ha az elérendő cél az Egyezségokmány értelmében legitim”, akkor a Bizottság álláspontja értelmében ezeket a megkülönböztetéseket sem lehet diszkriminatív megkülönböztetéseknek tekinteni. Mindazonáltal az, hogy a hivatalos nyelvvel vagy nyelvekkel kapcsolatos szabályokkal együtt járó megkülönböztetések ismérvei valóban „ésszerűek és objektívek”-e, s hogy „az elérendő cél az Egyezségokmány értelmében” valóban „legitim”-e, véleményünk szerint csak egy beható vizsgálat alapján dönthető el.

Először is, könnyen belátható, hogy a hivatalos nyelv intézménye szinte mindig együtt jár valamilyen nyelvi megkülönböztetéssel. Manapság ugyanis csaknem minden állam egy vagy több élő beszélt nyelvet tesz hivatalos nyelvvé vagy államnyelvvé. Ebből következően viszont szinte mindig vannak olyan személyek, akiknek a saját nyelve megegyezik a hivatalos nyelvvel vagy ezek egyikével, s vannak olyanok is, akiknek a saját nyelve nem egyezik meg a hivatalos nyelvvel, illetőleg ezek egyikével sem. Minthogy pedig a hivatalos nyelv fogalma mindig magában foglalja azt a kötelezést, hogy hivatalos ügyekben fő szabályként ezt a nyelvet kell használni, szinte mindig vannak olyan személyek, akik saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használhatják, de vannak olyanok is, akik ezt nem tehetik meg, akiknek tehát valaki más nyelvét kell használniuk hivatalos nyelvként. Más szóval egyeseknek joguk van, másoknak viszont nincs joguk ahhoz, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják. Ez azonban természetesen megkülönböztetés, és pedig nyelvi megkülönböztetés.

Másodsor: a hivatalos nyelv intézménye ésszerű és objektív intézménynek látszik, melynek célja az Egyezségokmány értelmében legitimnek tekinthető: technikailag is nehéz ugyanis elképzelni, hogy a világ összes élő nyelvét használni lehessen hivatalos ügyek intézésének nyelveként minden államban, vagy hogy minden államban egy olyan nyelvet válasszanak a hivatalos ügyek elintézési nyelveként, amely senkinek sem anyanyelve a világon. Mivel azonban minden más esetben előáll a már vázolt nyelvi megkülönböztetés, ez a megkülönböztetés egyszerűen nélkülözhetetlennek látszik, s ily módon ésszerűnek és objektívnek is tekinthető, melynek célja is legitim az Egyezségokmány értelmében. (Látszólag el lehetne kerülni ezt a megkülönböztető helyzetet úgy is, ha valamely állam egyszerűen nem tenne hivatalos nyelvvé vagy államnyelvvé egyetlen nyelvet sem. Vannak is ilyen államok: az Egyesült Államoknak például szövetségi szinten nincs alkotmányban kinyilvánított hivatalos nyelve, és ehhez hasonlóan a magyar alkotmány is hallgatott a legújabb nagy alkotmányreform előtt a hivatalos nyelvről. Csakhogy egyetlen állam sem létezhet nyelvhasználat nélkül: a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom működéséértelen lenne, ha nem használhatna egyetlen nyelvet sem. Ezért azt az egy vagy több nyelvet, amelyet az állami szervek rendszeresen használnak rendeltetésük betöltése során, akkor is hivatalos nyelvnek kell tekintenünk, ha erről az adott állam jogrendszere külön szabályokkal nem rendelkezik.)

Harmadsor: az, hogy a hivatalos nyelv intézményével kapcsolatos megkülönböztetés elkerülhetetlen, s ennél fogva ésszerűnek és objektívnek látszik, s célja is legitimnek tekinthető az Egyezségokmány értelmében, még nem jelenti azt, hogy a hivatalos nyelv intézményével kapcsolatban bármilyen megkülönböztetés és bármilyen mértékű megkülönböztetés is ésszerű és objektív lenne, s hogy célja az Egyezségokmány értelmében feltétlenül legitim. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy-egy államban a hivatalos nyelvre vonatkozó szabályok nemcsak olyan megkülönböztetéseket foglalhatnak magukban, amelyeknek ismérvei ésszerűek és objektívek, s az általuk elérendő cél az Egyezségokmány értelmében legitim, s ennél fogva nem minősülnek diszkriminációnak, hanem magukban foglalhatnak olyan megkülönböztetéseket is, amelyeknek ismérvei éppenséggel nem ésszerűek, nem objektívek, illetőleg az általuk elérendő cél az Egyezségokmány értelmében nem legitim, s így a megkülönböztetések diszkriminációnak minősülnek. Ha pedig ez lehetséges – és aligha vonható kétségbe, hogy lehetséges –, akkor mégiscsak szükség lenne a hivatalos nyelvvel kapcsolatos jogi szabályok átfogó és tüzetes vizsgálatára.

Természetesen nem állítjuk azt, hogy az Emberi Jogi Bizottság egyáltalán nem foglalkozott még ezzel a kérdéskörrel, hiszen a Bizottság esetjogában is találunk olyan ügyeket, melyek ezzel kapcsolatosak. Fölmerült a probléma például az ún. breton ügyekben az 1980-as években, aztán a *Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada* ügyben – Emberi Jogi Bizottság 1989b: 11.5. – és a *Diergaard v. Namíbia* ügyben – Emberi Jogi Bizottság 1997: §10. A probléma megítélésünk szerint az, hogy az eddigi vizsgálódások csak néhány részletkérdésre terjedtek ki, s így nem helyettesíthetik a hivatalos nyelvre vagy nyelvekre irányadó szabályok teljes átvilá-

gítását: egy olyan átvilágítást, mely az Egyezségokmány 26. cikkében foglalt megkülönböztetési tilalom, illetőleg az elfogadható megkülönböztetésekre vonatkozó bizottsági álláspont fényében vizsgálná meg, hogy a hivatalos nyelvvel vagy nyelvekkel összefüggő megkülönböztetések közül melyek számítanak diszkriminációnak, azaz tiltott megkülönböztetésekknek, és melyek nem.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a hivatalos nyelvekkel kapcsolatos nyelvi megkülönböztetések ismérveinek ésszerűségével és e megkülönböztetések céljának legitím mivoltával kapcsolatban esetenként nem az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága, hanem valamely regionális szerv, például az Emberi Jogok Európai Bírósága, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa vagy az Európa Tanács égisze alatt működő Velencei Bizottság foglal állást. Ezek a regionális szervek az Egyezségokmány végrehajtása tekintetében természetesen nem rendelkeznek jogosítványokkal, azaz nem illeti meg őket még az a jogállás sem, amelyet e körben az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága élvez.⁴ Az Emberi Jogok Európai Bírósága például kifejezetten az Emberi Jogok Európai Egyezménye és ezen Egyezmény kiegészítő jegyzőkönyvei, nem pedig a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya alapján ítélkezik.⁵ A Kisebbségi Főbiztos és a Velencei Bizottság jogértelmezése ugyan nem korlátozódik az európai egyezményekre, hanem kiterjed az Egyezségokmányra is, mivel azonban e szervek sem az Egyezségokmány, sem az Európa Tanács égisze alatt elfogadott nemzetközi egyezmények végrehajtásával kapcsolatban nem rendelkeznek jogosítványokkal, állásfoglalásaikban rendszerint azon szervek jogértelmezéséhez igazodnak, amelyek részesei a végrehajtásai mechanizmusnak, más szóval jogértelmezésük során általában tartózkodnak a túlságosan újszerű megállapításoktól.

A bonyodalmat azonban nem csak az okozza, hogy az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága mellett néhány más szerv is jogosult állást foglalni a hivatalos nyelvekkel kapcsolatos nyelvi megkülönböztetések ésszerűségével és e megkülönböztetések

⁴ A Bizottság általános feladata a szerződő felek jelentéseinek vizsgálata és értékelése, az államok ellen benyújtott állami panaszok megvizsgálása (ha a bejelentő és a bepanaszolt állam ezt előzetesen elfogadta), valamint a magánszemélyek által tett bejelentések megvizsgálása, ha a bepanaszolt állam csatlakozott az ezt lehetővé tevő fakultatív jegyzőkönyvhöz. A Bizottság hatásköre az első feladattal kapcsolatban általános észrevételek megfogalmazása, a másodikkal kapcsolatban jelentés készítése, jószolgálat felajánlása és – az érdekeltek előzetes hozzájárulásával – békéltető bizottság kijelölése, végül a harmadik feladattal kapcsolatban a véleménynyilvánítás. (Vö. BRUHÁCS 2010: 190, valamint KOVÁCS 2011: 321–2.) A Bizottságnak tehát nincs ügydöntő jogosítványa, mindazonáltal „komoly és koherens gyakorlatot alakított ki, amelyet – némi túlzással – kvázi-esetjognak lehet tekinteni [...] véleményeit az államok általában elfogadták, orvosolták a sérelmeket, általános jellegű kommentárjai (general comments) pedig a polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának esetenként evolutív természetű kvázi-autentikus értelmezését adják”. (BRUHÁCS 2010: 190; vö. még KOVÁCS 2011: 322; NOWAK 2005: 668–9; SHAW 2001: 214.)

⁵ Ahogy azt az előző lányszövegben már jeleztük, az Emberi Jogi Bizottság egyéni panaszokat is befogadhat és vizsgálhat az Egyezségokmány Első Fakultatív Jegyzőkönyve alapján, a Jegyzőkönyv 5. cikke mindazonáltal kizárja a Bizottság eljárását olyan ügyben, amely más nemzetközi eljárásban már vizsgálat tárgyát képezi, amelyet tehát például az Emberi Jogok Európai Bírósága vizsgál; hasonló rendelkezés vonatkozik az Emberi Jogok Európai Bíróságának eljárására is.

céljának legitim mivoltával kapcsolatban. Még fontosabb, hogy az európai egyezmények, melyek mind az ENSZ nagy emberi jogi dokumentumai, köztük a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya szellemében fogantak, nem tartalmazzák azt a rendelkezést, hogy a diszkriminációs tilalom kiterjed a részes államok jogrendjének egészére, vagy ha tartalmazzák is, a megfogalmazás távolról sem olyan egyértelmű, mint az Egyezségokmány 26. cikkében. Mindez pedig azt jelenti, hogy nem csupán több szerv vesz részt bizonyos esetek megítélésében – természetesen mindegyik a rá vonatkozó sajátos szabályok szerint –, hanem hogy az egyes esetek elbírálásának alapjául szolgáló m é r c é k is különböznek egymástól. Ez az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és az Emberi Jogok Európai Bírósága esetében még kevésbé zavaró, hiszen a Bizottság csak az Egyezségokmány, a Bíróság pedig csak az Egyezmény és Jegyzőkönyvei alapján ítélkezik. (Itt is probléma lehet azonban, ha a Bíróság érzékeli, hogy az Egyezmény értelmében a panaszt el kell utasítania, miközben az Egyezségokmány alapján az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága valószínűleg helyt adna neki.) A többi szerv jogértelmezését nyilvánvalóan még inkább boncolgathatja a mércéknek ez a különbözősége.

Bárhogy legyen is, a fő probléma az, hogy a fent említett szervek egyike sem vizsgálta még meg alaposabban azt, hogy voltaképpen mit is jelent a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 26. cikkében foglalt és az Egyezségokmány részes államainak egész jogrendjére kiterjedő diszkriminációs tilalom a hivatalos nyelvvél vagy hivatalos nyelvekkel kapcsolatos jogi normák esetében. Ilyenformán tehát megállapíthatjuk, hogy e kérdésben egyszerűen nincs irányadó, uralkodó jogértelmezés, s nincs annak ellenére sem, hogy ilyen jogértelmezésnek bizony lennie kellene. A hivatalos nyelv intézményével ugyanis – mint láttuk – szükségképpen együtt járnak bizonyos nyelvi megkülönböztetések, viszont az Egyezségokmány 26. cikke értelmében a megkülönböztetés tilos, de a Bizottság álláspontja szerint azért nem minden megkülönböztetés számít diszkriminációnak. Az alkalmazandó mérce ilyenformán meglehetősen összetett, ennél fogva viszont a neki való megfelelés nyilvánvalóan csak egy alapos vizsgálódás nyomán ítélni lehet meg. Ha pedig ez az alapos vizsgálódás még csak meg sem igen kezdődött, akkor az is éppily nyilvánvaló, hogy az illetékes jogértelmező és jogalkalmazó szervek súlyos mulasztásban, de legalábbis igen nagy késedelemben vannak.

A jogértelmező és jogalkalmazó szervek szóban forgó mulasztása vagy késedelme persze nem csak és kizárólag e szerveken múlik, hiszen minden különösebb nehézség nélkül megkérheti ezt a hiányzó értelmezést e szervektől akár valamely erre jogosult állam vagy magánszemély is. Természetesen annak sem lenne semmi akadálya, hogy először az elmélet végezze el ezt a hiányzó értelmezést. A kommentátorok közül eleddig nézetünk szerint FERNAND DE VARENNEs jutott a legtovább, ő ugyanis leszögezte: „az állam nem lehet nyelvileg »semleges«, amikor lakosaival érintkezik, vagy amikor napi feladatait végzi. Az államgépezetnek egy vagy legfeljebb néhány nyelven kell működnie [...] Ezért a kormányzat kénytelen előnyben részesíteni egy meghatározott nyelvet vagy egy korlátozott számú nyelvet. Ez pedig megkülönböz-

teremt [. . .] ez egy elkerülhetetlen helyzet, mivel egyetlen államnak sincsenek forrásai ahhoz, hogy valamennyi szolgáltatását hozzáférhetővé tegye minden, a joghatósága alá tartozó területen beszélt nyelven”. Ezzel együtt – folytatja a gondolatmenetet – „egy adott államban ténylegesen alkalmazott nyelvpolitikának ésszerűnek kell lennie”. Fontos végül DE VARENNE-nek az a kijelentése, hogy „az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és mások alkalmanként elmulasztották megfelelően mérlegelni, hogy voltaképpen mi is képez nyelvi különbségtételt, megszorítást vagy előnyben részesítést”. (DE VARENNE 1996: 80, 88, ill. 83.)

Eddig nagyrészt egyet is értünk DE VARENNE okfejtésével; nem teljesen osztjuk azonban álláspontját azzal kapcsolatban, hogy mi minősülhet ésszerű megkülönböztetésnek. Elemzésének legnagyobb problémáját ugyanakkor abban látjuk, hogy fölsem vetette a legfontosabb kérdést: azt, hogy végső soron hány nyelvet lenne „ésszerű” hivatalos nyelvvé tenni egy-egy országban, s hogy mely nyelveket lenne „ésszerű” kiválasztani e célra (vö. DE VARENNE 1996: 89–104).

A magunk részéről az utóbbi időben többször és többféle formában is kifejtettünk egy ilyen jogértelmezést, melynek középpontjában a hivatalos nyelvek vagy államnyelvek számával kapcsolatos kérdés áll. Az alábbiakban e jogértelmezés egyik változatát ismertetjük; azt a változatot, amely egy példán keresztül mutatja be, hogy mi is a lényege és mi is a tétje ennek a jogértelmezési problematikának a kisebbségi nyelvek, s közelebbről a történelmi kisebbségi nyelvek és beszélőik szempontjából.

Példánk a szlovák államnyelvtörvény, illetőleg ennek 2009-ben történt módosítása lesz. Hangsúlyozzuk azonban, hogy választásunk nem csupán azért esett a szlovák államnyelvtörvényre, mert e törvény erőteljesen érinti a magyar nyelv helyzetét is, hanem azért, mert a szlovák államnyelvtörvény az első olyan nyelvtörvény, amellyel kapcsolatban egyes nemzetközi szervek átfogóan és gyakorlatilag teljes körűen megvizsgálták – részint épp Szlovákia kérelmére –, hogy mennyiben felelnek meg e törvény, illetőleg törvényt módosítás rendelkezései a nemzetközi jognak, illetve a Szlovák Köztársaság nemzetközi jogi kötelezettségvállalásainak.

A mondottakból következik, hogy a szlovák államnyelvtörvény szóban forgó vizsgálatának már mindenképpen ki kellett volna terjeszkedniük annak vizsgálatára is, hogy vajon vannak-e e törvénynek olyan nyelvi megkülönböztetést tartalmazó rendelkezései, melyek esetében a megkülönböztetés ismérvei nem ésszerűek, nem objektívek vagy éppen a céljuk nem legitim az Egyezségokmány értelmében, s így az Egyezségokmány értelmében diszkriminációnak minősülnek, azaz sértik az Egyezségokmány 26. cikkében foglalt diszkriminációs tilalmat. Látni fogjuk azonban, hogy a szóban forgó értelmezések, bár nem hallgatnak teljesen e kérdéstről, nem is vetik fel egyértelműen, közvetlen és világos formában. Látni fogjuk végül – legalábbis egy bizonyos perspektívából –, hogy a probléma voltaképpen megkerülhetetlen, de csak attól kezdve, hogy fölvetjük.

(Folytatjuk.)

ANDRÁSSY GYÖRGY

A vizuális észleléssel összefüggő lexikalizálódott evidencijelölő és episztemikus-inferenciális kifejezések*

1. Bevezető. – A tanulmány a vizuális észleléssel összefüggő lexikalizálódott jelentésű *láthatóan, láthatólag; szemmel láthatóan, szemmel láthatólag; szemlátomást; látszólag* evidencijelölő és episztemikus-inferenciális kifejezéseket vizsgálja korpuszadatok elemzésével funkcionális kognitív nyelvemléti keretben. Az evidenciális, inferenciális és episztemikus jelentést a világról való tapasztalattal, tudással kapcsolatos, a partnerek közös mentális aktivitásával (interszjektív módon), dinamikus konstruálással létrehozott jelentésnek tartja. A jelen dolgozat azt a felfogást képviseli, hogy az inferencialitás és az episztemikus modalitás a következtetési folyamatok és a szubjektifikáció művelete révén egyetlen, közös tartományt határoz meg: az episztemikus-inferenciális (röviden: episztemenciális) szemantikai tartományt. A *s z u b j e k t i f i k á c i ó* terminus azt a műveletet jelöli, amelyben a nyelvi reprezentáció hozzáférhetővé teszi, hogy a tagmondatban ábrázolt esemény, vélekedés stb. a megnyilatkozó szubjektum mentális folyamatain keresztül érhető el (vö. LANGACKER 2006: 18; PELYVÁS 2006). Megkülönböztetésül arra a nyelvi változásra, amely során a kifejezések egyre inkább a konceptualizáló mentális folyamataihoz és diskurzusszervező aktivitásaihoz kötődnek, a *s z u b j e k t i v i z á c i ó* terminust használom (vö. TRAUGOTT 1989, 1995).

A tanulmány az elméleti és módszertani alapkérdések tárgyalása (2.) után az egyes vizuális észleléssel összefüggő, alapvetően evidencijelölő kifejezések elemzését mutatja be (3–4.), majd összefoglalásként (5.) általánosítja a megfigyeléseket. Fel tárja a jelentésváltozás kikövetkeztethető folyamatát, és az evidencijelölő rendszernek azt a sajátosságát, hogy a nyelvi változás iránya a szubjektívizáció egyre nagyobb foka felé mutat. Ezzel egyrészt az evidenciális és a modális jelölők grammatikalizációjának alapvető hasonlóságára, másrészt az evidenciális → episztemenciális változásra, harmadrészt a kategóriák tartományainak érintkezésére irányítja a figyelmet.

2. Elméleti és módszertani alapkérdések. – A) A kategóriák mint dinamikusan megkonstruálódó kognitív modellek. – Tanulmányomban a kategóriákat interszjektíven (a partnerek közös aktivitásában), dinamikusan megkonstruálódó kognitív modellként írom le (LANGACKER 2008: 46–7). A kiindulópontom LAKOFF IDEALIZÁLT KOGNITÍV MODELL fogalma (LAKOFF 1987: 68), a modellt azonban dinamikusan szerveződő, interszjektív konstrukcióként értelmezem. Ez az értelmezés nagyjából megfe-

* Tanulmányom a Bolyai János kutatói ösztöndíj (BO/00584/10/1) támogatásával készült. Munkámban sokat segített a DiAGram funkcionális nyelvészeti kutatócsoport inspiráló közege, ezúton is köszönöm a műhely tagjainak az eszmecserét. Lektoraimnak köszönöm az alapos bírálatot és a sok továbbgondolásra készítő megjegyzést. A terjedelmi határok jelentősen korlátoztak abban, hogy újabb gondolatokat építsek be a kéziratba, de a szükséges javításokat igyekeztem megtenni.

lel LANGACKER kognitív tartomány (cognitive domain) terminusának (LANGACKER 1988: 386, 2008: 12). A változtatásokat CROFT (1994) inspirálta, aki a beszédcselekvések kognitív modelljét vázolta fel hasonló módon. Ez a megközelítés a modalitás vonatkozásában eltér a logikai kiindulópontú felfogásoktól, nem feltételez a megnyilatkozótól független (objektív) episztemikus modális kategóriát. A feldolgozott szakirodalomból megismert szempontokat a modell dimenzióiként, illetve paramétereiként integrálom ebbe a megközelítésbe.

A modell mint séma nyelv- és kultúraspecifikusan szerveződik, történeti képződmény, amely a beszédtevékenység (a társas interakció) során jön létre. Az evidencialitás modelljének nyelv- és kultúraspecifikus szerveződését mutatja például az, hogy más-más nyelvekben más-más dimenziók válnak hangsúlyossá, s kultúránként eltérő, hogy az egyes források megbízhatósága milyen megítélést kap (l. pl. például az álomból származó információ megítélésének eltéréseit). A történetiség szempontja azért szükséges, mert egyrészt a jelölőrendszer grammatikalizációs folyamat eredménye (l. TRAUGOTT 1989, 1995), másrészt a modell szerkezete is társas és történeti képződmény. A közös tudás a beszélők társas nyelvi tevékenységében, interakciójában formálódik és hagyományozódik (l. TOLCSVAI NAGY 1998: 24–7; TÁTRAI 2011: 26–35), az egyéni tapasztalatok idővel a közös tudás részévé válhatnak, bizonyos tartalmak és akár tudásfajták is kikerülhetnek belőle. A közös tudás itt nem valamiféle, a társas térben létező mentális objektum, hanem a nyelvi tevékenység konvencionális jellegével összefüggésbe hozható nyelvi konstruálás. A nyilvánvalóan a közös tudás részét képező információk alapvetően jelöletlenül vihetők be a diskurzusbba, és jellemzően kifejtetlenek maradnak, míg a partner számára nem nyilvánvalóan hozzáférhető és elfogadható információk jellemzően jelöltek. Mind a közös tudásra utalásnak, mind az egyéni tapasztalat vagy vélekedés jelölésének jelentősége van a partnerek számára a tudás és a jelentés megkonstruálása szempontjából.

B) Az evidencialitás modellje. – Az evidencialitás az információ forrásának és típusának nyelvi jelölése (vö. BOAS 1911; AIKHENVALD 2003: 1; BYBEE 1985: 184–5; DE HAAN 1999; KIEFER 2000: 328–31; PALMER 1986: 20–1; 51, 66–76; VAN DER AUWERA–PLUNGIAN 1998: 85). Az evidencialitásnak verifikációs rendszerként való kezelése inkább a leírást végző nyelvészek értelmező tevékenységét jellemzi, mint magát a jelenséget (vö. NUCKOLLS 1993; DENDALE–TASMOWSKI 2001), ezért tartózkodom az *evidence* terminus *bizonyíték*-nak való fordításától. Az evidencia jelölése elsődlegesen a tapasztalat/információ jelentőségének az előtérbe állítását végzi el.

Az evidencialitás tartományára vonatkozó szakirodalmi szempontokat paramétereikként integrálom a modellbe:

a) a beszélő közvetlen tapasztalata (szubjektifikáció) vs. a beszélőtől különböző személytől származó információ (perspektivizáció);

b) a tapasztalat típusa (látás, hallás, egyéb érzékelés) összefüggésben a célszerkezeti esemény jellegével (látható, hallható, máshogyan megtapasztalható) vs. van-e azonosítható informátor (nincs, a forrás a közös tudás vagy a szóbeszéd; van); ha van informátor, akkor a típusa és a jellemzői (személy, csoport; jellemzők), milyen a kapcsolata az eseménnyel (résztevő, szem- vagy fültanú; közvetítő);

- c) a beszélői elkötelezettség foka;¹
- d) a forrás megbízhatósága;
- e) az alkalmazott evidenciális nyelvi jelölőre vonatkozó tudás (a jelölők hálózatának aktiváltsága, kollokációk, asszociálódás műfajjal, stílusréteggel stb.).

(1) [...] *a kocsik szemmel láthatóan jobban csúszkáltak, mint tavaly, ami nem jelenti azt, hogy akkor nem sodródtak a kanyarokban, de láthatóan bizonytalanabbak a fiúk.*

A modell működését az (1) példán bemutatva:² a beszélőnek (videofelvételről származó) vizuális tapasztalata van arról, hogy az autók csúszkáltak (az esemény látható) (1. *szemmel láthatóan*), nincs a helyszínen, nem követheti nyomon a verseny minden pillanatát, a csúszkálás azonban a felvételekről is biztonsággal megállapítható lehet (a kifejezés tautologikus jellege is a vizuális tapasztalat jelentőségét erősíti). A jelen tapasztalatát a megnyilatkozó összeveti az előző évi tapasztalatra vonatkozó emlékével, és a látható jelek összevetésére alapozva a versenyzők nagyobb bizonytalanságára következtet (ami közvetlenül nem látható). A *láthatóan* tehát nem közvetlen vizuális tapasztalatra vonatkozik, hanem az arra épülő következtetést jelöli. Mivel ehhez a jelölőhöz általában a megbízható közvetlen (alapvetően vizuális) érzékelés asszociálódik, alkalmas arra, hogy jelölje a beszélőnek a következtetés érvénye melletti elköteleződését.

C) A vizuális észlelés szerepe az evidencialitás modelljében. – Az evidenciának két fő típusát szokás megkülönböztetni a deiktikus komponens kiemelése alapján (PALMER 1986: 84–5, 95; WILLET 1988: 57; KIEFER 2000: 329): 1. a közvetlen evidenciát (direct evidence), amelynek forrása a beszélő tapasztalata (látása, egyéb érzékelése), ebben a típusban a beszélő deiktikus tartományában értelmezhető az evidencia; és 2. a közvetett evidenciát (indirect evidence), amely vagy értesülés (reportív vagy kvotatív), vagy beszélői következtetés (inferencia).

Az evidencialitásnak azonban csak egyik lehetséges rendszere az, amely a közvetlen és a közvetett oppozícióra épül, más rendszerek például a szemtanúságot emelik ki, és ennek megfelelően az első kézből vagy a nem első kézből származó információ dichotómiájára alapoznak (DE HAAN 2001). A szemtanúság nem egyszerűen közvetlen forrást jelent, hanem az esemény szemtanúként való megfigyelését.

(2) *Valaki az íróasztalomnál vacsorázhatott.*

¹ A modellekben található *fok, mérték, valaminek az ereje* kifejezések mindig fokozati skálát, értékek kontinuumát feltételezik, sosem előzetesen meghatározható diszkrét értékekre vonatkoznak. A beszélői elkötelezettség és felelősségvállalás itt nem általánosan, a grice-i értelemben – a hatékony információközlés egyik alapjaként szerepel –, hanem előtérbe kerülő, nyelvileg jelölt műveletként határozom rá.

² A nyelvi adatok (a (2) általam alkotott példa kivételével) a vizsgálat korpuszából származnak (1. a 2. E) pontban). Az adatokat eredeti írásmódjuknak megfelelően közlöm, a szokásos módon jelölöm a kihagyást és a figyelem irányítását szolgáló kiemelést.

Például ha este hazaérkezve, az íróasztalomon morzsát látva arra következtek, hogy valamelyik családtagom ott evett, és ezt a (2) mondattal reprezentálom, akkor jelzem, hogy a szituáció részlegesen a deiktikus tartományomba vonható (az evidencia közvetlen, erre utal az *íróasztal* kifejezés lehorgonyzottsága a szituációhoz), magának az eseménynek azonban nem voltam szemtanúja, tehát arra vonatkozóan nem első kézből származó az információ, hanem csak a jelekből levont következtetés (inferencia; a kikövetkeztetett lehetőségességet jelzi a *-hat* morféma az eseményt reprezentáló igealakban).

Az alapoppozíciók a leírást végző nyelvészek konstrukciói, és nem feltétlenül az evidencialitás általános szervezői (vö. NUCKOLLS 1993). Olyan rendszerek is vannak, amelyek bár kételeműek, a fő kontraszt nem a közvetlenség vagy a szemtanúság, a három- és négyelemű rendszerek pedig általában nem alapoppozíció(k)ra épülnek, csak az bennük a közös, hogy legalább az egyik típus tapasztalati alapú evidenciafajta (AIKHENVALD 2003: 3–6).

Az evidencijelölő rendszerekhez többféle hierarchiát szoktak kapcsolni (GIVÓN 1982: 44):

- a) személy- (deiktikus) hierarchia: beszélő > hallgató > harmadik személy;
- b) érzékelési (forrás-) hierarchia: látás > hallás > egyéb érzékelés > érzés;
- c) közvetettségi hierarchia: érzékelés > következtetés;
- d) távolsági hierarchia: közel > távol az esemény színhelyétől.

A fentiek alapján a vizuális észlelés minden hierarchia csúcsán áll. A d) szerint a vizuális észlelésre is érvényes a fokozatiság. Például a makah nyelvben a közeli, megbízható vizuális észlelés nyelvi kifejezése jelöletlen, míg a távoli, bizonytalan kiértékelésű vizuális tapasztalat közlése jelölt (JACOBSEN 1986).

Problémája azonban a fenti viszonyrendszernek, hogy az evidenciafajtákhoz kapcsolható megbízhatóságot előzetesen adottnak, az alkategóriákhoz rendelkezésük mutatják. Nézetem szerint az evidencia súlya vagy megbízhatósága konstruálás eredménye, nincs eleve adva. A megbízhatóság több tényezővel is összefügg, például a célszerkezeti esemény jellegével (l. még fent a modell egyéb paramétereit is).

D) Az episztemikus-inferenciális modalitás modellje. – A beszélőnek egy esemény/szituáció valószínűségére vonatkozó vélekedése (episztemikus modalitás) nem függetleníthető a következtetési folyamatoktól, vagyis az inferencialitás jelenségétől (amelyet hagyományosan az evidencialitás alkategóriájaként tartanak számon, l. WILLETT 1988). Az inferencialitás nem feltételezi szükségszerűen a tapasztalati alapú vagy más evidenciatípust mint következtetési kiindulópontot (lehet például mentális konstruktum is, vö. WILLETT 1988; KIEFER 2000). A következtetés nem a beszélő tudásától, a diskurzus világától függetlenül lefuttatható logikai művelet, hanem hétköznapi/mindennapi következtetés, amelyet nem nyilvánvalóan hozzáférhető tényezők is meghatározhatnak (l. KIEFER 2005: 48). Az inferencialitás és az episztemikus modalitás következtetési folyamatai között nem állapítható meg lényegi különbség, ezért ezeket egy közös és azonos tartományban, az episztemikus-inferenciális – vagy röviden: episztenciális – tartományban helyezem el. (Az episztemikus és az evidenciális tartományok érintkező, egymást átfedő területének megjelölésére FALLER (2002: 87–90) alkotta az *epistential* terminust (*epistemic* + *evidential*), én ezt a kifejezést a saját értelmezésemnek megfelelően az

epistemic és az *inferential* blendjeként alkotom újra a magyar *episztemikus-inferenciális* terminus angol megfelelőjeként. Az *episztenciális* az így értelmezett *epistential* magyar változata, az *episztemikus* és az *inferenciális* vegyüléke. Az episztenciális tartomány jogosultsága mellett részletes érvelés olvasható KUGLER 2012-ben.)

Nagy eltérés lehet az egyes nyelvek között a kategóriák összetartozásának, érintkezésének felismerhetőségét illetően. Az inferencialitás és az episztemikus modalitás metaevidenciális, metainformációs jellege azonban mindenképp kapcsolatot teremt a tartományok között (vö. HORVÁTH 2009).

A beszélői felelősségvállalás és elkötelezettség is egyaránt asszociálódik az evidencialitással és az episztenciális kategóriával. Míg azonban az elkötelezettség (vagy el nem kötelezettség) az evidencialitás esetében elsődlegesen a forrás megbízhatóságához és/vagy a tapasztalat jelentőségének hangsúlyozásához kapcsolódik, addig az episztenciális modalitásban a következtetés érvénye melletti elköteleződéssel, a valószínűség fokával van összefüggésben.

Az episztemikus-inferenciális modalitás műveletének lényege, hogy a beszélő a tudása (már meglévő tudása és/vagy a rendelkezésre álló, feldolgozott tapasztalata) alapján egy esemény/szituáció fennállására, annak valószínűségi fokára vonatkozó következtetését/vélekedését közli.

Az episztemikus-inferenciális tartományra vonatkozó szakirodalmi szempontokat paraméterekként integrálok a modellbe:

a) a beszélő referenciapontként szolgál a következtetés eredményének, a valószínűsített eseménynek az eléréséhez (szubjektifikáció);

b) az esemény/szituáció fennállására való következtetés, a valószínűként való reprezentálás alapja: megfigyelés (látott, hallott stb.), mástól származó információ, általános/közös vagy egyéni tudás, hit/hiedelem stb.;

c) a következtetés/valószínűsítés alapjának hozzáférhetősége (hozzáférhető-e, megjelenik-e expliciten a diskurzusban, vagy nem);

d) ha van hozzáférhető alap, az alap és a következtetés/valószínűsítés eredménye közötti kapcsolat egyértelműsége, konvencionáltságának, begyakorlottságának foka vagy kevésbé nyilvánvaló volta (ez a kontiguitástól a nem nyilvánvalóan megteremthető mentális kapcsolatig terjedő skála);

e) az alap vagy a jel megbízhatóságának foka (amelyet a beszélő és a partner interszubjektív módon értékel);

f) a mentális távolság a beszélő jelen/valós világa és az ábrázolt esemény/szituáció lehetséges világa között;

g) a mentális közelséggel és távolsággal összefüggésben az esemény/szituáció megjósolhatóságának foka, a következtetési folyamatban szerepet játszó kontextuális faktorok (mennyisége, jellege), a következtetés/vélekedés ereje;

h) a beszélő felelősségvállalásának és elkötelezettségének foka;

i) az alkalmazott episztenciális jelölőre vonatkozó tudás.

Amikor a (2) példához tartozó helyzetben a morzsákról arra következtettem, hogy valaki evett, akkor a b) alapján vizuális tapasztalatra és az evéssel kapcsolatos tudásomra építettem a következtetésemet. A d) paraméter alapján kontiguitásról, az

f) szerint kis mentális távolságról, és ezért a g) dimenzióban nagyfokú megbízhatóságról lehet beszélni a következtetéssel kapcsolatban.

E) A vizsgálat korpusza, az elemzés módszere. – A kifejezésekre a Magyar nemzeti szövegtár (MNSZ; <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>) írott nyelvi korpuszából nyertem adatokat. A lekérdezéskor a korpusz mérete 129 241 070 szó, a magyarországi nyelvváltozatból, a hivatalos, a tudományos, a sajtó és a személyes alkorpuszokból kérdeztem le 100-100 adatot véletlenszerű kiválasztással, mondatnyi kontextusban. A továbbiakban a külön megjelölés nélküli adatok mind az MNSZ-ből származnak.

Beszélt nyelvi adatokat az empirikus vizsgálataimhoz kijelölt beszélt nyelvi korpuszokban két kivételtől (a *látszólag* három, előadásbeli és a *láthatóan* egyetlen, társalgásbeli előfordulásától) eltekintve nem találtam. A beszélt nyelvi korpusz részben a beszélgetést, tantermi diskurzust és egyetemi előadást tartalmazó 220 687 szövegszónyi, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke Beszélt nyelvi gyűjteményéből (BNYGY) származó lejegyzett szövegtörzs, részben a Beszélt nyelvi adatbázis (BEA) 336 percnyi beszélgetést tartalmazó anyaga.³

Az evidenciális és az episztenciális jelölők leírása számára Bolyai-kutatásom keretében a szótárszerű feldolgozás számára is alkalmas leírási módot dolgoztam ki (l. KUGLER 2010). Az összevethetőség érdekében az elemzés minden kifejezés esetében ezt a módszert követi. A korpuszadatokat eredeti írásmódjuknak megfelelően közlöm. A személyek, intézmények stb. azonosítását lehetővé tevő adatok kihagyását szögletes zárójelek között a nyelvi formára utaló megjegyzés pótolja.

3. A kifejezések kapcsolatrendszere a jelentés, a forma és a gyakoriság alapján. – A) A vizsgálandó deverbális (*lát*-tövé) kifejezések jelentésének LÁTÁS tartománya. – A *lát* ige és származékai vagy vizuális észlelésre és a látásból származó tapasztalat kiértékelésére, vagy nem (csak) vizuális tapasztalat feldolgozására, és még elvontabb szinten általában a tudásra, megértésre vonatkoznak, tehát a LÁTÁS fogalmi tartományán keresztül metaforikus kiterjesztéssel a TUDÁS/MEGÉRTÉS tartományát is aktiválják.

Az MNSZ összes *látom, hogy...* (90 adat), *láttam, hogy...* (36 adat) szerkezetét megvizsgálva azt tapasztaltam, hogy a konstrukció a jelen idejű igealak esetében 51%-ban, a múlt idejű esetében 75%-ban vonatkozik vizuális észlelésre (ideértve a grafikus jelekkel hozzáférhetővé tett információ észlelésére/feldolgozására referáló előfordulásokat is, l. a (3) adatot, amely a fórumhozzászólás megjelenésének az észlelésére utal).

(3) *te azon kevesekhez tartozol akinek ha látom hogy hozzászóltál valaminek: szavaid mindig megfürödhetnek szemgurguláim tükrében...*

³ Ezúton köszönöm meg Keszler Borbála és Gósy Mária professzor asszonyoknak, hogy rendelkezésemre bocsátották a kért anyagot, Gyarmathy Dorottyanak pedig azt, hogy összeállította számomra a BEA-mintát (a férfiakról és nőkről azonos arányban vételezett minta pontos mérete 336 perc 16 másodperc).

Míg a múlt idejű konstrukcióval elsődlegesen látási tapasztalatairól számol be a megnyilatkozó, a jelenhez lehorgonyzott igei kifejezés előfordulásai 49%-ban magasabb szintű mentális folyamatra (komplex tapasztalatok kiértékelésére, következtetésre, vélekedésre) vonatkoznak (l. (4)).

- (4) *Most már nagyon tisztán látom hogy az emberek a ruhával járó gátlásaikkal együtt hogyan vetkőznek le egy csomó olyan terhet is, ami gondot okoz a hétköznapi emberi kapcsolatokban.*
- (5) *Én úgy látom hogy azok a kapcsoltok túlnyomó többségben nem voltak stabilak ahol az iskolapadból egyből a házasságkőterembe mentek utána meg a szülőszobára mentek.*

Az *úgy látom* konstrukció (5) pedig tipikusan vélekedést vezet be (12 adatból 11-szer, kb. 92%-ban), de nem kivétel nélkül, a (6) adat arra példa, hogy utalhat vizuális percepcióra is.

- (6) *Ha gondolod, melegítsd a kezed, de én úgy látom hogy a füled már egész vörös.*

A TUDÁS/MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforára (vö. TOLCSVAI NAGY 2003: 611–2; KÖVECSES 2005: 161, 220) a vizsgálandó kifejezéseken kívül sok más példát is hozhatnánk, például *rálátása van* valamire 'megérti annak a részleteit, szerkezetét, összefüggéseit' (vö. TOLCSVAI NAGY 2003: 612–5).

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora tartományai közötti megfeleléseket TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2003: 612) az alábbi módon mutatja be:

1. táblázat

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora

Forrás: LÁTÁS	Cél: MEGÉRTÉS
egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)	egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)
vizuálisan érzékel (vagy nem érzékel, vagy nem tud érzékelni)	mentálisan érzékel, azaz megért (vagy nem ért meg, vagy nem tud megérteni)
egy fizikai tárgyat	valamilyen helyzetet, összefüggést

Nemcsak a vizsgált kifejezések igei (jellegű) része (a *lát* ige vagy származéka), hanem a teljes kifejezés (pl. *előreláthatólag*) is lehet metaforikus, a komponensek kölcsönösen a metaforikus értelmezést „dolgozzák ki” egymásból (KUGLER 2011).

Az elemzendő kifejezések metaforahálózatot mozgósítanak az értelmezés során, amelybe beletartozik az is, hogy a vizuális inger hatására mentális képet alkotunk, és a belső (feldolgozott) képet „ki is tudjuk vetíteni”, ezáltal a LEHETSÉGES és a JÖVŐ tartományokban is tudjuk értelmezni. Ezen alapul a LÁTÁS fogalmának kiterjesztése olyan műveletekre, amelyekben a beszélő a meglévő tapasztalatai alap-

ján következtet egy lehetséges (7), a jövőben fennálló helyzetre (8), arról mentális képet, tudást konstruál, megnyilatkozása tehát vélekedést fogalmaz meg.

(7) *A gyorsuló infláció közepette ez az álláspont szemlátomást nem tartható.*

(8) *[...] ezek az egyszerű áramkörök [...] előrelátóan megreformálják a telefonhálózatot is.*

A (7) mondat a beszélő vélekedését jelöli arra vonatkozóan, hogy az álláspont a változó körülmények között nem tartható fenn. Az álláspont fenntartása a *-ható* toldaléktömb révén mint lehetőség reprezentálódik, a *szemlátomást* kifejezés elsődlegesen a beszélői vélekedés jelentőségét, bizonyosságát hangsúlyozza. A (8) mondatban a beszélő szerint a telefonhálózat megreformálása az újítás egyik, leginkább várható jövőbeli következménye, hatása.

B) A kifejezések szerkezeti egyezésén alapuló kapcsolathálózat. – A kifejezések kapcsolathálózata szerkezeti hasonlóságai alapján a következőképpen vázolható:

- a) mindegyik kapcsolódik a *lát*- komponensen keresztül;
- b) a *-ható*- komponensen keresztül: *láthatóan, láthatólag, szemmel láthatóan, szemmel láthatólag*;
- c) a *-hatóan* komponensen keresztül: *láthatóan, szemmel láthatóan*;
- d) a *-hatólag* komponensen keresztül: *láthatólag, szemmel láthatólag*;
- e) az *-ólag* komponensen keresztül: *láthatólag, szemmel láthatólag, lát szólag*;
- f) a *szem* komponensen keresztül: *szemmel láthatóan, szemmel láthatólag, szem látomást*;
- g) a *szemmel* komponensen keresztül: *szemmel láthatóan, szemmel láthatólag*.

Az egyező komponensek száma alapján (a komponensek hosszúságát és funkcionális viszonyát most figyelmen kívül hagyva) a legtöbb kapcsolódás a *szemmel láthatóan* és a *szemmel láthatólag* között van (5), ezt követi a *szemmel láthatóan – láthatóan, szemmel láthatólag – láthatólag* (4). A *láthatóan – láthatólag, láthatólag – látszólag* 3-3 komponensben is egyezik (itt nem sorolom fel az összes hasonló erősségű kapcsolatot), funkcionális kapcsolatuk erőssége nagyon eltérő, míg az előbbi párnak a szemantikai oldala is sok hasonlóságot mutat, addig a *láthatólag – látszólag* funkcionális érintkezése csak részleges (l. a 4. C) pontot).

C) Gyakoriság. – A kifejezések gyakorisági adatait és alkorpuszonkénti megoszlását az alábbi táblázatok foglalják össze a gyakoriság sorrendjében: *lát szólag, láthatóan, szemmel láthatóan, láthatólag, szemlátomást, szemmel láthatólag*.

2. táblázat

A látszólag kifejezés gyakorisági adatai

	Az adatok száma (db)	Gyakoriság (db/millió szó)
MNSZ		
sajtó alkorpusz	1513	17,92
tudományos alkorpusz	608	23,84
hivatalos alkorpusz	267	12,78
személyes alkorpusz	230	12,35
összes/átlagos	2618	20,26
BNYGY	az adatok száma (db)	gyakoriság (db/millió szó)
előadás	3	13,59

3. táblázat

A láthatóan kifejezés gyakorisági adatai

MNSZ (129 241 070 szó)	Az adatok száma (db)	Gyakoriság (db/millió szó)
sajtó alkorpusz	1737	20,57
tudományos alkorpusz	278	10,90
hivatalos alkorpusz	216	10,34
személyes alkorpusz	320	17,19
összes/átlagos	2551	19,74
BEA (336 perc)	az adatok száma (db)	gyakoriság (db/perc)
társalgás	1	0,003

4. táblázat

A szemmel láthatóan kifejezés gyakorisági adatai

Alkorpusz	Az adatok száma (db)	Gyakoriság (db/millió szó)
sajtó	397	4,70
tudományos	66	2,59
hivatalos	31	1,48
személyes	78	4,19
összes/átlagos	572	4,43

5. táblázatA *láthatólag* kifejezés gyakorisági adatai

Alkorpusz	Az adatok száma (db)	Gyakoriság (db/millió szó)
sajtó	253	3,00
tudományos	68	2,67
hivatalos	33	1,58
személyes	45	2,42
összes/átlagos	399	3,09

6. táblázatA *szemlátomást* kifejezés gyakorisági adatai

Alkorpusz	Az adatok száma (db)	Gyakoriság (db/millió szó)
sajtó	235	2,78
tudományos	54	2,12
hivatalos	4	0,19
személyes	37	1,99
összes/átlagos	330	2,55

7. táblázatA *szemmel láthatólag* kifejezés gyakorisági adatai

Alkorpusz	Az adatok száma (db)	Gyakoriság (db/millió szó)
sajtó	43	0,51
tudományos	14	0,55
hivatalos	13	0,62
személyes	19	1,02
összes/átlagos	89	0,69

A sajtó alkorpuszban fordul elő leggyakrabban a *láthatóan*, *szemmel láthatóan*, *láthatólag* és a *szemlátomást* (ebben a rétegben gyakori még a *látszólag* is). A *látszólag* kifejezés az egyetlen, amely a tudományos alkorpuszban mutat kiemelkedő gyakoriságot, ez nyilvánvalóan összefügg a megtévesztő adat/jelenség és a tudományos tény elkülönítésének igényével (de az a réteg második számú terepe a *láthatólag* és a *szemlátomást* szavaknak is). A leginkább meglepő az lehet, hogy a fórumszövegeket tartalmazó személyes alkorpuszban a leggyakoribb a *szemmel láthatólag* (és ez a második frekvenciált előfordulási közege a *láthatóan*, *szemmel láthatóan* kifejezéseknek is). Azt várnánk, hogy a fórumozók előnyben részesítik a rövidebb formákat, ugyanakkor a képernyőn megjelenő verbális információ észlelése és feldol-

gozása, valamint az arra való utalás a virtuális térben (1. még a (3) példát is) legalább akkora jelentőségű, mint a közvetlen társalgásban a diskurzus szituációs kontextusának, valamint a partner megnyilatkozásának a feldolgozása és az arra való utalás.

Az adatokból látható, hogy a hosszabb formák általában ritkábbak. Ezt az általános tapasztalatot a módosítószókon belül példázza még a *kétségtelenül – kétségbevonhatatlanul*, a *nyilván – nyilvánvalóan*, *biztosan – bizonyosan* stb. gyakorisági különbsége is (KUGLER 2010). A vizsgált kifejezések sorában a hosszabb formák tautologikusak, a SZEM és a LÁTÁS kifejtett kapcsolata az érzékelés alapján a vizuális észlelést profilálja, az érzékelés eszköze szaliens, a jelentésszerkezetben központi szerepű (TOLCSVAI NAGY 2010: 32). Ebből az következhet, hogy ezeknek a kifejezéseknek a jelentése jobban ellenáll az absztrahálódásnak, és gyakrabban vonatkoznak vizuális észlelésre, mint absztraktabb mentális műveletekre.

A többletvü kifejezések között a *szemlátomást* esetében a nagyobb konceptuális egység ikonikusan motiválja a komponensek nagyobb közelségét és a kohezívebb kifejezés nagyobb gyakoriságát a *szemmel láthatólag* kifejezéssel összevetve (PUSCH 2001), nem magyarázza azonban a *szemmel láthatóan* nagyobb gyakoriságát.

A gyakorisági különbségekben szerepe van a ragkomponens produktivitásának és – ezzel összefüggésben – a mintázat felismerhetőségének is. Az *-an* komponens tartalmazó kifejezések jellemzően gyakoribbak, mint a *-lag* komponenssel lexikalizálódott kompozitumok, és ez megfelel annak a produktív mintázatnak, amellyel a melléknévi tövű határozói kifejezések is megalkothatók (vö. *komolyan*). Ezt támogatja a módosítószókon belül a *feltehetően – feltehetőleg, vélhetően – vélhetőleg* jelentős gyakorisági különbsége. Ugyanakkor kivétel is van, például az *előreláthatólag* több mint kétszer olyan gyakori vélekedés kifejezésében, mint az *előreláthatóan* (de a nagyobb érték ellenére is ritkának számít, MNSZ-beli mutatója 6,72 db/millió szó, beszélt nyelvi adata egyáltalán nem volt a korpuszban). Ezt motiválhatja az, hogy a *-lag* gyakori a szubjektifikáció jelölésében, és funkcionális megoszlás alakulhat ki az *-an*, a konceptualizáló szempontjából inkább „külső”, az esemény észleléséhez (1. (9) ’baráti volt az, ahogy’) és a *-lag* inkább „belső”, a konceptualizáló mentális folyamataihoz erőteljesebben kapcsolódó műveletjelölése között (1. (10) ’baráti az a viszony/szempont/szándék, amelyben / amelyből kiindulva’; (11) ’baráti szempontból/viszonylatban, baráti [gesztus]ként’) (vö. ELEKFI 1994).

(9) [...] egyik társa *barátian* felajánlotta, átadná az egyik megbetegedett vendég meghívóját.

(10) Ezeket csak *barátilag* írom.

(11) E kritizálók szemében a *gesztus* a pápától, még ha *barátilag* érthető volt is, megbántotta a francia laicitás híveit.

Ez a szemantikai különbség a *láthatóan*, *láthatólag* (és ezzel összefüggésben a *szemmel láthatóan*, *szemmel láthatólag*) kifejezések funkcionális elemzésében is feltárul (1. a 4. B) 4. pontot).

A *szemlátomást* esetében a *látomást* komponens még nagyobb egység státusszal rendelkezik, mint a *láthatólag*, *láthatóan*, tehát gyakoriságára nem a produktív

mintázat, hanem a fent kiemelt kohezivitás és az ezzel összefüggő rövidség lehetett hatással.

A kifejezések előfordulásainak funkcionális elemzése után térünk vissza a szemantikai kapcsolatok részletezőbb feltárására (l. a 4. A) 3. és B) 3. pontot). A tárgyalás sorrendjére azonban hatással vannak az előzőekben feltárt viszonyok, először a *láthatóan*, *láthatólag*, és az ezekkel szinte párhuzamosan elemezhető *szemmel láthatóan*, *szemmel láthatólag*, majd az utóbbiakhoz kapcsolódóan a *szemlátomást*, és végül a kiemelkedő gyakoriságú, a többi kifejezéstől szemantikailag is leginkább különböző *látszólag* korpuszalapú elemzése olvasható a továbbiakban.

4. A kifejezések funkcionális elemzése. – A) A *láthatóan*, *láthatólag* kifejezések grammatikalizációja. – A grammatikalizációs paramétereket DÉR 2008 alapján tárgyalom. A jelen munkában nem törekszem arra, hogy a vizsgált szempontok mentén a grammatikalizációs folyamatot szakaszoljam.

A beszélőnek látásból, közvetlen tapasztalatból származó információja általában elég nagy meggyőző erővel rendelkezik. A *-hAt* morféma a LÁTÁS konkrét és metaforikus jelentései számára is a LEHETSÉGESSÉG mentális terét nyitja meg, így magyarázható a kifejezések 'a megnyilatkozó számára (szubjektifikáltan) és mások számára is (interszjektíven) – vizuális percepció és/vagy magasabb szintű mentális műveletek révén – hozzáférhető módon, bizonyíthatóan, biztosan tudhatóan' jelentése (l. (12)). Például ha valami (interszjektív módon) egy bizonyos jelenség/állapot/stb. jeleként értelmezhető, akkor begyakorlottan alkalmazzuk a *láthatóan*, *láthatólag* kifejezéseket a jelenségről, állapotról beszámolva. A kifejezések előfordulnak 'igazolhatóan' jelentésben, ha nem maga az esemény, hanem annak például írásos 'nyoma' látható (13). Az egyértelmű tényközlésben nyomatékosító szerepűek, ez a funkció a vizuális forrás megbízhatóságával és a beszélői elkötelezettség nagy fokának jelölésével (a szubjektívizáció nagyobb mértékével) van összefüggésben (14).

(12) *Hogy mit tudok és mit nem, azt láthatóan elismertem.*

(13) *Ez a belga cég láthatólag már mindenféle saját ígéretére új határidőket és új feltételeket kért [...]*

(14) *A pilótának egyelőre láthatólag ezt az összeget kell megfizetnie és ehhez jön még a bírság, ami még egyszer ennyit tesz ki.*

A kifejezések az adatok jelentős részében nem azt jelentik, hogy 'látható módon/állapotban, láthatóként'; már megszilárdult ragos alakok. A két rag nem cserélhető fel minden kontextusban, a tőnek kognitív folyamatot jelölve mindkét raggal megtörtént az egybeforrása (vö. még *feltehetően*, *feltehetőleg*) (a ragok eltéréseivel összefüggő funkcionális különbségeket a 4. A) 3. és B) 3. alpont tárgyalja). Kondenzáció történt, a *látható* bővítményei (*valaminek/valamilyennek* v. *valahogyan valaki által*) nem jelenhetnek meg a *láthatóan/láthatólag* kifejezésekhez kapcsolódva (a kevés kivételt l. a 4. A) 1. és B) 1. pontban), tehát a grammatikalizáció során a hatókör csökkent.

1. *láthatóan*. – A korpuszadatok alapján a következő funkciókat különíttem el (nem kizárásos jelleggel, egy-egy előfordulásnál több kategóriát is érvényesnek tartottam) (l. a 8. táblázatot). A számok az előfordulásokat jelzik, ez nem azonos a százalékos aránnyal. A kifejezés véletlenszerűen kiválasztott 100 adata ugyanis tartalmazott 30 *szemmel láthatóan* szerkezetet is, ezeket – lektoraim javaslatára – nem vettem figyelembe a *láthatóan* kifejezés funkcionális vizsgálatában.

Az érzékelés jelölése oszlopban a látásból vagy egyéb érzékelési forrásból származó tapasztalat hozzáférhetővé tételét regisztrálom (pl. annak közlését, hogy a macskának látható a bordája). A kiértékelés ettől abban különbözik, hogy nem magát a látható, érzékelhető jelet, hanem az azon keresztül közvetlenül (kontiguitásként) elérhető megfigyelést közli a megnyilatkozó (pl. *a macska láthatólag sovány*). Az egyéb információ nemcsak közvetlen érzékelést, hanem egyéb megértett és feldolgozott információt is magában foglal (pl. verbális információt). A következtetést a kiértékeléstől a megfigyeléshez, indíciumhoz képesti nagyobb mentális távolság választja el, ami a komplexebb kognitív folyamatok következménye. Például következtetésként értékelem, ha a megnyilatkozó a kilátszó bordák (vagy nem specifikált jelek) alapján azt vélelmezi, hogy a macska napok óta nem kap enni. A határ a következtetés és a kiértékelés között semmiképp sem éles, és nem tudok olyan módszertant javasolni, amellyel a szétválasztás mindig egyértelműen elvégezhető volna.

8. táblázat

A *láthatóan* funkciói

Érzékelés jelölése		Érzékelés kiértékelése		Egyéb információ, megfigyelés kiértékelése	Következtetés	
látás	egyéb érzékelés	vizuális észlelés	egyéb észlelés		az alap explicit közlése	az alap nem explicit
7	0	11	2	19	31	18
Összesítés:						
	7		13	19		49
	7			32		49

A táblázatból kiolvasható, hogy nem a közvetlen vizuális forrás jelölése a központi szerep, ez az adatoknak mindössze 10%-át jelenti (annak ellenére, hogy ez a kifejezés alapjelentése). Az esetek legnagyobb részében (70%) tapasztalatra épülő következtetést jelöl a kifejezés, szintén nagy arányban (46%) megfigyelésen alapuló információ kiértékelését teszi hozzáférhetővé (27% a komplex, nem vagy nem csak vizuális forrású tapasztalat kiértékelése).

A fentiek alapján a következő funkciókat tartom prototipikusnak, központiak (vö. LANGACKER 2008: 34): a kifejezés hozzáférhetővé teszi, hogy a beszélő a célszerkezetet (amelynek eléréséhez referenciapontként szolgál) tapasztalaton alapuló következtetésként vagy többféle forrásból érzékelhető, komplex tapasztalat kiértékeléseként, feldolgozott szituációként reprezentálja.

A BEA egyetlen adata szintén érzékelés kiértékelését jelöli, a beszélő férje – apás szülés alatti – viselkedését megtapasztalható együttérzéseként reprezentálja:

- (15) *Az jó volt, hogy hogy valaki így ezt láthatóan átérzi [nevet] az én fájdalommat vagy nem is tudom...* (bea065n034)

A 9. táblázat a lehetséges érintkező, az egyes előfordulások esetében el nem különülő funkciókat mutatja be.

9. táblázat

A láthatóan érintkező funkciói

Az adatok száma (Σ 70)	Érzékelés kiértékelése		Egyéb információ, megfigyelés kiértékelése	Következtetés
	vizuális észlelés	egyéb észlelés		
9			x	x
5	x		x	
2	x	x	x	

Mindig a komplex tapasztalat kiértékelése kapcsolódik össze más funkcióval:

a) a komplex tapasztalat kiértékelése gyakran kapcsolódik össze következtetési folyamatokkal (l. a (16) mondatot, amelyben a megnyilatkozó a pártokkal kapcsolatos komplex tapasztalatát kiértékeli, és a vélekedését fogalmazza meg);

b) a vizuális észlelés leggyakrabban a komplex tapasztalat részeként kerül kiértékelésre a beszélő által (l. a (17) mondatot, amelyben a beszámoló szerint a férfi megtapasztalható viselkedését, annak látható jeleit értékelték a rendőrök idegesnek és ezért gyanúsaknak);

c) a komplex tapasztalat kiértékelésében többféle érzékelés és jel is szerephez juthat (l. a (18) mondatot, amelyben az érzékelhető jelek ittas állapotra utaló jeleként értékelődnek ki).

- (16) *Nálunk ma a szélsőségesnek tekintett pártok is láthatóan haladnak a politikai szocializáció útján, zaklatottabb szomszédainknál maholnap nyugodtan beválnának centrumerőknek is.*

- (17) *A rendőrök furcsállották, hogy a férfi a nagy meleg ellenére kapucnis dzsekit viselt, baseballsapkáját mélyen a szemébe húzta, és láthatóan idegesen, folyamatosan balra-jobbra tekingetett.*

- (18) *A közkedvelt szórakozóhelyre ezúttal egy láthatóan erősen ittas férfi akart betérni.*

A láthatóan kifejezés a komplexebb mentális folyamatokra való kiterjesztésen keresztül következtetés és vélekedés jelölőjévé vált (l. (19), (20)), tehát episztenziális kifejezéssé grammatikalizálódott (szubjektívizálódott, vö. TRAUGOTT 1995).

- (19) A [Párt]nek *l á t h a t ó a n* ínyére van, hogy radikalizálja a vele szembeni ellenzékiiséget, szeretné elérni, hogy ellenfelei túlreagálják lépéseit [...]
- (20) Ötszázaléknyi esélyt ad magának [Név] a [Intézmény] tévéelnöki székének elnyerésére, mondta egy interjúban két nappal a kuratóriumi döntés előtt, de *s z e m m e l l á t h a t ó a n* nem volt őszinte.

A következtetés alapja egyik adatban sincs kifejtve, vizuális forrás legfeljebb a (20) példában játszhat szerepet, de ott is összetettebb alapja lehet a vélekedésnek.

A *láthatóan* a vizsgált kifejezések közül a legtöbbször bővülő lexéma. A *szemmel láthatóan* és az *előre láthatóan* adatok kizárásával (mivel ezekkel külön is foglalkozom, l. 4. B) 2. pont, KUGLER 2011) 8 adatban *jól* módhatározóval bővül, amely öt adatban a vizuális észlelés, háromban absztraktabb mentális művelet módját dolgozza ki. Egy-egy adat van *ebből a példából láthatóan* és *nevéből láthatóan* is szerkezetre, amelyben a kifejezés következtetési folyamatra vonatkozik.

A módosítószók attitűdjelölésével összefüggésben megfigyelhető, hogy szórendjük szabadabb a – főképp ragos melléknévi – módhatározókéhoz képest, a közbe- és hátravetés szempontja ezért fontos a vizsgálatban (KUGLER 2009: 145). A *láthatóan* kifejezés közbevetésben kétszer fordult elő:

- (21) [...] a szimpatikus, új sportprioritások körvonalakban sem sejtetnek jogi-szabályozási koncepciót; sőt a jogot – *l á t h a t ó a n* – durva üttöhangszernek képzelik.

2. *láthatólag*. – A kifejezés funkcióit a 10. táblázat mutatja be. A számok az előfordulások számát adják meg.

10. táblázat

A *láthatólag* kifejezés funkciói

Érzékelés jelölése		Érzékelés kiértékelése		Egyéb információ, megfigyelés kiértékelése	Következtetés	
látás	egyéb érzékelés	vizuális észlelés	egyéb észlelés		az alap explicit közlése	az alap nem explicit
0	0	11	1	18	50	17
Összesítés:						
	0		12	18		67
	0			30		67

A *láthatólag* funkciói közül sem a közvetlen vizuális forrás jelölése a központi szerep. Az esetek legnagyobb részében (85%) tapasztalaton alapuló következtetést, és egyéb – az egyszerű kiértékelésnél – komplexebb mentális folyamatot jelöl. Hasonlóan nagy arányt (38%-ot) tesz ki az összetettebb megfigyeléseken alapuló információ kiértékelése (23%), és a vizuális vagy egyéb észlelésen alapuló tapasztalat kiértékelése (15%).

Az adatok alapján a következő funkciót tartom prototipikusnak, központinak: a kifejezés hozzáférhetővé teszi, hogy a beszélő a célszerkezetet (amelynek eléréséhez referenciapontként szolgál) tapasztalatai alapján következtetesként vagy komplex tapasztalat kiértékeléseként, feldolgozott szituációként reprezentálja.

A táblázatba nem soroltam be azokat az előfordulásokat, amelyek az esemény bizonyosságát erősítik (l. pl. a fentebb közölt (14) példát a 4. A)-ban).

11. táblázat
A láthatólag érintkező funkciói

Az adatok száma (Σ 79)	Érzékelés jelölése		Érzékelés kiértékelése		Egyéb információ, megfigyelés kiértékelése	Következtetés
	látás	egyéb érzékelés	vizuális észlelés	egyéb észlelés		
8					x	x
7			x		x	
2			x		x	x
1			x	x	x	
1	x					x

Leggyakrabban a komplex tapasztalat kiértékelése kapcsolódik össze más funkcióval:

a) a vizuális észlelés leggyakrabban a komplex tapasztalat részeként kerül kiértékelésre a beszélő által (l. a (22) mondatot, amelyben a jó együttélés azonosítása a látható jelek mellett komplex megfigyelésen alapuló kiértékelés eredménye);

b) a komplex tapasztalat kiértékelése gyakran társul következtetési folyamatokkal (l. a (23) mondatot, amelyben a megnyilatkozó a szereplő nyelvi és nem nyelvi viselkedéséből arra következtet, hogy az nehezen dolgozza fel az őszinteséget);

c) a kiértékelt vizuális észlelés és komplex tapasztalat következtetés alapjául szolgálhat (l. a (24) példát);

d) a komplex tapasztalat kiértékelésében többféle érzékelés és jel is szerephez juthat (l. a (25) mondatot, amelyben a látási, hallási tapasztalat és a viselkedésről szerzett komplex benyomás együttesen a félhülyeség jeleként értelmeződik).

(22) *Kezd irigykedni a barátaira, akik láthatólag jól élnek olyan nővel, akiket ő is szívesen elvett volna feleségül.*

(23) *És azt a kijelentést hogy a kapcsolat nem jó, az is csak erősíti, hogy láthatólag nem bír el egy ilyen szinte kijelentést.*

(24) *A [Földrajzi név] déli részén [...] elfogott turisták francia tagja, [Név] láthatólag már beletörődött sorsába.*

(25) *Egy csomó, láthatólag félhülye fiatal beszél és ugrál össze-vissza egy szobában [...].*

A *láthatólag* kifejezés a komplexebb mentális folyamatokra való kiterjesztésen keresztül a *láthatóan*-hoz hasonlóan következtetés és vélekedés jelölőjévé (episztemiális kifejezéssé) vált.

- (26) *Ugyanakkor komolyabb következtetést is levonhatunk belőle: láthatólag csak utólagos bölcsességgel dönthetjük el, vajon azok a nehézségek és konfliktusok, amelyekkel egy társadalom szemben találja magát, rombolóak-e, vagy termékenyek.*
- (27) *Egy ember, aki önfeledten szereti saját poénjait, olyannyira, hogy láthatólag egészen működőképes világot tudna magának berendezni önmagából és saját vicceiből.*
- (28) *Az ilyen típusú megfontolások láthatólag íróasztal mögül jönnek elő.*

A fenti adatokban a kiemelt kifejezés az eseménynek a beszélőhöz, a vélekedés szubjektumához (az ő következtetési folyamataihoz) kötődését jelöli. Az alap az (26)-ban és részlegesen az ironikus hangvétellő (27)-ben is a kontextusból hozzáférhető, a (28) példában azonban kifejtetlen. A mentális távolság az alap és a következtetés eredménye között egyaránt (relatív) nagy (a kontiguitáshoz képest, vö. MORZSA – EVÉS), a következtetés egyéni mérlegelést feltételez.

A *láthatólag* kifejezés nem bővül, csak a lexikalizálódott *szemmel láthatólag* és *előre láthatólag* szerkezetekben fordul még elő. Csak egy adat van közbevetésre (29), hátravetve nem fordul elő a korpuszban.

- (29) *A filozófiát lélektan nélkül, láthatólag, nem nagyon hitte elfogadhatni.*
(Folytatjuk.)

KUGLER NÓRA

A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi nyelvtani elemzéséhez*

1. A magyar mondat egyik különös sajátossága az igekötő és az ige megszakított szórendje, s e jelenségen belül az ún. beférkőző segédigés szerkezetek használata (pl. *el fog utazni*). Tanulmányom középpontjában ez utóbbi mintázattípus szerkezeti elemzése és „létokának” funkcionális nyelvészeti magyarázata áll. A **2.** rész az adatok és a segédfogalmak bemutatására szolgál, majd a **3.** rész összeveti a konstrukció néhány lehetséges megközelítését, kitérve az akadémiai leíró (ún. hagyományos) nyelvtan felfogására, valamint az összetevős szerkezeti elemzés két, a magyar nyelvészetben megjelent típusára. Ezután a **4.** részben függőségi nyelvtani keretben fogalmazom meg az ábrázolással kapcsolatos problémát, majd az **5.**-ben

* A kutatást az OTKA K100717 számú „Funkcionális nyelvészeti kutatás” című projektje támogatta.

A *láthatólag* kifejezés a komplexebb mentális folyamatokra való kiterjesztésen keresztül a *láthatóan*-hoz hasonlóan következtetés és vélekedés jelölőjévé (episztemiális kifejezéssé) vált.

- (26) *Ugyanakkor komolyabb következtetést is levonhatunk belőle: láthatólag csak utólagos bölcsességgel dönthetjük el, vajon azok a nehézségek és konfliktusok, amelyekkel egy társadalom szemben találja magát, rombolóak-e, vagy termékenyek.*
- (27) *Egy ember, aki önfeledten szereti saját poénjait, olyannyira, hogy láthatólag egészen működőképes világot tudna magának berendezni önmagából és saját vicceiből.*
- (28) *Az ilyen típusú megfontolások láthatólag íróasztal mögül jönnek elő.*

A fenti adatokban a kiemelt kifejezés az eseménynek a beszélőhöz, a vélekedés szubjektumához (az ő következtetési folyamataihoz) kötődését jelöli. Az alap az (26)-ban és részlegesen az ironikus hangvétellő (27)-ben is a kontextusból hozzáférhető, a (28) példában azonban kifejtetlen. A mentális távolság az alap és a következtetés eredménye között egyaránt (relatív) nagy (a kontiguitáshoz képest, vö. MORZSA – EVÉS), a következtetés egyéni mérlegelést feltételez.

A *láthatólag* kifejezés nem bővül, csak a lexikalizálódott *szemmel láthatólag* és *előre láthatólag* szerkezetekben fordul még elő. Csak egy adat van közbevetésre (29), hátravetve nem fordul elő a korpuszban.

- (29) *A filozófiát lélektan nélkül, láthatólag, nem nagyon hitte elfogadhatni.*
(Folytatjuk.)

KUGLER NÓRA

A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi nyelvtani elemzéséhez*

1. A magyar mondat egyik különös sajátossága az igekötő és az ige megszakított szórendje, s e jelenségen belül az ún. beférkőző segédigés szerkezetek használata (pl. *el fog utazni*). Tanulmányom középpontjában ez utóbbi mintázattípus szerkezeti elemzése és „létokának” funkcionális nyelvészeti magyarázata áll. A **2.** rész az adatok és a segédfogalmak bemutatására szolgál, majd a **3.** rész összeveti a konstrukció néhány lehetséges megközelítését, kitérve az akadémiai leíró (ún. hagyományos) nyelvtan felfogására, valamint az összetevős szerkezeti elemzés két, a magyar nyelvészetben megjelent típusára. Ezután a **4.** részben függőségi nyelvtani keretben fogalmazom meg az ábrázolással kapcsolatos problémát, majd az **5.**-ben

* A kutatást az OTKA K100717 számú „Funkcionális nyelvészeti kutatás” című projektje támogatta.

javaslatot teszek ennek megoldására. A 6. részben a szerkezetforma kialakulását a jelentés szerveződése és más forma–jelentés párok analógiája alapján motiválom. Végül a 7. részben összefoglalom az eredményeket.

2. A tanulmány olyan szerkezetekkel foglalkozik, mint amelyek (1)-ben olvashatók:

- (1) a) *János el fog utazni Párizsba.*
 b) *János el szeretne utazni Párizsba.*
 c) *János részt szeretne venni a kiállításon.*

E példákat egyazon konstrukciótípus megvalósulásainak tekintem – annak ellenére, hogy a hagyományos (vagy akár a strukturális) szófajteni elemzés szerint alkotóelemeik nem egyenrangúak. Az *el*-t általánosan igekötőnek szokás elismerni, a *részt*-et azonban nem, s hasonlóképpen, míg a *fog* kétségtelenül segédige, addig a *szeretne* kapcsán már kételyek vehetők fel (vö. LENGYEL 2000a; KENESEI 2008).

Számomra mindez azért mellékes, mert elemzésem nem szófajteni, hanem mondatnyi érdekű, a mintázatok között pedig annyira szembeűnő a formai és jelentésbeli párhuzam, hogy az okvetlenül egységes kezelést kíván. A strukturális nyelvtani szakirodalomra építve igemódosítóknak nevezem azt a kategóriát (KOMLÓSY 1992; KIEFER 2003), amelybe a hagyományos igekötők és a *részt*-hez hasonló puszta főnévi bővítmények egyaránt beletartoznak, és végesalaknak a „mindenkori igeragot viselő szót” (I. KÁLMÁN C. et al. 1989: 52). Emellett megtartom a segédige elnevezést is, azonban rugalmasan kezelem azt: nem egy rögzült lexikális osztályt értek rajta, hanem inkább a segédigei használatból indulok ki egy olyan konstrukciótípus részeként, amely történetileg egyre több igét vonz magához, miközben számottevő nyelvi variabilitásnak is ki van téve. E segédigei használat formai leírásában, azonosításában elfogadom KÁLMÁN C. et al. (1989: 62) javaslatát: „azok a ni-alak melletti igék segédigék, melyek lapos prozódiajú mondatban hangsúlytalanok lehetnek”. E hangsúlytalan ejtés szórendi korrelátuma igemódosítóval rendelkező ni-alak (hagyományosan: főnévi igenév) esetén a beférkőzés (KÁLMÁN C. et al. 1989: 63), amely cikkem szorosabban vett témáját jelenti.

A szerkezeti leírás számára a fő kihívás elmélettől függetlenül ugyanaz: az igemódosító a főnévi igenév tövével alkot szóközi egységet (vö. az *elutazik, részt vesz* igéket), szórendi és prozódiai szempontból viszont a segédigéhez kötődik szorosabban. Mindez jól látszik abból is, hogy az igemódosító és a végesalak válaszmondatként (az igekötőhöz hasonlóan) önálló megnyilatkozás szerepét töltheti be (2). Ennek jelentőségére később még visszatérek.

- (2) A: *János el szeretne utazni Párizsba?*
 B: *(Igen,) el szeretne.*

A következő részben áttekintem a beférkőző segédigés szerkezet három lehetséges megközelítését. Előbb a hagyományos grammatika felfogásával, majd az ösz-

szetevős szerkezeti elemzés egy nem transzformációs és egy transzformációs változával foglalkozom. Az elemzésekkel szemben a következő elvárásokat támasztom:

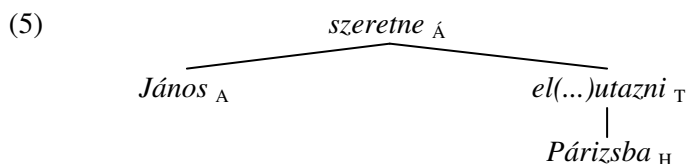
- (3) a) Az igemódosító és a főnévi igenév kapcsolatának az elismerése.
 b) Az igemódosító és a segédige kapcsolatának az elismerése (vö. (2)).
 c) Annak a nyelvi intuíciónak a tükrözése, hogy az igemódosító + segédige + főnévi igenév szerkezet – az elemzés valamelyik szintjén – egy szintaktikai és/vagy szemantikai egységet alkot.

A (3c)-ben említett intuíciónak különféle tesztekkel lehet igazolni, pl. behelyettesítéssel (*János {elutazna / el szeretne utazni} Párizsba*), mellérendeléssel (*János el szeretne utazni és el is fog utazni Párizsba*), ún. gapping típusú ellipszissel (*János el szeretne utazni Párizsba, Mari pedig Rómába*) stb. Mindez valószínűleg szorosan összefügg azzal, hogy az *el szeretne utazni* jelentésszerkezete éppúgy egy modalizált eseményt tartalmaz, mint az *elutazna* igealaké. Részletes érvelés helyett abban bízom, hogy az intuíciónak az olvasók többsége is oszja.

3. Kiindulópontunk legyen az alábbi két példamondat.

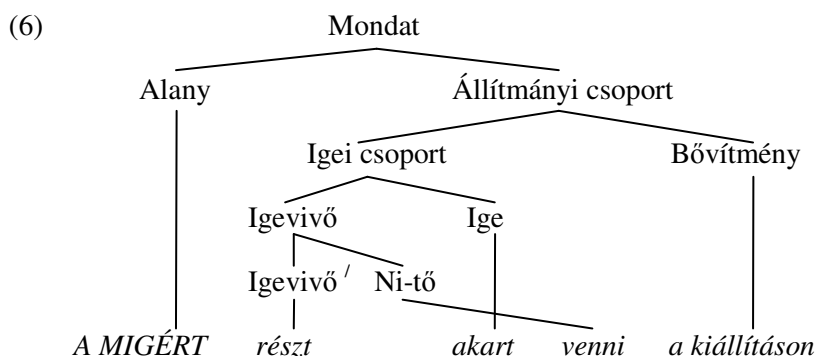
- (4) a) *János szeretne elutazni Párizsba.*
 b) *János el szeretne utazni Párizsba.*

A „Magyar grammatika” (MGr.) megközelítésében a mondszerkezeti elemzés függetlenedhet a szórendi problémáktól. A grammatika feladata a mondat mint „elvont nyelvi egység”, azaz a „rendszermondat” vizsgálata (LENGYEL 2000b: 31), amelynek az egyes szórendi változatok csak ún. „nyilatkozattípusait” képviselik (KUGLER 2000: 379). Feltehetően (4a) és (4b) is egyazon rendszermondathoz tartozik, amelynek szerkezetét (5) mutatja meg. A két szórendi változatról informálisan az *el(...)**utazni* írásmóddal adok számot, a mondatrészek megkülönböztető aláhúzását pedig alsó indexszel váltottam fel.

Az elemzés a függőségi nyelvtan koncepcióját alkalmazza (l. TESNIÈRE 1959; MEL'ČUK 1988; HUDSON 2007 stb.): a mondatot elemi lexikális egységek közötti aszimmetrikus viszonyok (függőségi viszonyok) hálózataként jellemzi. Mint látni fogjuk, a saját javaslatom is majd hasonló elgondolást követ. Gondot jelent azonban, hogy a fenti ágrajz a (3)-ban említett elvárások közül csak egyet teljesít. Az *elutazni*-t egy csomópontként kezeli, így kifejezi az igemódosító és a főnévi igenév összetartozását. Hiányzik azonban az *el* és a *szeretne* kötődésének, valamint az *el szeretne utazni* mint háromelemű szerkezet egység mivoltának a tükrözése.

A szónál nagyobb, de a mondatnál kisebb egységek feltárására a leginkább bevett módszer a függőségi nyelvtan alternatíváját jelentő összetevős szerkezeti elemzés, amely azt vizsgálja, hogy a szavakat hogyan „rakjuk össze” kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká (l. É. KISS 2006: 110). Az eljárással leginkább a generatív nyelvészet él, de lehetséges pusztán leíró célú alkalmazása is, a generatív elmélet és módszer más elemeinek elfogadása nélkül. Erre nyújt példát a magyar szakirodalomban KÁLMÁN C. et al. (1989) is, akik a beférkőző segédige szerkezetet az alábbi módon ábrázolják (KÁLMÁN C. et al. 1989: 52; a szerzők az „igemódosító” terminus helyett az „igevivő” megnevezést használják).

Az ábra két elvárásnak is megfelel: kifejezi a *részt* és a *venni* kapcsolatát (3a), valamint a *részt akart venni* egység jellegét is (3c); utóbbit a szerzők igei csoportnak nevezik. Hiányzik viszont – vagy csak nagyon áttételesen érvényesül – az igemódosító (igevivő) és a segédige viszonyának a tükrözése (3b). Ennél is súlyosabb probléma, hogy az ágrajz megsérti az összetevős szerkezeti elemzés egy általánosan elfogadott megszorítását, amely tiltja a kereszteződő éleket (No Crossing Branches). Az ezen elvet kiiktató, megengedő álláspont akkor volna meggyőző, ha elvszerű választ kapnánk arra, mely esetekben lehetséges a megszakított összetevőt tartalmazó szerkezet, és melyekben nem. Enélkül az engedékenység „túlgeneráláshoz” vezet, azaz olyan szerkezetek jólformaltságát jósolja, amelyek nem léteznek (pl. **Akart a MIGÉRT venni a kiállításon részt*).

Érdekes ugyanakkor (a fenti elemzéstől függetlenül), hogy lehetséges a következő szórendi változat is (vö. KÁLMÁN–RÁDAI 1998: 176):

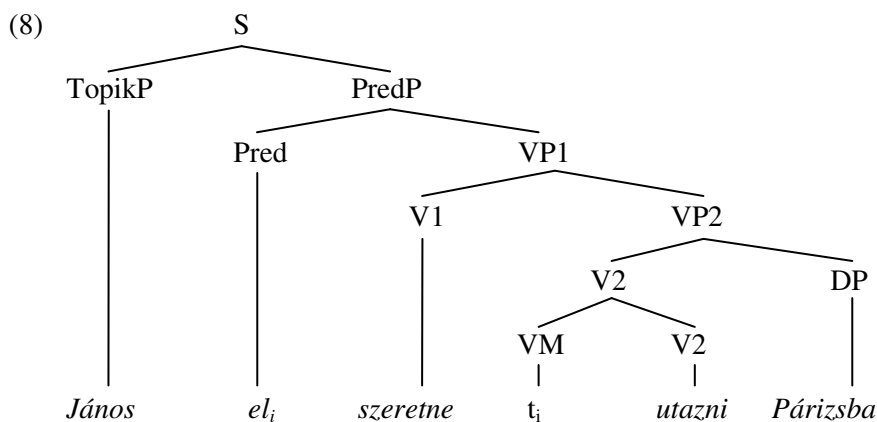
(7) *A MIGÉRT részt akart a kiállításon venni.*

Ez ahhoz a felismeréshez vezet, hogy noha a *részt + akart + venni* szerkezetet egységnek érezzük, az alkotóelemek közötti kohézió korántsem olyan erős, mint a *részt vett* esetében (vö. **A MIGÉRT részt a kiállításon vett*). Úgy tűnik, a *részt* és az *akart* szorosan kötődik egymáshoz, míg a *venni* lazábban kapcsolódik hozzájuk – éppen ellentétesen a (6)-ban sugalltakkal. Az általános következtetés pedig az lehet, hogy az igemódosító + segédige + főnévi igenév mintázat olyan szemantikai

egységet alkot, amely hajlamos szórendi egységként realizálódni, de bizonyos rugalmassággal is rendelkezik e tekintetben. (E kettősség megragadására később függőségi nyelvtani keretben teszünk kísérletet.)

Végül az áttekintést zárjuk egy olyan megoldástípussal, amely az összetevős szerkezeti módszer mellett a transzformációs generatív nyelvtan további feltevéseit is elfogadja. Egy adott szerző konkrét elemzése helyett itt csak vázlatosan mutatom be a gondolatmenet feltehető irányát.

Mint az jól ismert, a (fősodratú) generatív nyelvtan a mondatokhoz nem csak egyetlen (ún. felszíni) szerkezetet rendel, hanem emellett feltételez a közvetlen megfigyelés számára nem elérhető mélyszerkezeti reprezentáció(ka)t is, amely(ek)-ből transzformációs szabályokkal lehet előállítani a felszíni, a mondat kiejtését is meghatározó struktúrát. Ez lehetővé teszi, hogy az igemódosító és a főnévi igenév, illetve az igemódosító és a segédige kapcsolatát két külön reprezentációs szinthez kössük: előbbit nevezhetjük mély-, utóbbit pedig felszíni szerkezetnek. Mindezt és a mondat transzformációs levezetését az alábbi egyszerűsített ábra szemlélteti.

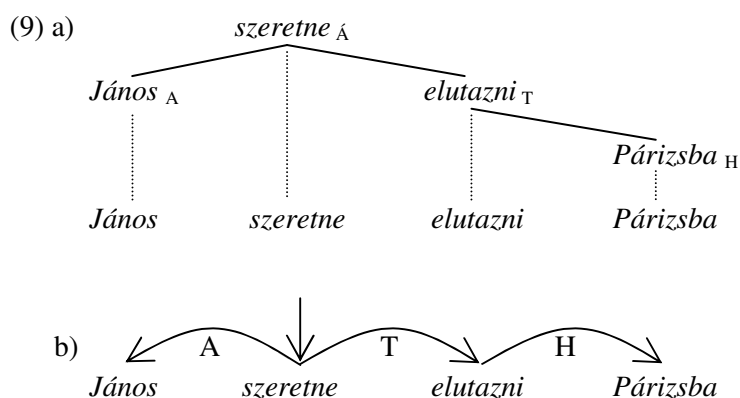
E megoldás szerint az *el* igemódosító (VM) a mélyszerkezetben az *utazni*-val alkot V típusú összetevőt. Ezután egy transzformációs szabálynak köszönhetően kimozog az – É. KISS (2008) nyomán – PredP-nek (predikatív frázisnak) nevezett csomópont alatti pozícióba. A kimozgatott elem nyomot hagy (t, trace), amely a sajátjával azonos indexet kap.

Az elemzés előnye, hogy képes az igemódosító és a főnévi igenév (lexikális eredetű) kapcsolatának és az igemódosító felszíni szórendi pozíciójának kifejezésére, valamint metaelméleti szempontból szigorúbb (elvszerűbb), mint KÁLMÁN C. et al. (1989) javaslata. Ennek ára a mögöttes reprezentációk és a mozgatások feltételezése, ami – kérdéses pszichológiai valóságossága miatt – sokak számára elfogadhatatlan (pl. az LFG, a HPSG és a konstrukciós nyelvtanok egyaránt elvetik a transzformációkat). Emellett két lehetséges problémát említek. Egyrészt az *el* és a *szeretne* prozódiai egységet (fonológiai szót) alkot, ami annak a jele lehet, hogy szintaktikailag is egy összetevőt képviselnek (vö. a téves írásmód gyakoriságát is az anyanyelvi beszélők jelentős körében: *elszeretne utazni*). Ez a (8)-as ábrán nincs így, és ez nem

feltétlenül az említett egyszerűsítés következménye. Másrészt a (3c)-ben szereplő elvárás sem teljesül: az *el szeretne utazni* annak ellenére nem számít egységnek (összetevőnek), hogy különféle szintaktikai próbák és szemantikai szempontok is ezt valószínűsítik. Mint É. KISS (2008: 129) megjegyzi, „a generatív nyelvelmélet felfogásában a szórend, az értelmezés és a prozódia is a mondatszerkezeti hely függvénye”. Ha ez így van, akkor nagyobb fokú megfelelést (izomorfizmust) várunk a szintaktikai, a prozódiai és a szemantikai szerkezet között.

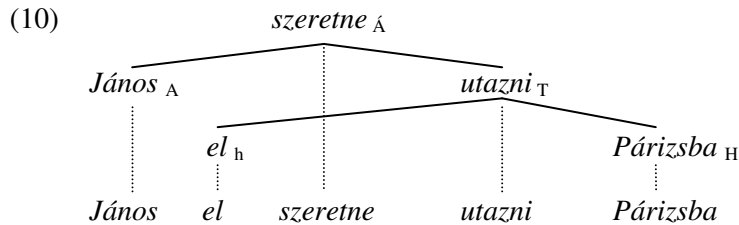
A következőkben áttérek saját elemzésem bemutatására. A javaslat – a hagyományos grammatikához hasonlóan – a függőségi nyelvtan leíró módszerét alkalmazza, ugyanakkor az MGr.-rel ellentétben az elemek viszonyrendszerének komplexebb, a szórendre is tekintettel lévő feltárására töreksem. Célom a (3)-ban szereplő elvárások együttes teljesítése lesz.

4. A függőségi nyelvtan, mint korábban szó volt róla, a mondatban elemi lexikális egységek aszimmetrikus viszonyainak hálózatát látja. Ennek egyik megjelenítési eszköze TESNIÈRE (1959) szemmája, amely az (5)-ös ágrajzban is érvényesül. A módszer legfőbb hátránya, hogy csak nagyon korlátozottan alkalmas a szórendi változatok tükrözésére. Ezért a szakirodalomban több olyan alternatív ábrázolási módszer is elterjedt, amely orvosolja ezt a problémát. Az alábbi ágrajzok két, lényegében egyenértékű megoldást szemléltetnek:

A (9a)-ban látott konvenció szerint a szavakat a maguk lineáris rendjében jegezzük le (ez az ún. *ordre linéaire*), és pontozott vonallal jelezzük, hogy a hierarchia (*ordre structurale*) melyik csomópontját képviselik. Mint látni fogjuk, a kettő közötti megfeleléseket egy sajátos elv szabályozza. (9b) az alaptagtól a bővítmény felé mutató görbe élek használatával kiküszöböli a szavak kétszeri lejegyzését. E megoldás szerint – amely HUDSON (2007)-re jellemző – az alany, tárgy stb. címkeket a gráf éleihez rendeljük, hűen ahhoz a megfigyeléshez, hogy ezek voltaképpen nem különülők nyelvi objektumokat, hanem viszonyokat osztályoznak. Az abszolút fölérendelt tagot függőleges, lefelé mutató nyíl jelöli meg. Az alábbiakban – a felhasznált szakirodalomhoz igazodva – a (9a) típusú megoldással élek.

A probléma (4b) elemzésében jelentkeznek. Kézenfekvő ugyanis azt feltételezni, hogy az *el* az *utazni* igenév bővítménye, vagy legalábbis határozói szerepből grammatikalizálódott és e jellegét részben megőrző módosító eleme. Ez a következő ágrajzot eredményezi, ahol *h* utal az igekötő határozó(szó)i „tojáshéjára” (PÉTER 2008: 7).

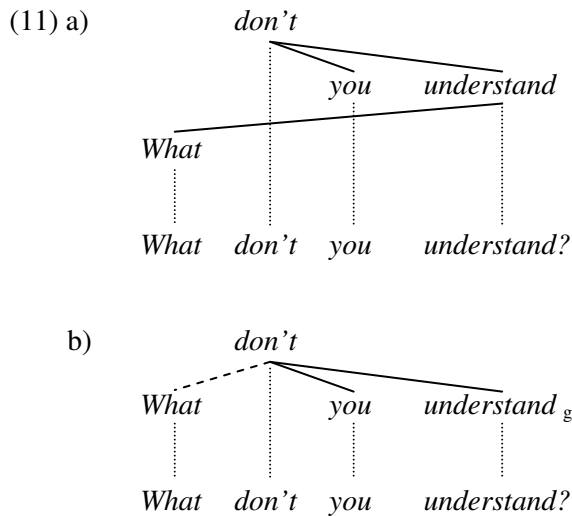

Az ábrával kapcsolatban az a formai kifogás merül fel, hogy megsérti a szórend függőségi leírásának egyik megszorítását, amelyet a *projektivitás* elveként tart számon a szakirodalom (ROBINSON 1970: 260; HUDSON 2007: 130 stb.). Ez azt mondja ki, hogy egy *abc* szóalaksorban, ahol *a* és *c* között függőségi viszony van, *b*-re teljesülnie kell, hogy vagy *a*, vagy *c* bővítménye. Másképp fogalmazva: nem lehetséges, hogy egy alaptag bővítménye annak egyik oldalán, e bővítmény saját bővítménye pedig az „eredeti” alaptag másik oldalán szerepeljen. (10)-ben éppen ezt tapasztaljuk: a *szeretne* abszolút fölérendelt tag közvetlen bővítménye az *utazni*, amely tőle jobbra helyezkedik el, az *el* viszont (amelyet ez utóbbi alá rendeltünk) tőle balra. A tiltás voltaképpen nem más, mint a kereszteződő élekre vonatkozó összetevős szerkezeti megszorítás függőségi nyelvtani megfelelője. Funkcionális háttérben alighanem az áll, hogy a bővítmények alaptagjukkal – a kapcsolat felismerését biztosítva – lehetőleg *lokális* viszonyt tartanak fenn.

Bár a projektivitás elve inkább erős tendencia, mintsem abszolút törvény, ahhoz mégis eléggé jelentős, hogy ne hagyjuk figyelmen kívül. Magam azt a munkahipotézist követem, hogy ha a kérdéses elvet egy szerkezeti ábra megszegi, az külön magyarázatra szorul és/vagy (új leíró eszközök bevonásával) másfajta ágrajz megszerkesztését igényli. A (10)-zel kapcsolatos probléma kezelésének egyik lehetséges útja, hogy az *el szeretne utazni* kifejezést elemzetlen komplex egységnek tekintjük, egyetlen csomópontnak a szerkezeti ábrán. Ez azonban inkább a probléma megkerülésének, mint megoldásának látszik, ráadásul a (7)-es szórendi változatról sem ad számot. A következőkben ezért GROß–OSBORNE (2009) nyomán egy olyan elemzésre teszek javaslatot, amelyben a *szeretne* marad az abszolút fölérendelt tag, ugyanakkor a projektivitás elve sem sérül. A megoldást 5. A)-ban mutatom be, majd előnyeit 5. B)-ben részletezem.

5. A) GROß–OSBORNE (2009) fő célja magyarázatot adni azon mondatokra, amelyekben a projektivitás elve (látszólag) nem teljesül. Ilyen például a *What don't you understand?* 'Mit nem értesz?' angol mondat, amelyben a *what* 'mi(t)' kérdő névmás az *understand* 'érteni' tárgyi bővítménye, azonban a szintagma két eleme

közé ékelődik a *don't* tagadást kifejező segédige mint abszolút fölérendelt tag. A szerzők a (11a)-ban látható módon jelzik a projektivitás megsértését, és olyan alternatív ágrajzot javasolnak, mint amely (11b)-ben szerepel.

A javaslat értelmezéséhez szükség van néhány segédfogalomra. GROß–OSBORNE (2009: 45) szerint *l á n c n a k* (chain, későbbi munkáikban latinosan: *catena*) minősülnek az egyes szóalakok, valamint azok a szóalak-kombinációk, amelyek a dominanciaviszonyok szempontjából folyamatosak. Például egy jelző és az alanyi alaptagja, vagy az alany és annak állítmányi alaptagja láncot alkotnak, az alany jelzője és az állítmány viszont nem. A kiegészítendő kérdések szempontjából a *what* 'mi(t)' névmási bővítmény (mint szóalak) tehát láncnak számít, akárcsak a *which book* 'melyik könyv(et)' kifejezés a *Which book did you read?* 'Melyik könyvet olvastad?' mondatban.

A másik fontos javaslat, hogy GROß–OSBORNE (2009: 53) megkülönböztetik az *alaptag* (head) és a *régens* (governor) fogalmát, noha a két funkciót legtöbbször ugyanaz a mondatrész látja el. Az alaptag definíciójuk szerint az a szó, amelyik egy láncot közvetlenül dominál. A régens ezzel szemben az a szó, amelyik egy lánc megjelenését engedélyezi.

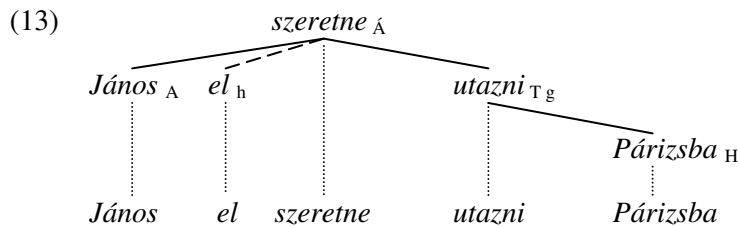
Ezek után (11b) megértéséhez már csak az „emeléses” szerkezetek elismerésére van szükség, amelyekben egy lánc alaptagja és régense nem azonos. Ezt az alábbi ún. *emelkedési elv* (Rising Principle) szabályozza (GROß–OSBORNE 2009: 53):

(12) Egy adott lánc alaptagja vagy a lánc régense kell, hogy legyen, vagy dominálnia kell a lánc régensét.

A fenti angol példamondatban a kérdő névmási tárgy régense az *understand*, amit az utóbbi alsó indexébe tett *g* betű (governor) jelöl. Ez az a szóalak, amely a

tárgy megjelenését engedélyezi. Alaptagja viszont a *don*'t segédige, amely alá a mondat szerkezetben tartozik. A régens és az alaptag elkülönülése esetén szaggatott vonallal jelöljük a „felemelkedett lánc” (risen chain / risen catena) és az alaptag közötti viszonyt. Fontos hangsúlyozni, hogy GROß–OSBORNE (2009) elmélete határozottan nem derivációs jellegű, azaz nem feltételeznek olyan mögöttes szerkezeti szintet, amelyen a *what* alaptagja az *understand* volna. Emelkedésről inkább csak figuratív értelemben beszélnek: nem véletlen, hogy (12) megszorításként, nem pedig input → output szabályként van megfogalmazva.

GROß–OSBORNE (2009) számos érveléssel szolgál az „emelkedésre” (GROß–OSBORNE 2009: 56–64), ezek ismertetésére azonban itt nincs mód (de l. az 5. B) részt). Ehelyett áttérek arra a technikai kérdésre, hogy miként elemezhető (4b) az új nézőpontból. A projektivitás elvét megsértő (10)-es ábra helyét az alábbi veheti át:

B) A megoldás előnyeit egyrészt (10)-zel szemben, másrészt a (3)-ban említett elvárásokhoz képest érdemes meggondolni. Ami a (10)-zel való összevetést illeti, az egyik előny a metaelméleti szigorúság, a projektivitás elvének betartása. Ez azonban nem lehet öncél; fontos, hogy független érveket is találjunk az *el* és a *szeretne* kapcsolatára.

A legfőbb érv a (2)-ben látott, ellipszist tartalmazó mintázat lehetősége, amelyet alább megismétlek:

- (14) A: *János el szeretne utazni Párizsba?*
 B: *Igen, el szeretne.*

Indirekt bizonyítás keretében tételezzük fel, hogy a függőségi viszonyok láncja az *el szeretne utazni* mintázatban a következő: $szeretne_A \rightarrow utazni_T \rightarrow el_h$ (a szórendtől függetlenül). Ehhez képest az ellipszis a közbülső tagot érinti, azaz a *szeretne* és az *el* fonológiai tartalma megmarad, miközben az *utazni*-é törlődik. Ez meglehetősen furcsának tűnik, vö. ROSTA észrevételét: „Az ellipszis a mondat szerkezet egy része fonológiai tartalmának törlésével jár, és a jelek szerint úgy működik, mintha a szintaktikai fa egyik ágát (illetve ennek a fonológiáját) lemetszenénk. Tehát ha az egyik csomópont fonológiai tartalma törlődik, akkor az összes neki alárendelt csomópont fonológiai tartalmával ugyanez kell, hogy megtörténjen” (ROSTA 2006: 176; saját fordítás – I. A.).¹

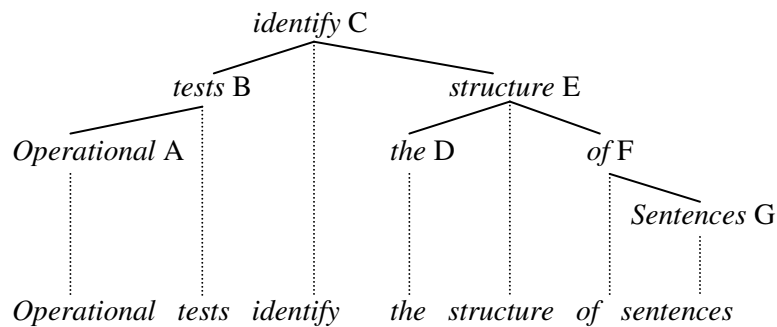
¹ „Ellipsis involves the deletion of the phonological content of some syntactic structure, and it seems to operate rather as if (the phonology of) a branch of the syntactic tree were snipped off.

Bár az ellipsisnek vannak az általánosításnak ellentmondó típusai is, az $a \rightarrow b \rightarrow c$ alakú láncok b elemére alighanem érvényes ROSTA meglátása. Nagyon különös volna, ha az *utazni* ellipszise nem járna az *el* törlésével is, ha valóban a *szeretne* $\bar{A} \rightarrow utazni_T \rightarrow el_h$ szerkezetet fogadjuk el. A nyelvi tényekből tehát arra lehet következtetni, hogy az *el* valójában nem az *utazni*-nak van alárendelve, hanem közvetlenül az abszolút fölérendelt tagot, a *szeretne* segédigét módosítja. Mindezt megerősíti az a korábbi (gyengébb) érv is, hogy az *el szeretne* fonológiai szót alkot, amit a beszélők egy nem elhanyagolható része írásban is érvényesít. Feltehető ugyanis, hogy a fonológiai szavasulás leginkább olyan elemeket érint, amelyek közvetlen szintaktikai kapcsolatban állnak.

A továbbiakban nézzük, hogy az elemzés megfelel-e a (3)-ban támasztott követelményeknek. Jól látható, hogy (3a)-nak és (3b)-nek igen, hiszen a régens és az alaptag fogalmának szétválasztásával megoldja az igemódosító–főnévi igenév és az igemódosító–segédige kapcsolat egyidejű elismerését. Nehezebb megítélni (3c) teljesülését: első ránézésre úgy tűnik, az *el szeretne utazni* szerkezet egység mivoltát az ágrajz nem tükrözi. Ahhoz, hogy belássuk ennek az ellenkezőjét, GROß–OSBORNE (2009) elemzésének egy korábban mellékes vonatkozására, a lánc fogalmára kell visszatérnünk. Idézzük fel ennek pontos meghatározását (15), egy szemléltető ábrával együtt (16).

(15) L á n c : egy szó, vagy a szavak olyan kombinációja, amely a dominancia-viszonyok szempontjából folyamatos (vö. GROß–OSBORNE 2009: 45; OSBORNE–GROß 2012 átfogalmazása szerint).

(16)

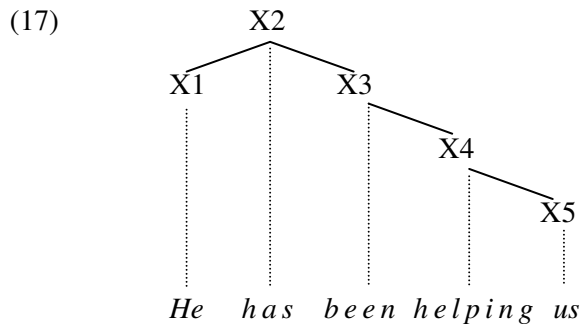

Azt a hagyományos nyelvtan is elfogadja (l. KESZLER 2000: 361), hogy például az ABC egy szintagmalánc, míg az AC nem, hiszen csak az előbbi folyamatos a dominanciaviszonyok szempontjából (vö. HUDSON 1990: 99 is). Valamivel meglepőbb, hogy GROß–OSBORNE (2009) láncnak tekinti – többek között – ABCE-t és BCED-t is. Ez azért lehetséges, mert definíciójuk nem köti ki, hogy csak egy irányban (monoton felfelé vagy lefelé) lépkedhetünk az ágrajzon: csupán az a megszorítás

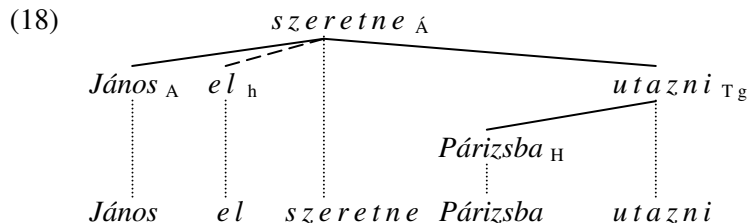
Thus if the phonological content of one node is deleted, then so must be the phonological content of all nodes subordinate to it.”

érvényes, hogy nem szabad átugrani szóalakokat. Más szóval, a láncnak ez az értelmezése a hagyományos nyelvtan „szintagmabokor” fogalmát is magában foglalja (l. KESZLER 2000: 362).

A fogalom jelentősége, hogy függőségi nyelvtani fogódzót ad olyan többszavas hálózatrészek azonosítására, amelyek szemantikai egységként viselkedhetnek. Elméleti és empirikus megalapozását O'GRADY (1998) és OSBORNE (2005) végezte el. O'GRADY (1998) meggyőzően mutatja ki, hogy az idiómák tagjai – szótári reprezentációjukban – láncot alkotnak, OSBORNE (2005) pedig többek között a komplex állítmányok elemzésében hasznosítja a fogalmat. A jelölés szempontjából lényeges, hogy utóbbiakat dőlt betűs szedéssel emeli ki. Például a *He has been helping us* 'Ő (masc.) egy ideje segít nekünk' angol mondatban a *has been helping* (a *help* 'segít' ige befejezett folyamatos jelen idejű alakja) számít – komplex predikátumként – láncnak (OSBORNE 2005: 268).

Erre a kitérőre azért volt szükség, mert a lánc ilyen értelmezésébe beleillik az igemódosító + segédige + főnévi igenév szerkezet is (ahogyan azt (13)-ban elemeztük). Találtunk tehát egy olyan függőségi nyelvtani meghatározást, amely lehetővé teszi a beférkőző segédige mintázat egységként való azonosítását. Ráadásul mivel a „láncság”-nak nem feltétele a teljes szórendi összetartozás, a fogalom kellően rugalmas ahhoz, hogy akkor is biztosítsa mindezt, amikor egy bővítmény a segédige és a főnévi igenév közé ékelődik:

Az *el*, a *szeretne* és az *utazni* a fenti ábrán láncot alkot, mivel a dominancia-viszonyok szempontjából a kapcsolatrendszerük folyamatos. Ehhez képest másodlagos, hogy a szórend ezt a lánc jelleget csak részben tükrözi. Bár feltehető, hogy a kontiguitásnak nagy szerepe van abban, hogy egy lánc mennyire szembetűnő az észlelés és az értelmezés számára (optimális esetben a szoros jelentésegységet létrehozó

láncok elemei szórendileg is összetartoznak), ez csak tendenciát és nem szigorú előírást jelent.

Összegzésül elmondható, hogy a javasolt elemzés a (3)-ban támasztott mindhárom elvárásnak megfelel. A régens és az alaptag megkülönböztetésével képes az igemódosító–főnévi igenév és az igemódosító–segédige kapcsolat egyidejű elismerésére. A lánc fogalmával pedig az igemódosító + segédige + főnévi igenév mintázat (potenciális) jelentésegység jellegét is kimutatja, de rugalmasabban, mint KÁLMÁN C. et al. (1989) összetevős szerkezeti elemzése. Ily módon a javaslat számára a (18)-as szórendi változat sem jelent problémát.

A következő részben immár funkcionális oldalról közelíték a kérdéskörhöz: célom azon tényezők felvázolása lesz, amelyek a beférkőző segédigés szerkezetek „létokát” megvilágíthatják. (A gondolatmenet egy korábbi kifejtéséhez l. IMRÉNYI 2011.)

6. A funkcionális kognitív nyelvészet felfogása szerint a nyelv forma–jelentés párok, *k o n s t r u k c i ó k* rendszere, amelyek egy gazdag *h á l ó z a t b a n* rendeződnek el, és különféle kapcsolatokban állnak egymással. BYBEE (2001: 22) a szavak között fonológiai, szemantikai és morfológiai kapcsolatokat feltételez: utóbbiak akkor érvényesülnek, ha két szó között egyszerre találunk szisztematikus formai és funkcionális egyezést. Például a *played* 'játszott' és a *spoiled* 'elrontotta' angol múlt idejű igék között a /d/ végződés teremt fonológiai kapcsolatot, amely megfelel a jelentésükben fellelhető közös mozzanatnak (múlt idő). A morfematikus szerkezet (a szó töre és toldalékokra bontása) voltaképpen másodlagos, emergens jelenség a szavak mint gestaltok közötti viszonyokhoz képest (BYBEE 2001: 24).

A *p a r a d i g m á k a t* a részleges hasonlóság (paradigmatic uniformity) és a részleges különbség (paradigmatic contrast) együttese jellemzi. Például az *olvasok, olvasol, olvas* elemsorban a szóalakok tövének hasonlósága (tőparadigma), míg az *olvasok, futok, várok* sorozatban a végződés hasonlósága jelez funkcionális párhuzamot (toldalékparadigma), l. REBRUS–TÖRKENCZY (2008: 688–9). Innen már csak egy lépés az a további feltevés, hogy a funkcionális hasonlóságok formai hasonlóságokkal, a funkcionális különbségek formai különbségekkel való jelzése a nyelvi rendszer lényegéhez tartozik. Ez a nemzetközi szakirodalomból is ismert tétel (vö. pl. WIERZBICKA 1995: 224) újabban a magyar nyelvészetben a következő formában fogalmazódott meg:

(19) „A funkcionális optimalizálás elve: A természetes nyelvek törekszenek arra, hogy a hasonló funkciókat betöltő alakok formailag is minél hasonlóbba legyenek, és megfordítva, hogy az eltérő funkciójú alakok minél eltérőbb formájúak legyenek.” (REBRUS–KÁLMÁN 2009: 155.)²

² Indokolt lenne a fokozatosságot mind a funkció, mind a forma oldalán elismerni: minél hasonlóbb a funkció, annál hasonlóbb a forma. Értelmezésében az elv prediktív ereje korlátozott, inkább „csak” motiváció típusú magyarázatra képes, de ettől nem kevésbé értékes (vö. LANGACKER 2008: 88).

Felmerül a kérdés, hogy vajon az elv csupán a szavak szintjén érvényes-e – ahogyan a *played* és a *spoiled* példáján látjuk –, vagy a szónál nagyobb nyelvi egységek körében is. Az ún. konstrukciós nyelvtanok (köztük LANGACKER kognitív nyelvtana: 1987, 2008) azt tartják, hogy a mondat szerkezeti mintázatok éppúgy forma–jelentés párok, mint a szavak, s tulajdonképpen csak fokozati különbség van (pl. sematikusságuk mértéke szerint) az elemi és az összetett jelek között. Ebből az következik, hogy a mondat típusok vagy – az előző rész értelmében vett – lánc típusok közötti funkcionális hasonlóságok és különbségek formai kifejeződését éppúgy elvárhatjuk, mint ahogyan nem lepődünk meg az angol szabályos múlt idejű igealakok részleges hangtani egyezésén.

Itt térhetünk vissza a beférkőző segédigés szerkezetre, s ennek más forma–jelentés párok analógiáján alapuló magyarázatára. Az egyik szint, amelyen ez az analógia megragadható, az igei állítmány szintetikus és analitikus változatait érinti. Egy igei állítmány (pl. *elutazott*) jelentése LANGACKER (1987, 2008) nyomán úgy jellemezhető, hogy a nyelvi kifejezés valamilyen folyamatípust hív elő (vö. az *elutaz-* fő szerepét), s ezt „viszonyba hozza éppúgy a folyamat résztvevőivel a kifejezett jelenetben, mint a konceptualizálókkal (például a beszélővel és a hallgatóval), a konceptualizálók által megértett beszéddidővel, beszédhelyzettel, vagyis azonosíthatóvá teszi, lehorgonyozza a megértett beszédhelyzetben” (TOLCSVAI NAGY 2009: 373). Az igei típusjelentés lehorgonyzásának morfológiai eszközei a magyarban a mód- és időjelek, valamint a személyragok. Ezek a folyamat valamilyen mentális térhez kötésében is szerepet játszanak (l. FAUCONNIER 1997; KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 159–72). Például az *elutazott* és az *elutazna* egyaránt eltávolítja a jelenetet a közvetlenül megtapasztalható fizikai valóságtól, s előbbi a múlt idő, utóbbi pedig a vágy és a lehetőségesség kategóriáival jellemzett mentális térben helyezi el azt.

Számunkra most az az érdekes, hogy a hasonló jelentéseknek létezik szintetikus és analitikus kifejeződése is: az *elutazna* egyetlen igealakkal hívja elő azt a modalizált eseményt ('x vágyik arra, hogy V-zzen'), amelyet a *szeretne elutazni* két külön szóval szimbolizál. Az *el szeretne utazni* mintázat kifejlődését és elterjedését ily módon elősegíthette, hogy nagyfokú formai hasonlóságot teremt a szinonim *elutazna* igealakkal: mindkét láncot az igekötő és az *utaz-* toldalékolt alakja határolja.³ Eközben fennmaradt a *szeretne elutazni* megoldás is, s a két változat között kisebb funkciómegoszlást lehet érzékelni: az *el szeretne utazni* a fonológiai és a szemantikai póluson is erőteljesebb integrációt mutat (vö. LANGACKER 2003).

A „hasonló jelentés, hasonló forma” elv természetes velejárója (mint ahogyan (19)-ben is megjelent), hogy a különböző jelentéseket pedig lehetőleg különbözőképpen fejezzük ki, vö. a homonímia kerülésének tendenciáját. Ennek annyiban lehet hatása a segédigés szerkezetek szórendjére, hogy a beférkőző sorrend segíti az ún. *semleges* és *nem-semleges* mondatok elkülönülését (vö. KÁLMÁN 1985a, 1985b; É. KISS 2008: 131 stb.). Igekötő + ige szerkezetű igei állítmányok

³ Valójában nem a szinonímia a fontos, hanem a kifejezett jelentés hasonló komplexitása. Például a szintetikus jelen és múlt idejű igealakok (*elutazik*, *elutazott*) analógiája hozzájárulhatott az *el fog utazni* szerkezetforma megjelenéséhez.

esetén az egyenes és a fordított szórend különbségének van mondattípus-jelölő szerepe (l. (20), vö. IMRÉNYI 2009: 369). Segédigés mintázat használatakor e funkcionális eltérés szórendi jelölését a semleges (*Mi a helyzet?* kérdésre felelő) mondat megszakított szórendje biztosítja (21).

- (20) a) *János elutazott Párizsba.*
 b) *JÁNOS utazott el Párizsba* ('nem más').
- (21) a) *János szeretne elutazni Párizsba.*
 b) *János el szeretne utazni Párizsba.*
 c) *JÁNOS szeretne elutazni Párizsba* ('nem más').

Míg (21a) és (21c) – egy semleges és egy nem-semleges mondat – között formai oldalon egyedül a prozódia tesz különbséget, addig (21b)-t a szórend is megkülönbözteti utóbbtól. Ezáltal (21b) a konstrukciótípus felismer(tet)ése szempontjából előnyösebb, mint (21a). Úgy tűnik, hogy az igekötő + végesalak sorrend annak jelölőjévé vált – függetlenül attól, hogy lexikálisan összetartoznak-e –, hogy a megnyilatkozást semleges mondatként kell értelmezni.

Végül egy további szempontot is ki lehet emelni a magyarázatban. Nevezetesen azt, hogy a segédigék főigékből grammatikalizálódtak (l. HEINE 1993; TOLCSVAI NAGY 2009: 384), és ebből következően ma is alapvető tulajdonságokban osztoznak a „valódi” lexikális igékkel (pl. személyragok felvétele). A tágan értett igei szóosztályon belül pedig igen erős, az összetartozást jelző-erősítő tulajdonság az igekötővel való társulás képessége. A leggyakoribb magyar igék egy jelentős része megengedi, hogy különféle igekötőkkel módosuljon:

1. táblázat

Néhány gyakori ige igekötővel való társulása

	<i>be</i>	<i>ki</i>	<i>le</i>	<i>fel</i>	<i>meg</i>	<i>el</i>	<i>át</i>	<i>rá</i>	<i>ide</i>	<i>oda</i>	<i>szét</i>	<i>össze</i>	<i>vissza</i>
<i>megy</i>	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>jön</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>néz</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Aligha véletlen, hogy a beférkőző segédigék között viszont sok olyan elemet találunk, amelyek főigéi előzményei saját jogon – magas gyakoriságuk, a szóosztályon belüli centrális helyzetük ellenére – nem szívesen módosultak/módosulnak igekötőkkel:⁴

⁴ A kérdőjeles példákhoz vö. a *vki (már nagyon) kivan* 'el van fáradva', *vki (jól) elvan* 'nincs különösebb baja, jól érzi magát', *vki kiszéret vkiből*, *vki elszeret vkit vkitől* mintázatokat.

2. táblázat

Néhány segédige főigei előzményének igekötővel való társulása

	<i>be</i>	<i>ki</i>	<i>le</i>	<i>fel</i>	<i>meg</i>	<i>el</i>	<i>át</i>	<i>rá</i>	<i>ide</i>	<i>oda</i>	<i>szét</i>	<i>össze</i>	<i>vissza</i>
<i>akar</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>kell</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>lehet</i>	-	?	-	-	+	?	-	-	-	+	-	-	-
<i>szeret(ne)</i>	-	?	-	-	+	?	-	-	-	-	-	-	-

A beférkőző használat kifejlődése a fenti elemek esetében felfogható olyan *analogikus komponzációként*, amelynek során a gyakori, ámde jelentéssüknél fogva saját jogon igekötőkkel kevésbé társuló igék is részeseivé váltak ennek a tulajdonságnak, köszönhetően igenévi vonzatuknak. (Hasonló jelenség az angol időjárásigék mellett megjelenő expletív alany, pl. *it rains 'esik'*, amit HAVAS 2007: 64 „kényszeres alanyosításnak” nevez.) Erre az elmondottak miatt oly módon kerülhetett sor, hogy a végeredmény nem veszélyezteti a megértést: mivel **beakar* ige nem létezik, a *be + akar* sort hallva a hallgató nem fut „zsákutcába” a mondat feldolgozása során.

Az érv fontos része, hogy a jelenség háttérében a segédigéknek (a vizsgált szerkezet típusban részt vevő, annak „kollexémájaként”⁵ értelmezhető elemeknek) a tágon értett igei szóosztályhoz való tartozása áll. Ennélfogva nem egy teljesen új tulajdonságot „szereznek meg”, hanem csak egy potenciális tulajdonságukat aktualizálják. Az elemzés e vonatkozását megerősíti, hogy melléknévi abszolút fölérendelt tag esetén nem alakul ki beférkőzés (*fontos elutazni*, nem **el.fontos utazni*). Amikor pedig látszólag ez a helyzet (*el szabad utazni*), akkor az igei státusz egyéb jegyei is megjelennek (pl. feltételes módjel: *el szabadna utazni*).

7. Tanulmányomban a beférkőző segédigés szerkezetek függőségi nyelvtani elemzésére és funkcionális magyarázatára tettem javaslatot. Az elemzés célja az volt, hogy egyaránt tükrözze 1. az igemódosító és a főnévi igenév (lexikális eredetű) kapcsolatát (pl. *el + utazni*), 2. az igemódosító és a végesalak/segédige szoros szórendi és prozódiai egységet eredményező viszonyát (pl. *el + szeretne*), valamint 3. a három elem együttesének szemantikai és/vagy szintaktikai egység jellegét.

A magyar leíró hagyományhoz képest szokatlan, de a témában nem előzmény nélküli módon (vö. BRÖKER 1998 nyomán BARTA et al. 2004 elemzését) azt feltételeztem, hogy az igemódosító alaptagja a segédige, noha régebben a főnévi igenév. A három elem pedig ún. lánc (catena) típusú egységet alkot, mivel kapcsolatrendszerük a dominanciaviszonyok szempontjából folyamatos. A javaslat GROß–OSBORNE

⁵ STEFANOWITSCH–GRIES (2003) ún. kollostrukcionális elemzése a lexémák és az ezeket befogadó konstrukciók viszonyára összpontosít. Ha egy lexéma (kisebb vagy nagyobb valószínűséggel, gyakorisággal) megjelenik egy adott konstrukcióban, akkor e konstrukció kollexémájának minősül.

(2009) fogalmaira épül, és mindhárom fenti igénynek megfelel, ami a bemutatott hagyományos és összetevős szerkezeti elemzésekről nem mondható el.

Bár az érvelés több helyen formai bizonyítékokra hivatkozott (pl. az *El szeret-ne* típusú válaszmondatra és ennek mondatszerkezeti implikációira), a tanulmány végén kitértem a mintázat funkcionális magyarázatára is. REBRUS–KÁLMÁN (2009: 155) alapján egyrészt a szintetikus és analitikus állítmányok közötti jelentésbeli hasonlóság, másrészt a semleges és nem-semleges mondatok közötti funkcionális különbség kifejezésével motiváltam a szerkezetforma kialakulását. Végül egy további tényező volt az igekötővel való társulás képességének kiterjedése olyan igei elemekre, amelyek jelentésüknél fogva saját jogon nem vagy kevésbé módosulnak igekötőkkel. E folyamatot analogikus kompenzációnak neveztem.

Amennyiben az elemzés sikeresnek bizonyul, annak a magyar mondattan számára fontos következményei lehetnek. Bebizonyosodhat például, hogy a függőségi leíró módszer legalább annyira alkalmas a magyar szórendi jelenségek megragadására, mint az összetevős szerkezeti elemzés. Ehhez azonban nem elegendők a hagyományos leíró nyelvtan jelenlegi eszközei, hanem az ábrázolástechnika, a fogalomkészlet és részben a szemlélet megújulására van szükség. Megítélésem szerint ebben a függőségi nyelvtan új szakirodalmi eredményeire és a funkcionális kognitív nyelvészet háttérfeltevéseire (magyarul I. LADÁNYI 2005; LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008) érdemes támaszkodni.

Kulcsszók: függőségi nyelvtan, segédigék, megszakított szórend, lánc, alaptag, régens, mondatípus-jelölés, analógia.

A hivatkozott irodalom

- BARTA, CSONGOR – DORMEYER, RICARDA – FISCHER, INGRID 2004. Word order and discontinuities in a dependency grammar for Hungarian. In: ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA szerk., Proceedings of the 2nd Conference on Hungarian Computational Linguistics (MSZNY). Juhász Nyomda, Szeged, 19–27.
- BRÖKER, NORBERT 1998. Separating surface order and syntactic relations in a dependency grammar. In: BOITET, CHRISTIAN – WHITELOCK, PETE eds., Proceedings of the 36th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and 17th International Conference on Computational Linguistics, Volume 1. Association for Computational Linguistics, Stroudsburg (PA.), 174–80.
- BYBEE, JOAN 2001. Phonology and language use. Cambridge University Press, Cambridge.
- FAUCONNIER, GILLES 1997. Mappings in thought and language. Cambridge University Press, Cambridge.
- GROß, THOMAS – OSBORNE, TIMOTHY 2009. Toward a practical dependency grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 22: 43–90.
- HAVAS FERENC 2007. Az uráli nyelvek genitívuszárol – tipológiai megközelítésben. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 57–85.
- HEINE, BERND 1993. Auxiliaries. Cognitive forces and grammaticalization. Oxford University Press, Oxford.
- HUDSON RICHARD 1990. English Word Grammar. Blackwell, Oxford.

- HUDSON, RICHARD 2007. Language networks. The new Word Grammar. Oxford University Press, Oxford.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 341–74.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2011. A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi ábrázolásához. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. ELTE, Bp., 175–84.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY – KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM – PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 49–103.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 1985a. Word order in neutral sentences. In: KENESEI ed. 1985: 13–23.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 1985b. Word order in non-neutral sentences. In: KENESEI ed. 1985: 25–37.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – RÁDAI GÁBOR 1998. Word order variation in Hungarian from a constructionist perspective. In: GROOT, CASPER DE – KENESEI, ISTVÁN eds., *Approaches to Hungarian* 6. JatePress, Szeged, 149–81.
- KENESEI ISTVÁN ed. 1985. *Approaches to Hungarian* 1. JATE, Szeged.
- KENESEI ISTVÁN 2008. A segédigék. In: *StrNyt.* 4: 615–20.
- KESZLER BORBÁLA 2000. Szintagmatan. In: *MGr.* 347–66.
- KIEFER FERENC 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–86.
- É. KISS KATALIN 2006. Mondattan. In: KIEFER FERENC szerk., *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Bp., 110–48.
- É. KISS KATALIN 2008. Tagadás vagy egyeztetés? A *senki, semmi* típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása. *Magyar Nyelv* 104: 129–43.
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régensek és vonzatok. In: *StrNyt.* 1: 299–527.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- KUGLER NÓRA 2000. A mondattan általános kérdései. In: *MGr.* 369–93.
- LADÁNYI MÁRIA 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., *Budapesti Uráli Műhely IV.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 7–32.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. *Funkcionális nyelvészet.* *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites.* Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2003. Constructional integration, grammaticization, and serial verb constructions. *Language and Linguistics* 4: 251–78.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction.* Oxford University Press, Oxford.
- LENGYEL KLÁRA 2000a. A segédigék és származékaik. In: *MGr.* 252–8.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. A nyelvi egységek szinteződése. In: *MGr.* 24–33.
- MEL'ČUK, IGOR 1988. *Dependency syntax: theory and practice.* State University Press of New York, Albany.
- O'GRADY, WILLIAM 1998. The syntax of idioms. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 79–312.
- OSBORNE, TIMOTHY 2005. Beyond the constituent: a dependency grammar analysis of chains. *Folia Linguistica* 39: 251–97.

- OSBORNE, TIMOTHY – GROB, THOMAS 2012. Constructions are catenae: construction grammar meets dependency grammar. *Cognitive Linguistics* 23: 165–216.
- PÉTER MIHÁLY 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- REBRUS PÉTER – KÁLMÁN LÁSZLÓ 2009. Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz toldalékai? In: MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKÓ szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII.* Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 153–6.
- REBRUS PÉTER – TÖRKENCZY MIKLÓS 2008. Morfofonológia és a lexikon. In: *StrNyt*. 4: 683–786.
- ROBINSON, JANE J. 1970. Dependency structures and transformational rules. *Language* 46: 259–85.
- ROSTA, ANDREW 2006. Structural and distributional heads. In: SUGAYAMA, KENSEI – HUDSON, RICHARD eds., *Word Grammar. New perspectives on a theory of language structure.* Continuum, London, 171–203.
- STEFANOWITSCH, ANATOL – STEFAN TH. GRIES 2003. Collostructions: Investigating the interaction between words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8: 209–43.
- TESNIÈRE, LUCIEN 1959. *Éléments de syntaxe structurale.* Klincksieck, Paris.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–93.
- WIERZBICKA, ANNA 1995. Adjectives vs. verbs: The iconicity of part-of-speech membership. In: LANDSBERG, MARGE E. ed., *Syntactic iconicity and linguistic freezes.* Walter de Gruyter, Berlin, 223–45.

A dependency grammar analysis of constructions with “infiltrating” auxiliaries

This paper discusses Hungarian discontinuous structures involving so-called “infiltrating” auxiliaries from the perspective of dependency grammar. Drawing on recent work by Thomas Groß and Timothy Osborne, the author analyses the construction in terms of rising and the concept of catenae. Under the proposal, the head of the verb modifier (VM) in the VM + auxiliary + infinitive pattern is the auxiliary, even though its governor is the infinitive. Collectively, these three elements are said to form a catena, i.e. a combination of words which is continuous with respect to dominance. The analysis is supplemented by remarks on the functional motivation of the construction, with the role of analogy taking centre stage.

Keywords: dependency grammar, auxiliaries, discontinuity, catena, head, governor, sentence types, analogy.

IMRÉNYI ANDRÁS

A tartam és folyamat szétválasztásának kérdéséhez

1. A magyar igék ontológiai alapjairól szóló filozófiai tanítások KIEFER FERENC (1992) és ZENO VENDLER (1967) munkái nyomán váltak ismertté. Előtörténetük ARISZTOTELÉSZre vezethető vissza, aki a „Metafizika” című művében az alábbi kategóriákat különbözteti meg: a szubsztanciát, az időt, a mennyiséget, a minőséget, a helyet, a helyzetet, a cselekvést, az állapotot, a változás elszenvedését és a viszonyt, amely a felsorolt kategóriák közötti összefüggésekre utal (ARISZTOTELÉSZ /1936: 290). A mennyiség szerint növekedésről és csökkenésről, a minőség szerint változásról, a hely szerint pedig elmozdulásról beszélhetünk (ARISZTOTELÉSZ /1936: 352). Véleményem szerint mind a három kategória tágabb és szűkebb értelemben változást implikál.

ARISZTOTELÉSZ a többi kategóriával szemben a szubsztanciát részesíti előnyben. A többi kategóriának – állítja – csak akkor van értelme, ha azokat össze tudjuk kötni a szubsztanciával, amely nem más, mint „egy reális és konkrét tárgy” (ARISZTOTELÉSZ /1936: 18).

Hogy az ige jelentését a valóságnak pontosan megfeleltessük, nem vonatkoztathatjuk el magunkat a szituáció (helyzet) szubsztanciális jelenségeinek (a tárgyaknak, dolgoknak, személyeknek) a vizsgálatától, mert – úgymond – „a tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját” (WITTGENSTEIN 1989: 13); következésképpen az ige jelentésének feltárása sem képzelhető el azoknak a személyeknek, tárgyaknak vagy dolgoknak a vizsgálata nélkül, akik vagy amelyek résztvevői (Mitspieler) az igei szituációnak.

2. Az aspektológusok teoretikusan még nem választották szét az ún. folyamatos jelentéseket a tartamos jelentésektől, nem különböztették meg a perfektív igék belső jelentését a külső jelentésektől (az ún. kontextusmentes jelentéseket a kontextusfüggő jelentésektől), ami szintén feltételezi a perfektív igék heterogén vagy homogén jellegének a feltárását.

Elsőként azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy HENRI BERGSON „tartammal” foglalkozó kettős teóriáját megvizsgáljuk és értelmezzük. Kettős teóriájával BERGSON (1923) a tartam (durée) elméleti alapjait dolgozta ki. Elméletét bírálva PLÉH CSABA rámutat arra, hogy BERGSON kettős rendszerében számos következtetés fedezhető fel: „Bergson példáiban mai szóhasználattal összekeverednek a dinamikus és statikus, az akciók és reprezentációk, az epizodikus és a kategorikus vonatkozásokat kiemelő példák” (PLÉH 1998: 210). Más filozófusok különösképpen hiányolják BERGSON központi fogalmának, a „durée”-nek szigorúan pontos kifejtését (EMMET 1993: 51).

Több esetben tisztázandó GLOVINSZKAJA terminusainak és értelmezéseinek el-lentmondásos használata. Az imperfektív igék aktuális tartós jelentéséről akkor beszél, amikor az imperfektív ige cselekvése a kibontakozás folyamatában nyilvánul meg, „folyamatszerű tényjelentésről pedig, amikor az imperfektív ige a maga tartós

jellegében manifesztálódik” (GLOVINSZKAJA 1989: 88). Sajnálatos módon ezek az ellentmondások a moszkvai iskolához tartozó nyelvészek körében nagyon elterjedtek. Nézeteiben sokan követik GLOVINSZKAJÁT, sőt vannak olyanok is, akik az aktuális folyamat jelentést azonosítják az aktuális tartós jelentéssel. A tanulmány célja többek között ennek is a kiküszöbölése, illetve az ellentmondások feloldása.

3. Elemző munkánkban abból indulunk ki, hogy HENRI BERGSON elméletét először a fejről a talpára kell állítani ahhoz, hogy a mai követelményeknek megfeleltessük.

BERGSON a *tartam*₁ és *tartam*₂ szavaknak két szemben álló jelentést tulajdonít: egy heterogén és egy homogén tartamot különböztet meg (BERGSON 1923: 193).¹

A heterogént tartja tiszta, igazi tartamnak, amelyet mi viszont folyamatnak tekintünk. A tiszta tartam mindig homogén, amelyet csak idővel, „tisztá” idővel, járulékos jelentésektől mentesen jellemezzük. „S az idő, melyben nem mennek végbe felismerhető változások, korántsem nem-idő; sőt éppen ez a tiszta, idegen hozzákeverésektől nem érintett idő, tehát az igazi idő mint ilyen” (NYÍRI 1977: 350). Márpedig, ha a „tisztá tartamban” nem mennek végbe felismerhető változások, akkor a benne lévő, idegen hozzákeverésektől nem érintett időtartam is a tiszta tartam jegyeit hordozza magában. Idetartoznak a létezés, birtoklás, megfelelés igéi: *van, létezik, él, bír, birtokol, megfelel*, valamint az aktáns állapotát kifejező igék (állapotigék): *áll, ül, fekszik, hallgat, virraszt* stb.

Heterogén csak egy dinamikus cselekvés lehet, amely mint változás, progresszió, fejlődés (vagyis folyamat) csak fokozatosan mehet végbe. BERGSON elméletében a heterogén és a homogén megkülönböztetés döntő jelentőséggel bír. A heterogén tartamot minőségi tartamnak, a homogén tartamot pedig mennyiségi tartamnak tekinti (BERGSON 1923: 188). Szeretném ismételtlen aláhúzni, hogy a tiszta tartam mindig homogén, vagyis csak idővel jellemezhető, jelentésében az időn kívül más járulékos elemekkel nem keveredik, ugyanis a tiszta tartam mentes mindenféle járulékos elemtől (a cselekvéstől, a szemléleti aktánstól, aki vagy amely „elszenvedi a minőség szerinti változást”).

4. Már könyvük előszavában DIENES VALÉRIA – BERGSONnal egyetértve – megállapítja, hogy a „*tartam elválaszthatatlan mindattól, amit tart*” (DIENES 1923: 15; kiemelés tőlem – K. J.). Nem győzzük hangsúlyozni, hogy a statikus állapotok tartanak, vannak, vagyis egzisztenciális jelentést hordoznak magukban, és tiszta tartamot képeznek (1). Ezek a tiszta tartamot kifejező igei szituációk megvalósíthatnak aktuális tartamú állapotot (1a), amikor egy monoszituatív pozíciót foglalnak el, de megvalósíthatnak nem-aktuális tartamú állapotot is, amikor egy poliszituatív pozíciót szignifikálnak (1b):

¹ МЕНЛИГ jellemzése oroszul: „Гетерогенные ситуации, т.е. ситуации, которые характеризуются тем, что их исходное и конечное состояния не идентичны” (МЕЛИГ 2006: 240), azaz: „A heterogén szituációkat az jellemzi, hogy a kiinduló és végállapotuk nem identikus”.

- (1a) *Amikor Eszter elhallgatott, ő is hallgatott még egy darabot, a két érzést egyeztetve* (ÉE. 378). *Eszter ott ült, a kis ovális asztal csipketerítőjével babrált* (ÉE. 352). *Állt a k a léckerítésnél és beszélgettek, de nem sokáig, mert eleredt az eső* (OH. 181).
- (1b) *Az öreg házaspáron valóban meglátszott a változás* (ÉE. 620). *Ő már ilyen fekete vakondok marra d, nem is szeret kibújni a napvilágra* (Gy. 100). *Kidobja ezt a Kiszelánét, s úgy él, ahogy akar* (Gy. 141).

A fenti példákra hivatkozva megállapíthatjuk, hogy a statikus állapotok vannak, léteznek az időben. Nem véletlenül nevezi MEHLIG a tartamos állapotigéket essentív (*esse* = van) igéknek (MEHLIG 2006: 236).

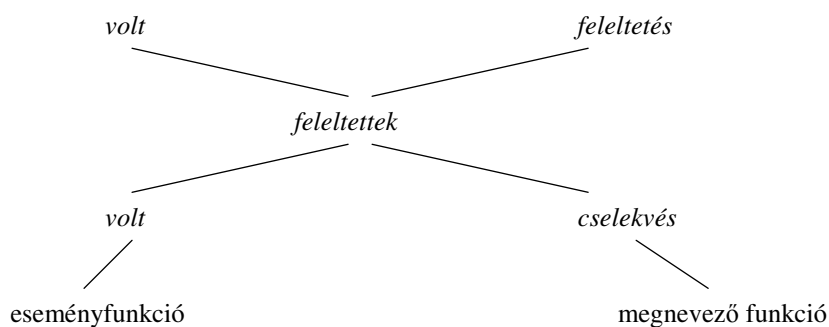
5. A belső homogén jelentések közé utaljuk az ún. egzisztenciális szituációkat is, amelyekben a három szemantikai komponens (idő, cselekvés és szemléleti aktáns) közül szemiológiailag relevánsnak az időt (a tartamot) tekintjük, amelynek a primátusa jelentésileg háttérbe szorítja a másik két komponens: 1. annulálja a szemléleti aktánst, 2. és ezzel mintegy megfosztja lényegében az igét tárgyasszerű jellegétől. A magyar nyelvben is a mondathangsúly, illetve az értelmi nyomatók az ilyen szituációkban rendszerint az igére esik.

Ebben az aspektuális pozícióban az ige két funkciót tölt be: egy esemény- és egy megnevező funkciót. A szituáció leírása kapcsán az eseményfunkció gyakran visszaadható a *van* és a *volt* igékkel, a megnevező funkció pedig a tulajdonképpeni jelentést hordozó ige főnévi igenevével vagy a belőle képzett főnévvel:

- (2) *Ők egyszer volt a k fürdőzni* (vö. *fürdőztek*) *Gyopároson, de nagytatara is sajnálta a pénzt* (ÉE. 57). *A múlt német órán volt feleltetés*. → *A múlt német órán feleltettek*. *A múlt német órán nem volt feleltetés*. → *A múlt német órán nem feleltettek*. (L. az ábrát.)

1. ábra

Tartamos egzisztenciális szituáció

6. Elemző munkánkban abból indultunk ki, hogy BERGSON elméletét először a fejről a talpára kell állítanunk, vagyis mondanivalóját általában ellenkező felfogásban előadni. A magyar szakirodalomban BOLBERITZ PÁL filozófus foglalkozott részletesebben a kérdéssel, akinek a megközelítése mintegy átmenetül szolgál a mi felfogásunkhoz.

BOLBERITZ meghaladja BERGSONT és megkülönbözteti a permanens tartamot (a „duratio stans”-t) a továbbhaladó, továbbfolyó tartamtól (a „duratio fluens”-től) (BOLBERITZ 1985: 255), amelyet mi folyamatnak nevezünk (KRÉKITS 2011). BOLBERITZnél – amint látjuk – változik a fontossági sorrend: első helyen a permanens, illetve a tiszta tartam, a második helyen a szekunder tartam áll az akcidentális járulékos (kevert) jelentéseivel, amelyet én – nem győzöm hangsúlyozni – egyszerűen csak folyamatnak neveztem el. A folyamat – alakulás, fejlődés, kibontakozás, változás, de nem tartam. Madách Imre ezt tömören, a lényegét megragadóan így fejezi ki: „Nem az idő halad, mi változunk” (ET. 28).

BOLBERITZ filozófiai gondolatai közelítik meg leginkább az igazságot, amikor kijelenti, hogy az idő a létezés adottsága. „A tiszta tartam pedig nem más, mint a létezésben való megmaradás” (BOLBERITZ 1985: 255). Itt nem másról van szó, mint a tartam és folyamat disztinkciójáról. Itt csupán azt kell tisztázni, mi különbözteti meg a folyamatot a tartamtól, mi jellemzi az egyiket és mi a másikat.

BERGSON a *tartam* szónak két jelentést tulajdonít, amikor egy heterogén és egy homogén tartamról beszél. A heterogén tartamot „tiszta tartamnak” tartja, amivel természetesen nem érthetünk egyet (BERGSON 1923: 112). Hangsúlyozom, az igazi, a tiszta tartam mindig homogén, egynemű, vagyis csak idővel jellemezhető.

Az aktuális folyamatjelentés feltételezi a cselekvés emelkedő kibontakozási irányát, azaz a valakiben vagy valamiben végbemenő fejlődést. A cselekvés fejlődése egy célra, határpontra irányul, amely csak egy perfektív igepár segítségével érhető el. Ez a jelentéspotíció implikálja a cselekvés fejlődését, dinamikáját, ami azt jelenti, hogy belső felépítésében nem homogén, nem egynemű, hanem heterogén: kiinduló és végállapota nem identikus (MEHLIG 2006: 240).

Egy monoszituatív cselekvés az aktuális folyamatpozícióban időben lokalizált, vagyis van vonatkozási időpontja. Ez a progresszív heterogén cselekvés dinamikusan emelkedő irányú. Egy folyamatban lévő szukcesszív cselekvés folytonosan és fokozatosan, lépésről lépésre haladva jut el egy új, minőségileg jobb és magasabb szintű fázisba. A cselekvés kezdete és fókusza (= középpontja = a beszélés pillanata) nem egyneműek, belsőleg nem egyezők. A folyamat jelentésében nem az idő „fejlődik”, halad, hanem a szituáció akcesszórius elemei (a cselekvés, a szemléleti aktáns, aki vagy amely a változást elszenvedi (KRÉKITS 1989: 27):

(3) *Józsí, mialatt húga a szaloncukrot és a pasziánszt kötözte, a villanykörtét szerezte föl rája (ÉE. 236). Hová mennek? szólt utánuk a lépcsőházban egy sötét alak, aki valami salakot hordott föl éppen a földalól (ÉE. 605).*

Szeretném aláhúzni, hogy a folyamat határai, kezdete és vége az aktuális folyamatjelentésben elmosódnak: a cselekvés kezdete és vége az imperfektív alakokkal

nem rögzíthető (l. KOSCHMIEDER 1930: 353). Az aktuális jelen idő szituációjában a megnyilatkozások az alábbi variánsokkal adhatók vissza (4a, 4b, 4c):

- (4a) *Most levelet írok a bátyámnak.*
 (4b) *Ebben a pillanatban levelet írok a bátyámnak.*
 (4c) *Most éppen levelet írok a bátyámnak.*

7. BERGSONnak az volt a véleménye, hogy KANT téved, amikor a tartamot homogén médiumnak tartja (BERGSON 1923: 193). Kettőjük vitájában mi KANT álláspontjára helyezkedünk, mert az absztrakt, tiszta tartam pillanatai nem egymásra következők egymásba hatolnak, hanem egymás mellett sorba állva homogén jelleget öltenek. Viszont egyetértünk BERGSONnak azzal az állításával, hogy a valódi idő a mi felfogásunkban (tudatunkban) lakozik, hogy a tartam az idő fogalmához hasonlóan tudatunk gondolati tartalmát képezi (BERGSON 1923: 199).

BOLBERITZ pontosan definiálja a tartam lényegét, amikor kijelenti, hogy a tartam nem más, mint az állapot, amelyben egy dolog pillanatnyilag van, illetve található: „Duratio est permanentia in esse” (BOLBERITZ 1985: 254). Ezt a tartamot tekintjük mi is a tiszta és igazi tartamnak, amely a „nem tiszta”, „nem igazi tartammal”, a folyamattal áll szemben.

8. Az állapotban nem valósítható meg semmilyen fejlődési folyamat, vagyis az állapotigék nem képesek a fejlődés menetét realizálni, nem konkrét, hanem absztrakt jelentéssel bírnak. Az állapotból a dinamikus elem ki van zárva; a dinamika csak a terminatív (célra orientált) igei jelentéseket jellemzi.

Szeretném ismételtlen kihangsúlyozni, hogy az állapotok nem fejlődnek, hanem tartanak az időben (vö. LUHT 1982: 241):

- (5) *Nagy tata pedig most is felhúzta rágás közben a felső ajkát, az arcán látszott, hogy máshová gondol (ÉE. 16). S Eszter, ahogy ott fekszik hanyatt, valóban azon tűnődik, hogy ezt a kis lázas csomót hogy lehetne némi boldogsághoz juttatni (ÉE. 234).*

A fenti példák azt mutatják, hogy a vonatkozási időpont (Bezugsmoment) az imperfektív aspektusban a szituáció közepén helyezkedik el. Ebben a tartampozícióban tudatunkban csak az állapot homogén ideje létezik: a homogén időnek minden momentuma az állapot többi momentumával azonos jellegű, tehát egynemű.

Szeretném aláhúzni, hogy a fenti igék monoszituatív állapota az aktuális tartamú jelentéspozíciót (die aktuell-andauernde Bedeutung, актуально-длительное значение) valósítja meg, amely szemben áll az aktuális folyamatjelentés pozíciójával.

9. A tiszta tartam pozíciójában tudatunkban csak a homogén állapot ideje van jelen: a homogén időnek minden momentuma az állapot többi momentumával (vagy részidejével) azonos jellegű, tehát egynemű. Szeretném aláhúzni, hogy az (5) mondatokban szereplő tartamos igék monoszituatív állapota az a k t u á l i s t a r -

tartamú jelentéspotíció (die aktuell-andauernde Bedeutung, актуально-длительное значение) valósítja meg, amely szemben áll az aktuális folyamatjelentés (die aktuell-prozesshafte Bedeutung, актуально-процессное значение) pozíciójával.

Az aktuális tartamú jelentéspotíció mellett van még egy nem-aktuális tartamú pozíció is, amelyben már egy homogén poliszituatív állapotról van szó: a tartamnak az idő tengelyén nincsen vonatkozási időpontja:

- (6) *Az ördög: – Hiszen, maga okos lány. Vannak nők, akik abból élnek, hogy minden órában lemondanak egy férfiről (Az ördög: Sz. 154). A nyitott ablakok alatt mindig ácsorgott egy-két ember (EE. 304).*

Ezek szerint megkülönböztetendő az aktuális tartamú jelentéspotíció a nem-aktuális tartamú jelentéspotíciótól. A nyelvészek egy része tagadja a bennük rejtőzködő időkategóriát, mert, úgymond, az aktuális olvasat csak a progresszív igealakkal fejezhető ki. Véleményem szerint mind az aktuális, mind pedig a nem-aktuális tartamú jelentéspotíció tiszta tartamú jelentést hordoz belső szerkezetében. Csak abban különböznek egymástól, hogy az előbbi tartama időben lokalizálható, míg az utóbbi nem lokalizálható; poliszituatív jelentést hordoz magában.

10. Hogy az ige jelentését a valóságnak pontosan megfeleltessük, nem vonatkozathatjuk el magunkat a szituáció szubsztanciális jelenségeinek (a tárgyaknak, dolgoknak, személyeknek) a vizsgálatától, mert – úgymond – „a tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját” (WITTGENSTEIN 1989: 13); következésképpen az ige jelentésének feltárása nem képzelhető el azon tárgyak, dolgok vagy személyek vizsgálata nélkül, amelyek vagy akik résztvevői (Mitspieler) az igei szituációnak.

Mielőtt a szemléleti aktáns ismertetésére térnénk, tisztázandó, mit értünk az ige jelölésén (denotátumán). GAJSZINA (ГАЙСИНА 1982: 60) az ige jelölésének a szituációt tartja, amelynek aszubsztanciális és szubsztanciális elemei vannak. Aszubsztanciális elemei: a folyamat, történes, esemény (vagyis az idő és a cselekvés); szubsztanciális elemei pedig a cselekvésben részt vevő személyek és tárgyak. Mindezeket a perfektív igeekre vonatkoztatva, a jelölés, a szituációt három lényeges összetevőre szűkítettem le: 1. az időre, 2. a cselekvésre és 3. a szemléleti aktánssra. Ha a perfektív ige jelentésében az idő kerül előtérbe, akkor temporatív-terminatív igeről, ha a cselekvéstényező, olyankor kvantitatív-terminatív igeről, és ha a szemléleti aktáns (az ige kontextusfüggő szubsztanciális jelentése) válik meghatározóvá, akkor pedig rezultatív-terminatív igeről van szó (KRÉKITS 1978: 114). Ilyen vonatkozásban nézeteinkben megerősít bennünket PETE ISTVÁN (1985–1986: 163) és WACHA BALÁZS (2001: 40), akik kiemelik, hogy az aspektualitásnak ezen három komponense a magyar nyelvben is kutatásra érdemes.

Szemléleti aktánson olyan személyt vagy tárgyat értek, aki vagy amely a mondatban objektuális vagy szubjektuális funkciót tölt be, és aki vagy amely az ige kontextusfüggő helyzetben „kívülről” jellemzi. Egyetértek GRUBORRAL (ГРУБОР 1962: 74), amikor azt állítja, hogy egy cselekvés teljesen befejeződhet, még sincs eredmény, mivel az eredmény mindig a cselekvésen kívüli tényezőktől függ, tehát a

szemléleti aktánstól, amely az ige környezetfelidező képességéből eredően az igét „kívülről” jellemzi, és aki vagy amely minőségi vagy mennyiségi „változást szenved”.

Problémát okoznak, többek között az olyan perfektumigék, mint a *megért*, *észrevesz*, melyeket DOWTY az eredményigék közé sorol (idézi KIEFER 2006: 286). A *megért* (понять) igét PADUCSEVA (1996: 156) az eredményigék közé sorolja. ZALIZNYAK–SMELJOV (ЗАЛИЗНЯК–ШМЕЛЕВ 1997: 49) szerint a *megérez* (почувствовать) ige is a pillanatnyi átmenetet rögzítő eredményigék közé tartozik, és ami az *észrevesz* (заметить) igét illeti, BONDARKO (1997: 82) is azon a véleményen van, hogy az ugrásszerű átmenetet jelöl az egyik állapotból a másikba.

A fentiekkel összefüggésben rá kell mutatnunk arra, hogy az *észrevesz*, *megért*, *megérez* perfektumigék az átmenetet egy másik állapotba nemcsak egy pillanat alatt, gyorsan képesek visszaadni, hanem fokozatosan, lassanként is, ami jelentésükben metszi a teljesítményigék jelentését (KRÉKITS 2010: 349).

Az utóbbi időben a számítógépes technológia segítségével meggyőződhettem arról, hogy más perfektumigék is képesek az új állapot bekövetkezését nemcsak punktuálisan (egy pillanat alatt) rögzíteni, hanem lépcsőzetesen, fokozatosan is visszaadni: ilyen igék a *meglát*, *megtud*, *elhisz*, *észrevesz*, *megért*, *megszeret*, *megérez*, *megismer*:

(7) *Las san meg is mert bizonyos embereket, mint aki éppen csak felismeri őket... fokozatosan meg is merte a korábbi életüket és beszélgetéseiket, de olyanformán, mint aki csak álmodja a tájakat és így látja őket...* (www.inaplo.hu). *A kormányfő pedig lassanként elhitte, hogy tévedhetetlen és bírálhatatlan* (www.parameter.sk). *Később Billy fokozatosan meg is merte Brooke igazi énjét, és úgy döntött, inkább nélküle, mint vele* (merlroseplace.mv.hu). *Apám lassanként megszeretett; már szót mertem vele váltani, s gyakran egész órákig elbeszélgettünk* (NN. 36).

A *megismer*, *elhisz*, *megtud*, *megért*, *megérez*, *megszeret* eredményigékről (achievements) kiderült, hogy képesek mind a momentán, mind pedig a fokozatos megvalósulás kifejezésére.² Erre már egy korábbi tanulmányban az orosz és magyar nyelv viszonylatában rámutattam: „Auch in ungarischen Sätzen benehmen sich die Perfektumverben gleichartig” (KRÉKITS 2010: 349).

11. Felvetődhet, hogyan viselkednek a punktuális igék a „tartamkategória” vonatkozásában? GLOVINSZKAJA állítása szerint a „pontoszerűség” (точность)

² BUDENZ JÓZSEF a *liebgewinnen* magyar ekvivalensének, a *megszeret* ige jelentésének a lényegét ragadja meg, amikor (150 évvel ezelőtt) így jellemzi: „Valamely állapotnak lassankénti beállását, fejlődését fejezi ki”. BUDENZ a *megszeret* igében ráérez a szemléleti aktáns – jelen esetben az alany – pszichikai állapotában végbemenő fokozatos fejlődésnek, a dinamikusan előrehaladó belső mozgásnak a jelentésmozzanatára, arra a legfontosabb momentumra, ami a *megszeret* igét is jellemzi (BUDENZ 1863: 177).

mindössze két fáziselemet hordoz magában – a kezdést és a befejezést, amelyek a mozzanatos perfektív igék jelentésében egybeesnek: hiányzik belőlük a cselekvés közepe, ezért a mozzanatos igék jelentésében csorbul a totalitás, illetve a tartam jelentése (GLOVINSZKAJA 1998: 128–9). GLOVINSZKAJÁnak ezzel az állításával nem érthetünk egyet. WRIGHT, a neves finn filozófus szerint „a momentumnak is van tartama, amelyet a pillanat terjedelmének, mértékének” tekinthetünk (WRIGHT 1986: 525). A szótárak közül a német Duden szótár (1989) értelmezi a legpontosabban a *pillanat* jelentését („der Moment = sehr kurzer Zeitraum”), melynek magyar fordítása így hangzik: „nagyon rövid időtartam”. A „Magyar szinonimaszótár” (1980) a *pillanatnyi* szót találóan „nagyon rövid tartamú” kifejezéssel értelmezi. Márpedig a „nagyon rövid tartamú idő” is feltételezi a cselekvés közepét, amely elválaszthatatlanul összeforr a perfektív cselekvés kezdetével és végével. Mindebből levonhatjuk, hogy a pillanatnyiség és a totalitás nem zárják ki egymást.

12. Az aspektológusok mind ez ideig kevés figyelmet fordítottak a pretradicionális korszakra visszavezethető meghatározottság/meghatározatlanság (a szavak tövében a *határ* szóval) kategóriájára, amely az ismert szlavista, MEILLET nevéhez fűződik (MEILLET 1924).

MEILLET nyomán MASZLOV is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az aspektusok a cselekvés meghatározottságának/meghatározatlanságának indoeurópai kategóriájából keletkeztek. MASZLOV MEILLET-nek ezt az elméletét az eddigiek közt a legsikerültebbnek és a legigazabbnak tartja (MASZLOV 1958: 11). GRUBOR horvát nyelvész KARCEVSKIJel polemizálva kijelenti, hogy a meghatározottság kategóriája egybeesik a perfektivitás kategóriájával „Одређеност опћенито призната перфективности” (GRUBOR 1953: 192).

KOSCHMIEDER, lengyel nyelvész a „szemléleti szituációs típusok” elemzése során a „bekövetkezés” (Eintritt) és a „tartam” (Währen) oppozíciójából indul ki (KOSCHMIEDER 1934: 224). Meghatározásában KOSCHMIEDER a perfektív ige bal oldali határát hangsúlyozza, miközben nem tagadja, hogy a perfektív szemléletű igék a cselekvést a maguk teljességében jelenítik meg (KOSCHMIEDER 1929: 104). KOSCHMIEDER meghatározását ANDERSSON, svéd nyelvész pontosítja, amikor azt állítja, hogy a „bekövetkezés” mindig feltételezi a cselekvés határának az elérését (ANDERSSON 1972: 193).

A fent kifejtett nézetekből is kitűnik, hogy MEILLET a figyelmét a cselekvés jobb oldali határára összpontosítja, míg KOSCHMIEDER a *bekövetkezés* terminusával a cselekvés bal oldali határára koncentrál, nem tagadva emellett a perfektív cselekvés totális jellegét.

A filozófia és a nyelv szempontjából a leginkább elfogadható meghatározások MASZLOV (1959: 221) és KIEFER (é. n.: 276–7) nevéhez fűződnek. A perfektív cselekvés mindkét határára egyszerre irányítja a figyelmünket MASZLOV, aki szerint a perfektív szemléletű ige a cselekvést „a maga osztatlan egészében adja vissza”, ami azt jelenti, hogy a perfektív ige a cselekvést két oldalról, balról és jobbról egyaránt határolja körül, míg az imperfektív ige határai elmosódnak, mert az imperfektív cselekvés nem teljes, nontotális (MASZLOV 1959: 9).

Nincs ellentmondás az eddig kifejtettek és Kiefer totalitásértelmezése között, aki filozófiai és matematikai pontossággal határozza meg a perfektív és imperfektív aspektusok közötti különbséget, s aki szerint „egy esemény akkor perfektív, ha az esemény által kifejezett cselekvés [...] csak az egész szóban forgó időtartományra vonatkozik, más szóval, az adott időtartománynak nincs egyetlen olyan résztartomány, osztata sem, amelyre külön érvényes lenne”. „Imperfektív cselekvésről pedig akkor beszélhetünk – hangsúlyozza KIEFER –, ha az esemény által kifejezett cselekvés [...] az adott időtartomány legtöbb résztartományára, osztatára érvényes” (KIEFER é. n. 276).

MASZLOV és KIEFER totalitáselemzései közelebb visznek bennünket MEILLET totalitás-meghatározásához. Míg maszlovi értelemben az imperfektív igék határai elmosódnak, meghatározatlanná válnak, addig KIEFER a perfektív igék vonatkozásában arról beszél, hogy az általuk kifejezett cselekvés, történés vagy folyamat az egész szóban forgó „időtartományra”, időtartamra vonatkozik.

KOSCHMIEDER, MASZLOV és KIEFER totalitásértelmezése, időfelfogása közelebb hozza hozzánk MEILLET meghatározottság/meghatározatlanság kategóriáját, amely fontos szerepet játszik a perfektív igék belső jelentéseinek a megértésében.

13. A perfektív igék az imperfektív igékhez hasonlóan belső jelentésükben kifejezhetnek a) tiszta tartamot és b) nem tiszta tartamot, amelyben az időjelentést kiegészíthetik más járulékos jelentéselemek, mint például a cselekvés, szemléleti aktáns stb.

A delimitatív szituációban az idő, a tiszta tartamjelentés, háttérbe szorítja az akcesszorikus (járulékos) jelentéselemeket, a cselekvést és a szemléleti aktánst: a delimitatív ige belső jelentése ezáltal továbbra is homogén, egynemű marad. Ez a tiszta tartamú delimitatív ige kifejezhet egyetlen időpontra vonatkoztatható szituációt (8) vagy polyszituatív, egy időpontra nem vonatkoztatható huzamos (hosszabb ideig tartó) vagy gyakori, többször ismétlődő cselekvést, amely az izomorfia³ sajátosságait mutatja (9):

(8) *A laboráns visszajött; ő el van most már akár egy hétig is* (ÉE. 584). *Valld be, hogy most is eludvaroltad az időt valami szép lánynál* (ÉE. 895). *Eszter elsóhajtozott kicsit az asszonnyal, aztán a maga bánatán kezdett gondolkodni* (ÉE. 591). *Na, beszéltek, ugye? Ő is eldicsekedett vele* (ÉE. 95).

(9) *Az ilyenek kedvéért egész órákat elidőzött, úgyhogy az ember azt hitte, a világtörténelem nem más, mint az érdekes emberek kínzókamrája* (ÉE. 119). *Az mindig nagyon szíves hozzá. Ahányszor bejön a patikába, elbeszélget vele* (ÉE. 402). *Az Imrusomnéha elmókázgatótt vele; hát még azt is úgy mérte végig, mint a gyilkost* (Gy. 759). *Eszter ké-*

³ Izomorfizmus: „Egymással összefüggésben lévő jelenségek közötti szerkezeti azonosság. Közel azonos alakú”. Példák: 1. *Az író nyár óta csak a könyveiből élt.* 2. *Eszter később sokszor elgondolkozott ezen a jeleneten.* Mindkét mondatban az ige közel azonos polyszituatív (egy időpontra nem vonatkoztatható) cselekvést, állapotot rögzít.

sőbb sokszor elgondolkozott ezen a jeleneten (ÉE. 708). Hajnalban néha egy órát is elüldögélt egy papírlap előtt, melyre Méhes az egész hőtant vagy az egész régi irodalomtörténet vázlatát fölírta (ÉE. 662).

A delimitatív akcióminőségű igék az ún. expresszív szóképző igeosztályok egyik csoportját alkotják. Ezt az expresszivitást a szubjektív jelentéselem váltja ki, amely vonatkozhat 1. a cselekvés idejére vagy 2. a cselekvés emocionális értékelésére. A szubjektív elem előtérbe kerülése jelentésváltozásokat is előidézhet bennük. A szláv delimitatív igék jelentéseiről és jelentésváltozásairól most idő és hely rövidsége miatt nem óhajtok részletekbe bocsátkozni: korábbi kutatásaimban részletesen feldolgoztam őket (I. KRÉKITS–JÁSZAY 2008: 92–111).

14. A temporatív-terminatív igék vizsgálata után rátérünk az ún. kvantitatív-terminatív igék jellemzésére, amelyek a cselekvés totalitását a mennyiségi határ elérésével valósítják meg. A perfektív cselekvés mennyiségi határáról van szó, ha a cselekvés mennyiségileg kimeríti önmagát, ha a cselekvés mennyiségileg meghatározott (a szó tövében a *határ* szóval): a cselekvés mennyiségét, mértékének a fokát és intenzitását mérjük. A kvantitatív-terminatív igék jelentésében a totális szituáció három komponenséből a „cselekvés” kerül előtérbe, háttérbe szorítva a „szemléleti aktáns” és az „időt”. A komponensek fontossági szempontból az alábbi sorrendben követik egymást: 1. cselekvés, 2. szemléleti aktáns, 3. idő. A komponensek jellemzői az ún. augmentatív-szaturatív akcióminőségű igék jelentéseiben:

1. Cselekvés: növekedő jelleg; mérték, intenzitás; kvantitatív változás, belső fejlődés.

2. Szemléleti aktáns: mennyiségi változás a szemléleti aktánsban; érzelmi jelentések. A megelégedettség pozitív jelentése szemben áll a megelégedtség negatív jelentésével. A szemléleti aktánsban végbemenő növekedés mértéke.

3. Idő: a kvantitatív-terminatív perfektív cselekvés kezdete, közepe és vége nem azonos felépítésű, vagyis heterogén.

A szlavista nyelvészek a pozitívan értékelő szaturatív jelentést tulajdonítják ezen igéknek. Nem tesznek különbséget a szaturatív és a szatív jelentések között. Az akadémiai latin szótárak (1884, 2002) ebben eligazítanak bennünket. A *saturo āre, āvi, ātus* ’kielégítek, csillapítok’, *a satio āre, āvi, ātus* ’megelégek valamit, betelek valamivel, torkig vagyok valamivel’. Az előbbieket pozitívan, az utóbbiak negatívan értékelik az igei cselekvést.

A szituációban pozitívan vannak involválva a (10) példákban szereplő személyek, a (11) példákban negatívan:

- (10) *Ő azonban úgy tett, mint a jó tanár, ha látja, hogy ördög bújt az osztályba; maga is odaengedi a gyepelőt, s ha kitréfálták magukat, akkor megy tovább (ÉE. 396). Ti már kigyönyörködtétek magatokat. A nagyságos asszonyt azonban meg akarod fosztani tőle s engem is, hogy elmagyarázzam neki (ÉE. 388).*

- (11) *A jegyző úr, ha már parasztlányt vett el, legalább k i z a b á l j a m a g á t* (Gy. 745). *Jó z s i m o s t k i t o m b o l t a m a g á t – j e g y e z t e m e g A m á l a s z e k r é n y a j t ó m ö g ü l e b b e n a v á n d o r l á s b a n* (ÉE. 250).

15. MEILLET a fentiek szellemében fogalmazza meg a meghatározott perfektív és a meghatározatlan imperfektív cselekvést kifejező igeszemléleti jelentéseket: „L’aspect déterminé [...] indique un procès qui aboutit à un terme défini”; „L’aspect indéterminé [...] indique un procès qui se poursuit sans terme défini” – azaz: „A meghatározott aspektus [...] olyan folyamatot jelöl, amely egy határpontban ér véget; A meghatározatlan aspektus [...] olyan folyamatot jelöl, amely egy meghatározott végpont [egy bizonyos határpont] elérése nélkül folyamatban marad” (MEILLET 1923: 244).

Már a fenti idézetekből is kiderül, hogy mind az imperfektív, mind a perfektív igék meghatározásában a *folyamat* szó kétszer szerepel. A vizsgálat során felvetődött, milyen kontextusmentes és milyen kontextusfüggő jelentéseket rögzítenek az imperfektív igékkel kifejezett szituációk és milyeneket a perfektív igékkel. Egyetértek KIEFER FERENCCEL, hogy a „kognitív nyelvészet nem új paradigma, amely arra lenne hivatott, hogy felváltsa a korábbi elméleteket” (KIEFER 2000: 121). Valóban nem csupán a kontextusmentes jelentés leírására kell törekednünk, hanem – ha úgy adódik – a kontextusfüggőre is: „a kognitív szempontok a meglévő elméletek integráns részei, s legfőbb hozzájárulásuk a nyelvészeti elmélethez az, hogy újabb dimenziót teremtenek a nyelvi leírás számára” (KIEFER 2000: 121–2).

A tartam és folyamat szempontjából a perfektív igék szembeállíthatók az imperfektív igékkel a meillet-i meghatározottság/meghatározatlanság kategória alapján. Az imperfektív igék meghatározatlan (határok nélküli) tartamot vagy folyamatot, a perfektív igék pedig meghatározott (a szó tövében a *határ* szóval) tartamot vagy meghatározott folyamatot rögzítenek.

A perfektív szituációk szempontjából a tiszta tartamot a temporatív-terminatív igék képesek kifejezni, elsősorban olyanok, mint az *elüldögél, elábrándozik, eláll-dogál*; meghatározott folyamatot (nem-tiszta tartamot) a rezultatív-terminatív igék (*felépít, bemeszel*) és a kvantitatív-terminatív igék (*kigyönyörködi magát, kitréfálja magát, agyonírja magát*). Az igepárt alkotó pantív-rezultatív igéket GRUBOR (1953) horvát nyelvész VENDLERhez (1967) hasonlóan a teljesítményigék közé sorolja. A cselekvés jellege szerint a teljesítményigék lehetnek a) kreatívak, b) transzformatívak és c) motívak (GRUBOR 1953: 16):

(12a) Kreatív igék:			
<i>építi a házat</i> →		<i>felépítette a házat</i>	
(12b) Transzformatív igék:			
<i>meszeli a házat</i> →		<i>bemeszelte a házat</i>	
(12c) Motív igék:			
<i>hazaballag</i> →		<i>ballagva hazament</i>	

16. Végezetül szeretném fejtegetéseimet röviden összefoglalni. Nem másról van itt szó, mint a tartam és folyamat szétválasztásáról. Most már csak az állapítandó meg, mi az ami a tartamot a folyamattól, a folyamatot a tartamtól megkülönbözteti, mi jellemzi az egyiket, mi a másikat?

1. táblázat

A tartam és a folyamat összevetése

	Tartam	Folyamat
1.	Mentes minden jelentéskeveredéstől.	Járulékos elemekkel keveredik.
2.	A tartam nem fejlődik.	A folyamat fejlődik.
3.	A tiszta tartam homogén.	A folyamat (a nem-tiszta tartam) heterogén.
4.	Statikus: nyugalmi állapotot rögzít.	Dinamikus: mozgékony, lendület jellemzi.
5.	Pillanatai egymás mellé, sorba rakódnak.	Pillanatai egymásba hatolnak, emelkedő tendenciát mutatva.
6.	A tartam elválaszthatatlan attól, ami tart.	A folyamat alakul, halad, kibontakozik, fejlődik.
7.	A fokozatosság hiánya jellemzi.	A fokozatosság jellemzi.
8.	Perzisztencia: tartós fennmaradás jellemző rá.	Akcidentális jelentést rögzít: járulékos elemek kísérik.
9.	Állandóság, permanencia.	Változás.
10.	Mennyiségi jelentés.	Minőségi jelentés.
11.	Nem tudatos: önkéntelen.	Tudatos: előzetes megfontoláson, elhatározáson alapul.
12.	Nem aktív: nem tettekben megnyilvánuló.	Aktív: tettekben megnyilvánuló.
13.	Az ismétlés nem megengedhető.	Az ismétlés megengedhető.
14.	Nem transzformálható.	Transzformálható.
15.	Aterminatív jelentésű: nem célra orientált.	Terminatív jelentésű: célra orientált.
16.	Absztrakt.	Konkrét.
17.	Aktuális tartamú állapot valósul meg (die aktuell-andauernde Bedeutung, актуально-длительное значение).	Aktuális folyamatú cselekvés valósul meg: (die aktuell-prozesshafte Bedeutung, актуально-процессное значение).
18.	Nem-aktuális tartamú állapot valósul meg.	–
19.	Lényegi jelentést rögzít.	Járulékos jelentések kísérik.

Kulcsszók: tartam, folyamat, statikus állapotok, dinamikus szituációk, lényegi különbség.

Források

- ÉE. = Németh László, Égető Eszter. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1956.
 ET. = Madách Imre, Az ember tragédiája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1967.
 Gy. = Németh László, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969.
 NN. = Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij, Netocska Nezvanova. (Szabó Endre fordítása.) Révai Kiadó, Bp., é. n.
 OH. = Fekete Gyula, Az orvos halála. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1963.
 Sz. = Molnár Ferenc, Színművek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989.

A hivatkozott irodalom

- ANDERSSON, SVEN-GUNNAR 1972. Aktionalität im Deutschen. *Studia Germanistica Upsaliensia* 10. Uppsala.
 ARISTOTELES /1936. Metafizika. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.T., Bp.
 BERGSON, HENRI 1923. Idő és szabadság. Franklin-társulat, Bp.
 BOLBERITZ PÁL 1985. Lét és kozmosz. Ecclesia Kiadó, Bp.
 BONDARKO / БОНДАРКО, АЛЕКСАНДР ВЛАДИМИРОВИЧ 1997. Семантика вида и тенден-
 тивная/нетендентивная предельность глаголов. In: СТАНИСЛАВ КАРОЛЯК отв.
 ред., Семантика и структура славянского вида 2. Wydawnictwo naukowe WSP,
 Kraków, 31–48.
 BUDENZ JÓZSEF 1863. A magyar *meg-* igekötőről. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 161–88.
 DIENES VALÉRIA 1923. Bergson lélektana. Franklin-Társulat, Bp.,
 EMMET, DOROTHY M. 1993. Bergson Henri Louis. In: BÁNKI DEZSŐ szerk., *Filozófiai Kis-
 enciklopédia*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 49–51.
 GAJSZINA / ГАЙСИНА, РЕЙДА МИРГАЛЕЕВНА 1982. К вопросу о специфике значения
 глаголов. *Известия Акад. Наук СССР.-СЛЯ*, т. 41. № 1, 59–64.
 GLOVINSZKAJA / ГЛОВИНСКАЯ, МАРИНА ЯКОВЛЕВНА 1989. Семантика и стилистика
 видо-временных форм. In: Д. Н. ШМЕЛЕВ отв. ред., *Грамматические
 исследования, функционально-стилистический аспект*. Наука, Москва, 74–146.
 GLOVINSZKAJA / ГЛОВИНСКАЯ, МАРИНА ЯКОВЛЕВНА 1998. Инвариант совершенного
 вида в русском языке. In: М. Ю. ЧЕРТКОВА отв. ред., *Типология вида. Проблемы,
 поиски, решения. Языки русской культуры*, Москва, 125–34.
 GRUBOR / ГРУБОР, ЂУРО 1953. Аспектна значења. Посебни отисак из књиге Рад 293 и
 Рад 295. Загреб.
 GRUBOR / ГРУБОР, ДЖУРО 1962. Из книги „Видовые значения”. In: Ю. С. МАСЛОВ отв.
 ред., *Вопросы глагольного вида. Изд-во иностранной литературы*, Москва, 68–76.
 KIEFER FERENC é. n. Jelentésmélet. Corvina – MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
 KIEFER FERENC 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: *StrNyt*. 1: 799–890.
 KIEFER FERENC 2000. A kognitív nyelvészet: új paradigma? In: PLÉH CSABA – KAMPIS
 GYÖRGY – CSÁNYI VILMOS szerk., *A megismeréskutatás útjai*. Akadémiai Kiadó, Bp.,
 120–44.

- KIEFER FERENC 2006. Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOSCHMIEDER, ERWIN 1929. Studien zum slavischen Verbalaspekt. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 56: 78–105.
- KOSCHMIEDER, ERWIN 1930. Durchkreuzungen von Aspekt- und Tempussystem im Präsens. Zeitschrift für slavische Philologie 7: 341–58.
- KOSCHMIEDER, ERWIN 1934. Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie. Proba syntezy. Rozprawy i materiały wydziału i towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, Wilno.
- KRÉKITS / КРЕКИЧ, ЙОЖЕФ 1978. Соотношение трёх основных семантических компонентов глаголов совершенного вида в значении так называемых финитивных глаголов с приставкой *om-*. Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae 13: 113–30.
- KRÉKITS / КРЕКИЧ, ЙОЖЕФ 1989. Семантика и прагматика временно-предельных глаголов. Изменения значений. Танкёньвкиадо, Будапешт.
- KRÉKITS JÓZSEF – JÁSZAY LÁSZLÓ 2008. Szláv igeaspektus különös tekintettel az orosz nyelvre. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KRÉKITS, JÓZSEF 2010. Diskutable Aspektfragen. Studia Slavica 55: 347–57.
- KRÉKITS, JÓZSEF 2010. Dauer und Prozess in slawischen Verben. Studia Slavica 56: 289–94.
- ЛУНТ / ЛУХТ, ЛИНДА И. 1982. Предикаты состояния. In: О. Н. СЕЛИВЕРСТОВА отв. ред., Семантические типы предикатов. Наука, Москва, 340–6.
- MASZLOV / МАСЛОВ, ЮРИЙ СЕРГЕЕВИЧ 1958. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида. Изд-во Акад. Наук СССР, Москва, 1–39.
- MASZLOV / МАСЛОВ, ЮРИЙ СЕРГЕЕВИЧ 1959. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление). In: Ю.С. МАСЛОВ отв. ред., Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Изд-во Акад. Наук СССР, Москва, 157–312.
- МЕНЛИГ / МЕЛИГ, ХАНС РОБЕРТ 2006. Глагольный вид и вторичная гомогенизация обозначаемой ситуации посредством квантификации: К употреблению делимитативного способа действия в русском языке. Slavolinguistica 7. Verlag Otto Sagner, München, 235–76.
- MEILLET, ANTOINE 1923. Grec ἐρχομαι. Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, 35, T. 23.
- MEILLET, ANTOINE 1924. Le slave commun. Champion, Paris.
- NYÍRI TAMÁS 1973. A filozófiai gondolkodás fejlődése. Szent István Társulat, Bp.
- RADUCSEVA / ПАДУЧЕВА, ЕЛЕНА ВИКТОРОВНА 1996. Семантические исследования. Изд-во: „Языки русской культуры”, Москва.
- PETE ISTVÁN 1985–1986. Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében. Néprajz és Nyelvtudomány 19–20: 159–72.
- PLÉH CSABA 1998. Hagyomány és újítás a pszichológiában. Balassi Kiadó, Bp.
- VENDLER, ZENO 1967. Linguistics in Philosophy. Cornell University Press, Ithaca (N. Y.).
- WACHA BALÁZS 2001. Időbeliség és aktualitás a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 149. Akadémiai Kiadó, Bp.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1989. Logikai-filozófiai értekezés. Akadémiai Kiadó, Bp.

- WRIGHT / ВРИГТ, ГЕОРГ ХЕНРИК фон 1986. Логико-философские исследования. Прогресс, Москва.
- ZALIZNYAK-SMELJOV / ЗАЛИЗНЯК, АННА А. – ШМЕЛЁВ, АЛЕКСЕЙ Д. 1997. Лекции по русской аспектологии. Slavistische Beiträge 353. Verlag Otto Sagner, München.

To the Question of Duration and Process in Hungarian Verbs

The author examines Bergson's dual theory of duration with regard to Hungarian verbs. The paper focuses on Bergson's contradictions and the essential difference between static and dynamic situations as well as their discrepancy. Verb parts having contradictory meanings are semantically disintegrated and separated by this discrepancy.

Keywords: duration, process, static situations, dynamic situations, discrepancy.

KRÉKITS JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

„Emléke visszacsillog...”

Dsida Jenő: Tavalyi szerelem*

Dsida Jenő szerelmes verseinek egy csokrát „Szerelmes ajándék” címen rendezte ciklusba „Nagycsütörtök” kötetében. A kötet más ciklusaiban is találunk néhány szerelmes verset, így a „Pásztori tájak remetéje” és a „Légy már legenda” címűben is. Ezek a versek nem a boldog szerelemről szólnak, hanem a szerelem utáni vágyról, egy korán elveszített kedves emlékéiről (ezekről l. KABÁN 2011a, 2011b).

Az „Angyalok citeráján” című, közvetlenül a költő halála után megjelent kötet szerelmsiratói között, a „Légyott”, a „Dal az elmaradt vallomásról”, az „Út a Kálváriára”, a „Bujdosás és keresés” társaságában olvasható a „Tavalyi szerelem” című kétszakaszos rövid vers, amely 1936-ban a Keleti Újság és a Pásztortűz hasábjain is megjelent.

A költemény felépítése mesteri. Két nyolcsoros szakaszból áll, és a két versszak szimmetrikus szerkezetű, amit a rímszerkezet is kiemel. Mindkét szakasz első négy sora a jelenről, a következő négy pedig a múltból szól.

Emléke visszacsillog
s olykor arcomra tűz,
arcomra, mely fakó
s elmúlt évekbe néz.

Határozott, az emlék valamikori kivételes fényét sejtető kijelentéssel indul a vers. A második sor a szerelem valahai hőfokára utal, bár az *olykor* időhatározó jelzi, hogy az emlék

* A költő halálának 75. évfordulójára.

- WRIGHT / ВРИГТ, ГЕОРГ ХЕНРИК фон 1986. Логико-философские исследования. Прогресс, Москва.
- ZALIZNYAK–SMELJOV / ЗАЛИЗНЯК, АННА А. – ШМЕЛЁВ, АЛЕКСЕЙ Д. 1997. Лекции по русской аспектологии. Slavistische Beiträge 353. Verlag Otto Sagner, München.

To the Question of Duration and Process in Hungarian Verbs

The author examines Bergson's dual theory of duration with regard to Hungarian verbs. The paper focuses on Bergson's contradictions and the essential difference between static and dynamic situations as well as their discrepancy. Verb parts having contradictory meanings are semantically disintegrated and separated by this discrepancy.

Keywords: duration, process, static situations, dynamic situations, discrepancy.

KRÉKITS JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

„Emléke visszacsillog...”

Dsida Jenő: Tavalyi szerelem*

Dsida Jenő szerelmes verseinek egy csokrát „Szerelmes ajándék” címen rendezte ciklusba „Nagycsütörtök” kötetében. A kötet más ciklusaiban is találunk néhány szerelmes verset, így a „Pásztori tájak remetéje” és a „Légy már legenda” címűben is. Ezek a versek nem a boldog szerelemről szólnak, hanem a szerelem utáni vágyról, egy korán elveszített kedves emlékéiről (ezekről l. KABÁN 2011a, 2011b).

Az „Angyalok citeráján” című, közvetlenül a költő halála után megjelent kötet szerelmsiratói között, a „Légyott”, a „Dal az elmaradt vallomásról”, az „Út a Kálváriára”, a „Bujdosás és keresés” társaságában olvasható a „Tavalyi szerelem” című kétszakaszos rövid vers, amely 1936-ban a Keleti Újság és a Pásztortűz hasábjain is megjelent.

A költemény felépítése mesteri. Két nyolcsoros szakaszból áll, és a két versszak szimmetrikus szerkezetű, amit a rímszerkezet is kiemel. Mindkét szakasz első négy sora a jelenről, a következő négy pedig a múltból szól.

Emléke visszacsillog
s olykor arcomra tűz,
arcomra, mely fakó
s elmúlt évekbe néz.

Határozott, az emlék valamikori kivételes fényét sejtető kijelentéssel indul a vers. A második sor a szerelem valahai hőfokára utal, bár az *olykor* időhatározó jelzi, hogy az emlék

* A költő halálának 75. évfordulójára.

tüze a fakó arcra egyre ritkábban vetül. Az *arcomra* szó megismétlése az emlék halványodó tüzének és a múltba merengő arc fakóságának összefüggésére irányítja a figyelmet. A tűzzel ellentétben a fakó arc az érzelemszegénység, a lehangoltság kifejezője is egyben. Ellentét feszül az emlékhöz társított igék (*visszacsillog, tűz*) aktivitást sugalló jelentése és a lírai én passzivitása között (*arcomra, mely fakó / s elmúlt évekbe néz*). Érdekes idősváltás valósul meg ezekben a sorokban, hiszen a szerelem emléke a múltból a jelenre hat, a lírai én a jelenből a múltba tekint.

Az első versszak következő négy sora a szerelem valamikori intenzitását festi művészi hasonlatok egymásutánjával:

Fényes volt, mint a csillag,
forró volt, mint a tűz,
fehér volt, mint a hó
s édes volt, mint a méz.

Az összetett állítmány igei részének, a *volt*-nak a többszöri ismétlése a szerelem más-más tulajdonságát villantja fel: *fényes, forró, fehér, édes*, ezeket aztán a *mint* kötőszó bevezette művészi hasonlat teszi érzékletessé. A litániaszerű ismétlés egyértelműen a múltba irányítja a figyelmet, a hozzá társított melléknevek mondathangsúlya és képszerűsége mégis mintegy jelenre varázsolja a múltat. A sorkezdő melléknevek közül a *fényes, fehér* a szerelem lelki tartalmára, lelki fényére és tisztaságára, a *forró* és az *édes* pedig inkább a testi hatására utal. De van ezeknek a mellékneveknek egyfajta szinesztetikus összhatása is.

A második versszak első négy sora variációsán ismétli az előző versszak első négy sorát, az egykori intenzitás még visszafogottabbá válását érzékeltetve:

Még néha visszacsillog,
de már nem bánt, nem űz,
enyhén simogató,
mint hús testvéri kéz.

Itt csak az első sor idézi a fel-, illetve visszacsillanó emléket, ezt az idézést is visszafogottabbá teszi azonban a *néha* időhatározó és az ellentétet kiugrató *még... de már* szerkezet. Az ismételt tagadószóval bevezetett igék: *nem bánt, nem űz* az első versszak aktivitást jelző *visszacsillog, tűz* igéivel ellentétben épp a passzivitást hangsúlyozzák. Ha valamikor bántó és űző volt is a szerelem, a jelenben a szenvedély már *hús testvéri kéz* simogatásává szelídült. Az *enyhén simogató, / mint hús testvéri kéz* hasonlat a szerelmi érzés elhidegülését sugallja, egyben visszautal az első rész *fakó arc* megfogalmazására.

A második versszak – és egyben a vers – utolsó négy sorában nem a szerelem tulajdonságait megnevező melléknevek sorjáznak, mint az első versszakban, hanem igék, amelyek mintegy visszajára fordítják az ott sorakozó hasonlatok jelentéstartalmát:

Lehullott, mint a csillag,
elhamvadt, mint a tűz,
elolvadt, mint a hó
s megromlott, mint a méz.

A *lehullott, elhamvadt, elolvadt, megromlott* ige rendre olyan történést jelöl, amely az adott tulajdonság megsemmisülését is jelenti. A *lehullott csillag* nem fénylik, az *elhamvadt tűz* nem forró, az *elolvadt hó* nem fehér, a *megromlott méz* nem édes. A sajátos jelentéstartalmat a *fényes, fehér, édes* melléknevek magas hangrendűségének a *lehullott, elhamvadt, elolvadt, megromlott* igék mély hangrendűségbe hajlása is érzékelteti, a történést befejezettségét jelölő igeikötők pedig nyomatékosítják.

A két versszak közötti, linearitást érzékeltető párhuzam (*Emléke visszacsillog – Fényes volt, mint a csillag – Még néha visszacsillog – Lehullott, mint a csillag*) ellentéttel és antiklimaxszal társul. Az indító négy sorban az ellentét és az antiklimax viszonylag mérsékelte, a szakaszok második négy sorában viszont az ellentét az antiklimaxot nyomatékosítja, kategorikussá teszi. Ezt támogatja a rímszerkezet is. A szakaszok élén olyan rímhívó áll, amelyre az ötödik sorban kancsal rím felel: *visszacsillog – mint a csillag*. A többi, szintén távoli rím közül az indító szakaszban kettő, a másodikban már csak egy terjed ki egynél több szótagra. A rímeknek a szakaszokon belüli ismételt „elhasznulása”, valamint a szakaszok egymásutánjában történő elszegényedése (*arcomra tűz – mint a tűz, mely fakó – mint a hó; simogató – mint a hó*) az érzelmek elhalványodásának érzékeltetéséhez járul hozzá. Ezt a folyamatot egyébként mintegy összefoglalóan jelzi a rímhelyzetben háromszor előforduló *tűz* homonima és a hozzá tartozó szerkezet jelentésének kétszeri „módosulása”, valamint a szakaszok második felében a sorok zárlatának ellentétet kiemelő, önrímként való ismétlése. Az antiklimaxot ellentéttel kategorikussá tevő, párhuzamosan olvasott két szakasz végén a *mint a csillag – mint a tűz – mint a hó – mint a méz* szókapcsolat monoton ismétlődése paradox lezárásként hat. Amintohogy paradox lehetne a címben szereplő *tavalyi* jelző is, ha időbeliségének kereteit a vers belső és külső összefüggései nem az időtlenség irányába tágítanák.

A hivatkozott irodalom

KABÁN ANNAMÁRIA 2011a. Lelkem sugarában. Fogódzók Dsida Jenő szerelmi költészetének újabb megközelítéséhez. Tiszatáj 65/3: 77–84.

KABÁN ANNAMÁRIA 2011b. Egyszerre fény gyúlt. Laterna magica. In: KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA: Ó, múzsza, tedd, mi Istened parancsa. Dsida-versek és -fordítások szövegépítése. Bíbor Kiadó, Miskolc. 38–41.

KABÁN ANNAMÁRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zalámbolási jegyzetek. – Az itt következő jegyzetek ahhoz a sorhoz tartoznak, amelyet BÜKY LÁSZLÓ írása, az *(El)zalámbol* (MNY. 2011: 78–81) nyitott meg. Ehhez az első cikkhez (és SZELP SZABOLCSnak egy más tárgyú szómagyarázatához) „Zalámboló lecsó” címmel fűztem kritikai észrevételeket (MNY. 2012: 73–80). Ezekre reagál BÜKY LÁSZLÓ válasza, a *Zalámbolás* (MNY. 2013: 77–80). Ebben a korábbi hibáinak csekély hányadát ismeri el, a többi állítása mellett kitart. Azok az érvek, amelyekkel igyekszik támogatni és kiegészíteni őket, önkényesek, erősen pontatlanok, nemegyszer szem elől tévesztik a lényegét, sőt a ferdítéstől sem mentesek.

A legnépszerűbb „balatoni” hal nevei. Csupán kevesen tudják, hogy a *hekk* nagy rajokban úszó tengeri ragadozó, más néven *csacsihal*, *tengeri csuka* vagy *szürke tőkehal*. Mindhárom régi neve kifejező, jól bevált, tulajdonképpen érthetetlen, mi szükség volt bevezetni a csuklásszerű *hekk* nevet. Ez a név terjedt el ugyanis a Merluccius fajok magyar nevéként hazánkban. Olyan halnevünk, amely a ponty után a legismertebb, hiszen a hekk közismert halétel. Sokak szerint őshonos balatoni hal, valójában azonban nyílt vizekben él, a tőkehalfélék közé tartozik, rajhalakkal (ilyen pl. a hering, a szardínia) táplálkozik. Van is az angolban *herring hake* neve (EL.; R. 1872: ua. „It is a very voracious fish, devouring great numbers of herrings” (Chambers 1872), azaz igen falánk hal, nagy számú heringet fal fel; 1913: ua. (Webster’s 914), 1930: *herring-hake* (BREHM 84). Magyarországra Argentínából és Chiléből érkezik a legtöbb, összepréselt nagy tömbökben, fagyasztott állapotban, ez egyrészt a Merluccius gayi gayi faj, elterjedésére utal az ang. *South Pacific hake*, *peruvian hake* (W.), *chilean hake*, fr. *merlu du Pacifique sud*, *merlu du Chili*, sp. *merluza del Pacífico sur*, *merluza chilena*, or. *мерлуза чилийско-перуанская*, fi. *perunkummeliturska*, német. *chilenischer Seehecht*, ol. *nasello del Cile*, dán *chilensk kulmule*, holl. *chilense heek*, port. *pescada chilena* és le. *morszczuk chilijski* (FB.) neve, másrészt a Merluccius hubbsi faj, amelynek ugyancsak elterjedésén alapul ang. *argentine hake* (W.), *Southwest Atlantic hake*, fr. *merlu d’Argentine*, *merlu sud-américain*, dán *sydvestatlantisk kulmule*, német. *argentinischer Seehecht*, le. *morszczuk argentyński*, fi. *argentiinankummeliturska*, port. *pescada argentina*, or. *мерлуза аргентинская* és sv. *argentsk kummel* (FB.) elnevezése. Ezek a fajok egyébként megtévesztésig hasonlítanak az európai hekkre. Hogy minek köszönheti nálunk a hekk a népszerűségét? (Amellett persze, hogy szinte szájkamentes, omlós, hófehér húsu, kedvező élettani hatású táplálék, amely egyszerűen kezelhető, mert tisztítva, fej nélkül érkezik.) Elsősorban a balatoni halsütődések élelmességének. A hetvenes években egyre kevesebb keszeg jutott nekik a Balatonból, beszerzési ára felszökött. Az akkori élelmiszer importőr Terimpex elkezdett behozni egy új halfajt Magyarországra, a sütődék pedig egyszerűen lecserélték a keszeget egy olcsóbb tengeri halra. És a nyaralók lelkesen vették és ették tovább a keszeg helyett a „balatoni hekket”. A ma érvényes latin szaknyelvi binómen egyik szinonimája is *Merluccius esculentus* (RISSO 1827. 3: 220), amelyben az *esculentus* faji jelzőnek ’ehető’ a jelentése.

Az ÉrtSz. 1965-ben természetesen még nem tárgyalja *hekk* szavunkat, az ÉKsz.¹ (1972 és 1992) sem tartalmazza. 1979-ben Gozmány László hétnyelvű állatnévszótárában a *Merluccius merluccius* szócikkében (VNAE. 7066) a *hekk* név még nem szerepel, BAKOS FERENC „Idegen szavak és kifejezések szótára” című munkájának 1973 és 1986 közötti számos kiadásában sem. Először az 1994-es kiadásban és ennek változatlan lenyomatában (2001) bukkan föl: „*Hekk* német. az Északi-tengerben élő, ízletes húsu hal” (305). Az 1994-es kiadást már számos kutató, egész munkatársi gárda segítette, teljesen új szótárnak tekinthető. BAKOS FERENC előszavában azt írja, hogy „a szótár címszavainak gyűjtőköre kitágult, bekerültek a szótárba a mai köznyelvbe is beáramlott tudományos és nemzetközi terminusok...”. 1997-ben a „Magyar nagylexikon”-ban: *hek* ’Merluccius merluccius’ (MNLex. 5: 686). BAKOS szótárának 2002-es, átdolgozott kiadását három munkacsoport készítette, a *hekk* halnév ugyanúgy szerepel benne (251), mint korábban, és utána a további, változatlan utánnomásokban.

Tehát BAKOS német eredetűnek tartja a nevet, igen pontatlan értelmezése szerint „az Északi-tengerben élő ízletes hal”. Az ÉKsz.² 2003-as kiadásában szó szerint ugyanez olvasható (510). TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerint is „északi-tengeri hal”, neve német eredetű (TOLCSVAI NAGY 2007: 419). A jelentés megadása mindhárom szótárban helytelen, a *Merluccius merluccius*, azaz az európai csacsihal nem az Északi-tenger hala, hanem az Atlanti-óceán egész keleti partján Izlandtól, Norvégiától egészen Mauritániáig, a Földközi-tengerben és a Fekete-tengerben is honos. Ráadásul a dél-amerikai vizekből is érkezik két hekkfaj, mégpedig a leggyakoribbak nálunk. Noha TÓTFALUSI ISTVÁN korábbi szótárában (TÓTFALUSI 2001) még nem tárgyalja a nevet, később már igen, és jobb értelmezést ad: „ízletes húsú, szálkátlan tengeri hal” (TÓTFALUSI 2005: 370).

Az alábbiakban először is a *hekk* név német származtatását vitatjuk. BAKOS, TOLCSVAI NAGY és az ÉKsz.² sem ad meg német megfelelőt, ilyen szótárakban ez nem is szokás. TÓTFALUSI már igen, nála a *hekk* ugyancsak német jövevényszó, a ném. *Heck* 'ua.' (uo.) átvétele. Csakhogy ilyen német halnév nem létezik! A német ichtyológiai szakirodalom alapos átvétel után ezt bátran kijelenthetjük. A német egy- és többnyelvű szótárak tanúsága alapján van ugyan *Heck* szó a németben, ennek jelentése azonban 'hajó hátsó része', azaz 'tat', illetve 'bekerített legelő, azon rácsos ajtó' (DWb. 1682). A szó a 'kerítés', illetve 'kormányállítás a hajó hátulján' jelentésű alnémet *heek* (uo.) szó folytatója (< ófn. *hac*, *hages* 'kerítés, tövisbokor', uo.). BÜNTING szerint a ném. *Heck* (DW. 506) szónak 'jármű hátsó része' a jelentése. Ez tehát aligha tarthat ide. Nagy a gyanúnk, hogy a magyar szerzők – BAKOS FERENC nyomán – a *csuka* ném. *Hecht* (FB.) nevéből magyarázhatták a *hekk* halnevet.

Valóban hasonló némileg a német halnév, amelyet a csacsihalra azonban soha nem alkalmaztak. Igen régi, a középfelnémet kor óta változatlan alakú, ófelnémet eredetű (< ófn. *hechit*, *hachit* 'ua.', DWb. 1683). A *Haken* 'horog, kampó' (< ófn. *hako*, ang. *hook* 'ua.' < idg. **kek* 'horog, hegy, szeg', uo.) szócsaládba tartozik, a 'gereben' jelentésű *Hechel* szóval rokon, amely szűrős, hegyes eszköze a len és kender tisztításának, kifésülésének. A névadás alapja a ragadozó csuka számos hegyes foga. Ezt a halat több nyelvben szintén valamely hegyes eszköz nevével jelölik, fogaira, hegyes orrára utalva; vö. ang. *pike* 'csuka' (FB.); minden bizonnyal a *pike-fish*-ből rövidült jelentéstepadással, tkp. a 'hegyes' jelentésű *pike* szóból, fr. *brochet* (R. LINOCIER 1584: 181), *brouché*, *brochète* 'csuka' (VNAE. 4548), tkp. 'kiálló, hegyes' a *broche* 'nyárs, kopja, lándzsa', *lanceron* 'ua.' (uo.) neve esetében pedig a *lance* 'lándzsa, dárda' főnévből. Akár az északi nyelvekben, a csuka ang. *gedd*, skóciai *gade*, *ged*, *gidd*, sv. *gädda*, dán *gedde*, norv. *gjedde*, izl. *gedda* (FB.) társneve a 'tüske, fullánk' jelentésű *gadd* (ÖF. 2003: 230) szóból való. Már az ókori latinban hasonló volt a névadás szemléleti háttere, hiszen a csuka Pliniusnál olvasható alakleíró neve *sudis* (NatHist. 37) volt, aminek tkp. 'karó, cövek' a jelentése.

Viszont igaz, hogy ennek az édesvízi halnak a nevével alkották a 'csacsihal' értelmű ném. *Seehecht* (WbZ. 470), *europäischer Seehecht* (a *Merluccius merluccius* hivatalos német kereskedelmi neve, WHEELER 1977: 249), *Meerhecht* (DWb. 2392) és a *Hecht dorsch* 'csukatőkehal' (uo. 1683) összetételeket. A *Meerhecht*, *Seehecht* 'Merluccius merluccius', *Silberhecht* 'Merluccius bilinearis' (FB.) összetételekben a *See*, illetve *Meer* 'tenger', a *Silber* 'ezüst', a *Hecht* utótagnak pedig 'csuka' az értelme, így tengeri csukát, illetve ezüst csukát jelentenek tulajdonképpen a nevek; a csukához való hasonlítás volt a névadás alapja. Tehát szótárszerzőink a hekket jelölő összetételekben meglévő, és 'csuka' jelentésű elő- vagy utótagból próbálták magyarázni egészen más jelentésű *hekk* szavunkat. Ugyanakkor hangtani-

lag sem meggyőző a német származtatás, aligha lehet a *-kk* geminátát a ném. *-cht* végződésből magyarázni, ilyen gemináció – különösen szóvégi helyzetben – nincs.

Véleményünk szerint a *hekk* halnév orosz, esetleg angol eredetű nyelvünkben, a halat Magyarországra importáló vállalat munkatársai adhatták a nevet félrehallás alapján. Tekintettel a hal importjának kezdeti időszakára, a korszak akkori, minden területen jellemző szovjet függőségére, a Terimpex szocialista nagyvállalat dolgozói a faj or. *xeük, xek, xək* (VNAE. 7066), *хэük* (FB.) nevét tarthatták elsődlegesen szem előtt. Mivel a Terimpex elsősorban élelmiszerrel, állatokkal külkereskedő vállalat volt, előfordulhat az is, hogy a hal ang. *hake* (MD. 432; R. „The *hake*. This is a very pleasant Fish to eat”, TAYLOR-DALE 1730: 429; Asellus primus, Merlucius, *Hake*, ARTEDI 1738: 22; *hake*, SMITH 1750. 4: 308; *Common hake*: Asellus primus, Gadus merlucius, FLEMING 1828: 195) neve volt közismert, a nemzetközi kereskedelemben általánosan használt, amelyet itthoni szakszótárban is számon tartanak: „*hake* élelmiszeripar tengeri csuka” (MAGAY-KISS 1993: 716); vö. még „*hake* szürke tőkehal, csacsihal” (ORSZÁGH-MAGAY 1998: 686). Már 1930-ban szerepel magyar forrásban is az ang. *hake* 'Merluccius vulgaris' (BREHM 84). A halnév az óang. *haki* 'horog' (< ógerm. **hakan-* 'ua.'; vö. holl. *hake* 'horog', OED.) szóból magyarázható, a tűhegyes fogakra, az állkapocsra utal, nagyon hasonlóan a csuka német névéhez. Megjegyezzük még, hogy az – egyébként is egészen más családba és más nembe tartozó halfajt jelentő – német névnél közelebb áll az orosz, angol és magyar elnevezéshez e hal holl. *heek* (SVETOVIDOV 1979: 300) neve is (vö. még összetételben: *stokvisch heek*, *silverheek*, EL.). A turizmus miatt természetesen sok német találkozik a Balatonnál a magyar *hekk* halnévvel. Nem is igen tudnak vele mit kezdeni, hazaérve aztán számos kérdést tesznek fel a világhálón ilyen nevű halat illetően, meggyőződésük szerint balatoni halat ettek, ám nem tévesztik össze a Hecht fajjal. A legutóbbi években a Fertő tó burgenlandi területén is kezd megjelenni az osztrák étlapokon a *Heck* név a faj német nevei helyett, ez természetesen a nálunk népszerűvé vált tengeri hal magyarból való neve, a szókölcsönzés iránya egyértelmű.

A *hekk* latin szaknyelvi *Merluccius merluccius* LINNAEUS (1758) neve esetében a binómen tautonímiával alkotott. A latin nemi és faji terminus utótagjában ugyancsak szerepel a *csuka* halnév; a lat. *lucius* 'csuka' (WbZ. 342) és a lat. *mare, maris* 'tenger' szavak összetétele. Mivel először francia forrásokban bukkan fel, magyarázták a fr. *merle* 'fekete rigó' szóból is (FB.), a 'rigócsuka' összetétel eszerint a sötét színű pikkelyekre vagy a fekete nyelvre utalna. Régtől adatolható, PIERRE BELON természettudóstól (1517–1564) származik, már nála világosan látszik azonban az előtag eredete: *maris lucius* (BELON 1533: 121), azaz 'tengeri csuka'. Utána „*merlucius piscis*” (RONDELET 1554: 274), „*merlus, quasi maris lucius*” (uo. 273), *Merlucius* (GESSNER 1558: 84), „*Galli Merlucium, quasi maris Lucium*” ALDROVANDUS 1638: 284), „*Oceano Gallico frequens est Merlucio*” (uo. 287), *Merlucius* (MERRET 1667: 184), ua. (SMITH 1750. 4: 308). 1816-ban *Merlucius and Lucius marinus* (EP. 9: 21). Megfelelője ma a fr. *merlu, merlus, merluche, merluchon* (VNAE. 7066), or. *мерлуза*, ro. *merluciu*, alb. *merluci*, ol. *merluzzo*, N. *merluzziello, milluzzu, marluzzu* (FB.), breton *merluz*, máltai *merluzz* és sp. *merluzza* 'ua.' (EL.).

A latin szaknyelvi terminus alapján jött létre fordítással a *hekk* fent már említett ném. *Seehecht, Meerhecht* (R. *Meerhecht, kleiner Meerhecht*, GESSNER 1598: 39a) neve, illetve ebből a magyar *tengeri csuka* elnevezése. A magyar név rövid szótörténete szerint 1897: *tengeri csuka* 'Merlucius Gth.', *közönséges tengeri csuka* 'Merluccius vulgaris' (PallasLex.), 1905: ua. (BREHM 1905: 218), 1930: *tengeri csukák* 'Merluccius Cuv.' (BREHM 83), 1935:

tengeri csuka 'ua.', *közönséges tengeri csuka* 'Merluccius vulgaris' (RévaiLex. 18: 141), 1966: *tengeri csuka* 'a tőkehalfélék családjába tartozó falánk, ragadozó természetű hal, Merlucius' (sic!) (ÉrtSz. 944), 1979: *közönséges tengeri csuka*, *tengeri csuka* 'Merluccius merluccius' (VNAE. 7066). Megvan a név szó szerinti megfelelője más nyelvekben is; vö. ang. *sea-pike* (uo.; R. 1913: ua., Webster's 914), valamint *sea luce* (MD. 432 és 855), illetve fr. *brochet de mer* 'ua.' (FB.).

Vegyük sorra a *hekk* kevésbé ismert további társneveit. A *csacsihal* terminusban az összetétel előtagja, 'a szamár fiatal egyede' gyermeknyelvi, dajkanyelvi szó (R. 1792: SzD.). A hálnév a magyarban 1930-tól adathozható: „*csacsihal* Merluccius vulgaris Flem.” (BREHM 84), ezután 1937: ua. (UILex. 5–6: 1418), 1969: *csacsihal* 'Merluccius merluccius' (Urania 209), 1979: ua. (VNAE. 7066), 1997: ua. (MN. V: 686). A nálunk megjelent BREHM második magyar kiadása „Halak” fejezetének fordítója, szerkesztője és átdolgozója LEIDEN-FROST GYULA lehet. Nála szerepel az Adriánál, Triesztben és Fiumében használatos ol. *asinello* (BREHM 84; R. GRUBER 1861: 158), azaz 'csacsi', a *hekk* egyik társneve; vö. még ol. *asinel* 'ua.' (COSTA 1991: 181), vagyis 'szamár' tulajdonképpen. A hal hv. *magarčić* (FB.), fr. *ânon* (EL.) nevének ugyancsak 'szamár', fr. *âne de mer* (VNAE. 7066) és ném. *Meeresel* (uo.; R. „primum de Merlucio, *Meeresel*”, GESSNER 1598: 39b; „*Meeresel* oder Stockfische”, uo. 40a) elnevezésének 'tengeri szamár' a jelentése. Nyilván a régi olasz névváltozathból (Asello, siue *Nasello* dicunt Ligures, ALDROVANDUS 1638: 284) származik a *hekk* mai ol. és fr. *nasello* (MD. 432), arab *nasalli*, *nazelli* (EL.) elnevezése.

Mindezek mintája az antik világban keresendő. A római aranykor költője, Ovidius is használta ezt a halnevet az első század elején, amikor elítélően ír e hal külsejéről: „et tam deformi non dignus nomine *Asellus*” (Halieuticon 22). Az idősebb Plinius 77 k. azt írja, hogy „... qui siderentur pisces ... de *asello*” (NatHist. 1: 19), a csacsihal két fajáról is tudósít, „*asellorum* duo genera, callariae minores et bacchi” (9: 28), „item ex *asello* pisce lapilli...” (37: 38), *asellorum* generis (uo. 53). Nyomukban az angol zoológus, EDWARD WOTTON alkalmazza ezt a terminust: „De Lupo & *asellis*” (WOTTON 1552. 8: 155), *asellus*, *asellos* (uo. 156). GUILLAUME RONDELET (1507–1566), a montpellier-i egyetem professzora, közel kétszázötvenféle tengeri állat leírója, azonosította a régi latin nevet, a csacsihallal kapcsolatban hivatkozik ókori szerzőkre: „Varro, Ovidius, Plinius *asellum* vocarunt”, „Galenus scribit *asellos*” (RONDELET 1554: 273). Libri de Piscibus Marinis című nagy munkájában: De *asello* (uo. 272), *asello*, *asino* (uo. 273), *Asellus* primus (uo. 54), *asinus* igitur siue merlucius piscis (uo. 274), merlucium *asinum* siue *asellum* (uo. 276). Művét nagyon megbecsülték később, számos szerző merített belőle, az *asellus* 'kis szamár' terminus további szótörténete szempontjából elsősorban két német, majd angol művek idézhetők; „*Asellorum* tertia species” (GESSNER 1598: 40a), *Asellus* (uo. 39a), majd generikus névként *Asellus* minor (SCHONEVELDE 1624: 18). Ezután *Asellus* alter sive Merlucius (ALDROVANDUS 1638: 286), *Asellos*; *Asellus* maior, piscis Oceano (uo. 282), *Asellus* mollis (MERRET 1667: 184), *Asellus* major vulgaris (RAY 1713: 53), *Asellus* mollis, *Asellus* albus (uo. 55), *Asellus* minor and mollis (TAYLOR-DALE 1730: 429), *Asellus* primus (SMITH 1750. 4: 308), *Asellus* primus, *Gadus merlucius* (FLEMING 1828: 195). A 20. században „The *Asellus* has been identified ... as the Merluccius vulgaris, the Hake” (RADCLIFFE 1921: 261).

A latin terminus ógörög hálnév folytatója, ezt a halat náluk is a szamár szóval jelölték. Már az első tudományos állattant író Arisztotelésznél (i. e. 384–322) és a szofisták lakomáját előadó Athenaeusnál *όβοϋς* (Deipnosophists 1: 496) a neve. A 16. századtól az újkor zoo-

lógusai is említik e hal görög nevét; vö. „Quos Plinius asellos, Graeci *όνος* vocant, & *όνονος*; id est asinos & asellos: quos Philotimus *όνος* alij *όνικκος* dixere, inquit Galenus. Est uero *όνος* & *όνικκος*, ut Aristoteles pro didit” (WOTTON 1552: 155), asellus, *όνος*, *όνονος* (RONDELET 1554: 272), „*όνικκος*, Aristoteles: *όνος* á Graecis” (uo. 273), „*Όνοςz* siue Asinus; Aristoteles unius tantum meminit & *όνοςz* vocat” (ALDROVANDUS 1638: 282), Latini asellos, Graeci *onosz*, *ononisz* (uo. 281), ua. (RAY 1713: 55).

CONRAD GESSNER névmagyarázata szerint, mint fordítója 16. századi németiséggel írja, „sind betafft (welche man von der bereitung wol pflegt zu schlagen mit schweren hämern oder anderen Schlägeln) von welchem sie auch ihren Namen *Esel* haben” (GESSNER 1598: 39b), vagyis ezeket az elkészítéskor előszeretettel ütik nehéz kalapáccsal és más ütőeszközökkel, erről kapták *szamár* nevüket (vö. SZENCZI MOLNÁR szótári adatát alább a tőkehalnál). Könyve más helyén pedig azt említi GESSNER a *Meeresel*, azaz ’tengeri szamár’ fajról, hogy „er hat mau wie ein Esel” (uo. 40a), azaz olyan pofája van, mint egy szamárnak. Valójában azonban a névadás alapja, mint azt az ókori szerzők sorai is tanúsítják, a hal hamuszürke színe volt, ezt hasonlították a szamáréhoz. RONDELET véleménye szerint „À colore vero asellus dictus teste Varrone, idem innuit Ouidius”, azaz szín a szamár szerint, mint Varro is elbeszéli, Ovidius ugyanazt javasolja, illetve „Primum id ostendit cinereus color, qui cum asinorum color sit, ab eo aselli pisces dicti sunt. Varro.” (RONDELET 1554: 272). Aldrovandus megállapítása szerint „Varro à colore dictum, voluit, Asini colorem reserre innuens” (ALDROVANDUS 1638: 181). Ezzel egybehangzóan írják angol szerzők, hogy „Aselle nomen à colore diductum est, ut Varroni placet” (WOTTON 1552: 156), illetve jóval később: „The fish, Varro informs us, is called Asellus from the ashen colour of its scales, resembling that of the coat of an ass” (RADCLIFFE 1921: 261). Ugyancsak a hal színére utal magyar *sürke tőkehal* (VNAE. 7066; R. 1930: BREHM 84) társnévében a faji jelző.

A hekk 1935-ben a „Révai nagylexikon”-ban (18: 141), 1979-ben GOZMÁNY állatnév-szótárában (VNAE. 7066) és 1997-ben a „Magyar nagylexikon”-ban (5: 686) olvasható *kalmul* társneve a magyarított BREHM 13. kötetében szereplő dán *kulmul* ’ua.’ (BREHM 84) szó átvétele. A különböző Merluccius fajok dán *kolmuler* (EL.), *kulmule* (MD. 186, 432, 898, 936) neve összetétel (< dán *kul* ’szén’ és *mul* ’pofa’), a névadás szemléleti háttere az, hogy a hekk „szájürege és nyelve teljesen fekete” (Urania 209). Talán összetartozik még a gael *colmóir* (EL.), fi. *kummeli* (LLORIS–MATALLANAS–OLIVER 2005: 32) és a sv. *kummel* (FB.) ’ua.’ terminussal is.

Mivel a hekk a Gadidae, azaz tőkehalfélék családjának egyik nemébe tartozó faj, volt is nevének *Gadus merluccius* (LINNAEUS 1758, később FLEMING 1828: 195) latin szaknyelvi szinonimája, ez volt a basionym, illetve említették a hekket más nyelven is a tőkehal nevével; vö. *erste Stockfisch* (R. GESSNER 1598: 39b), azaz ’első tőkehal’, felbukkant a magyarban is – megkülönböztető jelzővel ellátott – *tőkehal* neve. A nálunk 1930-ban megjelent BREHM „Halak” fejezetének fordítója és átdolgozója, LEIDENFROST GYULA „*földközitengeri* vagy *sürke tőkehal*, Merluccius vulgaris Flem.” (BREHM 84) adata szerepel 1937-ben: *sürke tőkehal* ’ua.’ (UILex. 5–6: 1418), később 1979-ben *földközi-tengeri tőkehal*, *sürke tőkehal* (VNAE. 7066), 1997-ben *sürke tőkehal* ’Merluccius merluccius’ (MNLex. 5: 686). Magát a *tőkehal* nevet először 1604-ben említik a magyar írásbeliségben, SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótározta: „Tengeri hal, kit meg afzalva öfzve abronczoznac, es idegen Orfzagokban el adgyak, ki meg nem főne ha pörölllyel kemenyen meg nem verne, *Tőkehal*” (MA. *Sálpa* a.). Tükörfordítás a ném. *Stockfisch* ’száritott tőkehal’ (TESz.) halmnévből. A középalmém.

stockvisch (uo.) került a felnémetbe a 14. században a hanza-kereskedelem révén. Az összetétel előtagjának ’bot, pálcá, vessző’ a jelentése, arra utal, hogy ezt a halat fanyársakon szárítással tartósították. A tőkehal egyik neve az angolban is *stockfish*, a holl. *stokvis* ’ua.’ (W.) átvétele. További megfelelők: dán *stokfisk*, hv. *štokfiš*, ném. *Stückenfisch*, ol. *stoccafisso*, norv. *stokkfisk* ’ua.’ (EL.). A *Földközi-tengeri*, illetve a *szürke* faji jelzős tőkehal tehát a *Merluccius merluccius*, a hekk, előbbi jelzője honosságán alapul, hiszen „A Földközi-tenger legfontosabb és legközönségesebb halai közé tartozik” (BREHM 1905: 218), utóbbi pedig pikkelyeinek színére utal. Ugyancsak a tőkehal névvel alkotott a hekk holl. *stockvisch heek* (LLORIS–MATALLANAS–OLIVER 2005), *stokvis* (FB.) neve. A *Merluccius capensis* Dél-Afrikában az egyik legfontosabb kereskedelmi és ételmezési hal, neve az ang. *stockfish* (MD. 432). Az angol terminus az ottani afrikaans nyelvi *stokvis* ’ua.’ (W.) átvétele, ez is végső soron tehát nyilván holland eredetű. A németben a *Merluccius merluccius* társneve a *Hechtdorsch* (uo.), a név a ném. *Hecht* ’csuka’ (EL.) és a *Dorsch* ’tőkehal’ (uo.) szavak összetétele.

Lássuk a hekk további idegen nyelvi neveit. Egyik társneve az olaszban *pesce lupo* (FB.), azaz ’farkashal’. Nem véletlenül, ragadozó, falánk természetéről kapta a csuka is a vizek farkasa nevet. A csuka lat. *lucius* neve (először a 4. században élt római költő, Decimus Magnus Ausonius írásaiban bukkan fel) minden bizonnyal az ógörög *λύκος* (*lýkos*) ’csuka, illetve farkas’ állatnévre vezethető vissza, ezzel az állatnévvel egykor ezt a két igen falánk ragadozót jelölték. A csuka régi latin nevének folytatója az ang. *luce*, fr. *luce*, *lucie*, *luceau*, sp. *lucio* (VNAE. 4548), ol. *luzzu* (FB.), népnyelvi Venezia Giulia: *liuzz*, *luzz*, Veneto: *luz*, *luzzo*, Piemonte: *luss*, *luz*, Lombardia: *lusc*, *luz*, *loess*, Toszkána: *luccio*, Kalabria: *luzzu*, *luzzato*, Szicília: *luzzuo* ’ua.’ (PORCELLOTTI 2005). A latin terminus a magyar írásbeliség első emlékeiben: 1395 k. *luceus*: *chuka* (BesztSzj.), 1405 k. ua. (SchlSzj.), 1435 k. ua. (SoprSzj.). Később többször is a *lupus* ’farkas’ főnévi hasonlat olvasható a csuka mellett; vö. 1500 k.: „...quam si (*lucius*) *lupus aquaticus* per caput apprehenderit” (TemGl.), 1533: „*Lupus*. Hic uulgo, dicitur *lucius*, quasi *lycius* é graeco nomine *lycos*, quod *lupus* interpretatur” (Murm.), „*Luppulus*: Ein hechtlin: kis czuka” (uo.), 1538: *Lupus*: *chuka* (Pesti: N.), 1590: *Lucius*, *Lupus*: *Czuka* (SziksZF.). 1730 körül „*Tractacus de Re Rustica Hungarorum*” című munkájában Bél Mátyás ugyancsak azt írja, hogy „Csukának hívom azt a nagyon ismert halat, amelyet egyesek *farkasnak* szeretnének elkeresztelni.” A régi névalkotásnak felel meg a csuka ném. *Wasserwolf*, azaz ’vízifarkas’ (VNAE. 4548), de hasonló a *belvízi cápa*, *édesvízi cápa* és az ang. *freshwater shark* (uo.) neve is.

A hekk szintén olasz társneve a *pesce prete* (FB.; R. 1930: ua., BREHM 84), ennek jelentése tulajdonképpen ’paphal’, e névvel ugyancsak sötét színe miatt hasonlíthatják a reverendásokhoz. Az angolban van *guard-fish*, azaz ’őrhal’, illetve *jumbo* (VNAE. 7066) elnevezése, ez utóbbi a testéhez képest igen nagy fejére utal. Etimológiai összefüggés állapítható meg a hal norv. *lysing*, feröri *lýsingur*, izlandi *lasingur*, *lýsingur* és természetesen a délszlávban a szerb *oslic*, szln. *osliè*, hv. *oslic*, *oslic* (EL.) terminusok esetében. Szintén összetartozik sp. *pescada*, *pescadilla* és port. *pescada*, *pescadinha* (uo.) elnevezése.

A magyar nem különbözteti meg az egyes hekkfajokat önálló névvel. Ez így van több más nyelvben is, a legtöbb esetben csupán megkülönböztető jelző került a *Merluccius merluccius* faj nevei elé. A *Merluccius bilinearis* színre utaló megkülönböztető jelzős elnevezéseket kapott, a magyarban a még nem szótározott *ezüstös csacsihal* (www.horgasz.hu) neve az ang. *silver hake*, holl. *zilverheek*, ném. *Silberhecht*, sv. *silverkummel* (EL.), fi. *hopeakummeliturisk*, or. *хэйк серебрисый, мерлуза серебрисая*, le. *morszczuk*

srebrzysty (FB.) megfelelője; hasonló névadási szemlélettel vö. még ang. *whiting* (MD. 432) és holl. *wijting* 'ua.' (uo. 898). A *Merluccius albidus* latin szaknyelvi faji jelzője, valamint fr. *merlu blanc*, sp. *merluza blanca* (FB.) neve e hal világos, fehéres pikkelyeire utal. Az előtag alapja lehet másrészt az előfordulási hely is; vö. ang. *atlantic hake*, *New England hake*, dán *nordvestatlantisk kulmule*, ném. *amerikanischer Seehecht*, *nordamerikanischer Seehecht*, ol. *nasello atlantico*, ro. *merluciu argintiu*, sp. *merluza americana*, *merluza norteamericana*, *merluza atlántica*, fr. *merlu argentè* (EL.), port. *pescada da Africa do sul*, holl. *kaapsoek*, *kaapse heek* 'Merluccius bilinearis' (MD. 432), ang. *cape hake*, fr. *merlu du cap*, ném. *Kaphecht* 'Merluccius capensis' (uo. 169).

A hivatkozott irodalom

- ALDROVANDUS, ULYSSES 1638. De piscibus. Bonon.
 ARTEDI, PETRI 1738. Ichthyologia sive opera omnia de piscibus. Lugduni.
 BREHM = BREHM, ALFRED EDMUND, Az állatok világa 1–19. Gutenberg kiadó, Bp. 1929–1933.
 COSTA, FRANCESCO 1991. Atlante dei pesci dei mari italiani. Ugo Mursia Editore, Milano.
 BELON, PIERRE 1553. De aquatibus. Paris.
 CHAMBERS, WILLIAM – CHAMBERS, ROBERT 1772. Chambers's encyclopaedia. Edinburgh.
 Deipnosophists = The Deipnosophists, or Banquet of the Learned of Athenaeus. London, 1854.
 DW. = KARL-DIETER BÜNTING, Deutsches Wörterbuch. Isis Verlagsgesellschaft, Chur, 1996.
 DWb. = GERHARD WAHRIG, Deutsches Wörterbuch. Bertelsmann Lexicon-Verlag, Berlin, 1977.
 EL. = Encyclopedia of life. A legnagyobb biológiai adatbázis. <http://www.eol.org> (2010. 03. 01.)
 EP. = Encyclopaedia Perthensis; or Universal dictionary of the arts, sciences... Edinburgh, 1816.
 FB. = A Global Information System on Fishes. FishBase Consortium. <http://www.fishbase.org> (2010. 02. 01.)
 FLEMING, JOHN 1828. History of British animals. London.
 GESSNER, CONRAD 1558. Historiae Animalium. Liber IV. Qui est de Piscium & Aquatiliam Animantium natura. Zürich.
 GESSNER, CONRAD 1598. Fischbuch, das ist aussführliche Beschreibung und lebendige Conterfactur aller und jeden Fischen. Franckfurt am Meyn.
 GRUBE, EDUARD 1861. Ein Ausflug nach Triest und dem Quarnero. Berlin.
 Halieuticon = The Halieutica, ascribed to Ovid. University of London – Athlone Press, London, 1962.
 LINNAEUS 1758. CAROLUS LINNAEUS, Systema Naturae. Holmiae [Stockholm].
 LINOCIER, GEOFFROY 1584. Histoire des plantes, animaux, poissons, serpens. Paris.
 LLORIS, D. – MATALANAS, J. – OLIVER, P. 2005. Hakes of the world (Family Merlucciidae). Rome. olvasható: FAO [Food and Agriculture Organization of the United Nations] <http://www.fao.org> (2011. 01. 14.)
 MAGAY TAMÁS – KISS LÁSZLÓ 1993. Angol–magyar műszaki és tudományos szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
 MD. = Multilingual dictionary of fish and fish products. Organisation for Economic. Fishing News Books, Paris, 1978.
 MERRET, CHRISTOPHORUS 1667. Pinax rerum naturalium Britannicarum. London.
 NatHist. = Caius Plinius: C. Plini Secundi Naturalis historiae libri 37. B. G. Teubner, Lipsiae, 1856–1870.
 OED. = Online etymology dictionary. <http://www.etymonline.com> (2010. 09. 15.)
 ORSZÁGH LÁSZLÓ – MAGAY TAMÁS 1998. Angol–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
 ÖF. = Österreichs Fischerei. Zeitschrift des Österreichischen Fischereiverbandes. BMLFUVV, Mondsee, 1948–.

- PORCELLOTTI, STEFANO 2005. Pesci d'Italia, ittiofauna delle acque dolci. Libri Editore Plan, Firenze.
- RADCLIFFE, WILLIAM 1921. Fishing from the earliest times. J. Murray, London.
- RAY, JOHN 1713. Synopsis methodica avium & piscium. London.
- RISSO, ANTOINE 1827. Histoire naturelle des principales productions de l'Europe Méridionale et particulièrement de celles des environs de Nice et des Alpes Maritimes. Paris–Strasbourg.
- RONDELET, GUILLAUME 1554. Libri de piscibus marinis. Lugduni (Lyon).
- SCHONEVELDE, STEPHANUS 1624. Ichthyologia. Hamburg.
- SMITH, CHARLES 1750. The antient and present state of the county and city of Cork. Dublin.
- SVETOVIDOV, ANATOLIJ NIKOLAEVICS 1979. Merlucciidae. In J. C. HUREAU – TH. MONOD eds., Checklist of the fishes of the north-eastern Atlantic and of the Mediterranean 1. Unesco, Paris. 300–2.
- TAYLOR, DALE – SILAS, SAMUEL 1730. The history and antiquities of Harwich and Dovercourt. London.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. Idegen szavak szótára. Osiris kiadó, Bp.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2001. Idegen szavak etimológiai szótára. Anno Kiadó, Bp.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2005. Idegenszó-tár. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- UILex. = Uj idők lexikona 1–24. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1937.
- Urania = Urania állatvilág. Halak, kétéltűek, hüllők. Gondolat Kiadó, Bp., 1969.
- VNAE. = GOZMÁNY LÁSZLÓ, Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis redactum. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.
- W. = Wikipedia. <http://en.wikipedia.org>; <http://de.wikipedia.org>. (2012. 12. 01.)
- WbZ. = ERWIN HENTSCHEL – GÜNTHER WAGNER, Wörterbuch der Zoologie. Elsevier, München–Heidelberg, 2004.
- Webster's = Webster's Revised Unabridged Dictionary. C. & G. Merriam Co. Springfield, Mass., 1913.
- WHEELER, ALWYNE 1977. Das grosse Buch der Fische. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.
- WOTTON, EDWARD 1552. De differentiis animalium. Paris.

RÁCZ JÁNOS

Király és karéj. HOLLER LÁSZLÓ a Magyar Nyelv 2013. évi 1. számában – SZENTGYÖRGYI RUDOLFFAL (vö. SZENTGYÖRGYI 2012) is vitázva – az 1109. évi másolatból ismert veszprémvölgyi görög oklevelet nagy meggyőző erővel Gézának tulajdonítja, s az elveszett eredeti dokumentum keletkezését a 980 körüli évtizedre (975–985) teszi. Érvelésének nem sarkalatos, inkább kiegészítő eleme tanulmányának a *κράλ(ης)* uralkodói címmel foglalkozó **IV. 4.** pontja, amelyben amellet érvel, hogy ez a titulus nem szerepelhetett az elveszett eredetiben, hanem csak az 1109. évi másolatban került a szövegbe. HOLLER fejtegetése a magyar *király* szó eredetét is érinti, a szerző ugyanis határozottan elveti a magyar szó jól ismert és általánosan elfogadott szláv etimológiáját (*király* < déli szláv vagy cseh–morva–szlovák **kral'ь*, végső soron Nagy Károly frank uralkodó *Karl* ~ *Karal* nevéből), s helyette egy másik szláv etimológiát javasol, mégpedig *király* szavunkat a szláv **krajь* (nála „középszláv *кpaйъ*”) ’valaminek a széle; peremvidék, határvidék’ szóra kívánja visszavezetni (HOLLER 2013: 63–4). A szerző itt visszautal egy korábbi tanulmányára, amelyben korábban ezt az etimológiát már felvetette (HOLLER 1996: 952–4), de az nem keltett megfelelő visszhangot a magyar nyelvtörténészek között. Megvallom, a maga korában az én figyelmemet is elkerülte ez a tekintélyes történettudományi folyóiratban megjelent, de egy terjedelmes tanulmányban mégis kicsit elrejtett etimológiai fejtegetés. Nem tisztem, hogy a magyar nyelvtörténészek nevében nyilatkozzam, de mivel mind az elutasított régi, mind pedig a javasolt új

A *lehullott, elhamvadt, elolvadt, megromlott* ige rendre olyan történést jelöl, amely az adott tulajdonság megsemmisülését is jelenti. A *lehullott csillag* nem fénylik, az *elhamvadt tűz* nem forró, az *elolvadt hó* nem fehér, a *megromlott méz* nem édes. A sajátos jelentéstartalmat a *fényes, fehér, édes* melléknevek magas hangrendűségének a *lehullott, elhamvadt, elolvadt, megromlott* igék mély hangrendűségbe hajlása is érzékelteti, a történést befejezettségét jelölő igeekötők pedig nyomatékosítják.

A két versszak közötti, linearitást érzékeltető párhuzam (*Emléke visszacsillog – Fényes volt, mint a csillag – Még néha visszacsillog – Lehullott, mint a csillag*) ellentéttel és antiklimaxszal társul. Az indító négy sorban az ellentét és az antiklimax viszonylag mérsékelte, a szakaszok második négy sorában viszont az ellentét az antiklimaxot nyomatékosítja, kategorikussá teszi. Ezt támogatja a rímszerkezet is. A szakaszok élén olyan rímhívó áll, amelyre az ötödik sorban kancsal rím felel: *visszacsillog – mint a csillag*. A többi, szintén távoli rím közül az indító szakaszban kettő, a másodikban már csak egy terjed ki egynél több szótagra. A rímeknek a szakaszokon belüli ismételt „elhasonulása”, valamint a szakaszok egymásutánjában történő elszegényedése (*arcomra tűz – mint a tűz, mely fakó – mint a hó; simogató – mint a hó*) az érzelmek elhalványodásának érzékeltetéséhez járul hozzá. Ezt a folyamatot egyébként mintegy összefoglalóan jelzi a rímhelyzetben háromszor előforduló *tűz* homonima és a hozzá tartozó szerkezet jelentésének kétszeri „módosulása”, valamint a szakaszok második felében a sorok zárlatának ellentétet kiemelő, önrímként való ismétlése. Az antiklimaxot ellentéttel kategorikussá tevő, párhuzamosan olvasott két szakasz végén a *mint a csillag – mint a tűz – mint a hó – mint a méz* szókapcsolat monoton ismétlődése paradox lezárásként hat. Amint hogy paradox lehetne a címben szereplő *tavalyi* jelző is, ha időbeliségének kereteit a vers belső és külső összefüggései nem az időtlenség irányába tágítanák.

A hivatkozott irodalom

KABÁN ANNAMÁRIA 2011a. Lelkem sugarában. Fogódzók Dsida Jenő szerelmi költészetének újabb megközelítéséhez. Tiszatáj 65/3: 77–84.

KABÁN ANNAMÁRIA 2011b. Egyszerre fény gyúlt. Laterna magica. In: KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA: Ó, múzsa, tedd, mi Istened parancsa. Dsida-versek és -fordítások szövegépítése. Bíbor Kiadó, Miskolc. 38–41.

KABÁN ANNAMÁRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zalámbolási jegyzetek. – Az itt következő jegyzetek ahhoz a sorhoz tartoznak, amelyet BÜKY LÁSZLÓ írása, az *(El)zalámbol* (MNY. 2011: 78–81) nyitott meg. Ehhez az első cikkhez (és SZELP SZABOLCSnak egy más tárgyú szómagyarázatához) „Zalámboló lecsó” címmel fűztem kritikai észrevételeket (MNY. 2012: 73–80). Ezekre reagál BÜKY LÁSZLÓ válasza, a *Zalámbolás* (MNY. 2013: 77–80). Ebben a korábbi hibáinak csekély hányadát ismeri el, a többi állítása mellett kitart. Azok az érvek, amelyekkel igyekszik támogatni és kiegészíteni őket, önkényesek, erősen pontatlanok, nemegyszer szem elől tévesztik a lényegét, sőt a ferdítéstől sem mentesek.

Sem lehetőség, sem szükség nincs arra, hogy újra felsoroljam az első cikkel kapcsolatos kifogásaimat, ezért az alábbiakban főleg a BÜKY második cikkében felbukkanó részletekkel, az ottani érveivel szeretnék foglalkozni. A dolog természetéből adódóan azonban nem ígérhetem meg, hogy az önismérlést mindenütt sikerül elkerülnöm.

Sajnos már a második bekezdésben ferdítéssel találkozunk: „Az EWUng. az ige onomatopoeitikus természetét az inetimologikus szó belseji *-m*- létével is bizonyítva látja” (BÜKY: MNy. 2013: 77). – Arról, hogy „bizonyítva látja”, valójában szó sincs. Mind a TESz., mind az EWUng. bizonytalan eredetűnek minősíti a *zalámbol* igét, illetőleg a tövét, és csak számításba vehető lehetőségként, „talán” megszorítással pendítik meg az onomatopoeitikus származtatást. – Ezzel kapcsolatban kommentálhatom BÜKY cikkének lezárását is: „HORVÁTH LÁSZLÓ [...] visszatalál a kitaposott útra, amely végén a TESz., illetőleg az EWUng. található, de ezzel a *zalámbol*ással nem bizonyítja ezeknek magyarázatát (i. h. 80). Erre csak azt felelhetem: az előző írással nem az volt a célom, hogy bizonyítsam a TESz. és az EWUng. magyarázatát. Abban az értelemben legalábbis nem, hogy meggyőzőbbnek tüntessem fel azt annál, mint maguk a szótárak teszik. A célom sokkal inkább a BÜKY-féle származtatás mérlegelése volt, és gyengéit látva az elemzés végén erre a következtetésre jutottam: „A *zalámbol* eredetének ügyében a legjobb megoldást egyelőre még mindig a TESz. magyarázata, pontosabban annak az EWUng. által javított változata kínálja” (HORVÁTH: MNy. 2012: 76–7).

Úgy gondolom, itt célszerű tárgyalnom BÜKY második cikkének azt a részletét, amelyben a *zalámbol* onomatopoeitikus eredetét igyekszik cáfolni: „Azzal a megállapítással, hogy »Hangalaki felépítését, jelentését tekintve hangutánzó-hangfestő típusú szó lehet« a *zalámbol*, amint a TESz.-ben áll, nehéz egyetérteni, minthogy a hangutánzás-hangfestés mint olyan meglehetősen bizonyíthatatlan jelenség. A beszédhangokhoz képzettársítás valamely szöveg tartalma kapcsán kerül, s akkor, ha előfordulásaik mennyisége meghaladja a más szöveg(ek)ben tapasztalható előfordulási gyakoriságot” (BÜKY: MNy. 2013: 79). Sajnálatos, hogy BÜKY az idézett gondolatban és a hozzákapcsolt, a szófejtés lényegétől meglehetősen messzire vezető fejtegetésben (i. h. 79–80) összemosza az eredetbeli hangutánzást-hangfestést a szóhangulattal. – Ha valaki alaposan tanulmányozza az onomatopoeitikus eredetű igéket, aligha tagadhatja, hogy a *zalámbol* a hangalakját, morfémaszerkezetét és jelentését tekintve beleillik a társaságukba. Súlyos nehézséget okoz viszont az, hogy a *zalámbol*-ban valódi hangutánzás nem érhető tetten. Mindezt együttesen figyelembe véve szerintem a TESz. és az EWUng. helyesen döntött azzal, hogy felvetette az ige onomatopoeitikus származásának a lehetőségét, de csak „bizonytalan, talán” megszorítással.

A továbbiakban lényegében (egy-két kisebb eltéréssel) a BÜKY alkalmazta sorrendet követem a részletek tárgyalásában.

„HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 75) alaptalannak tartja az *-m*-nek gyakorító szerepet tulajdonítani” – írja BÜKY (MNy. 2013: 77). Igaza van, tényleg alaptalannak tartom. Ő megpróbál előadni egy teóriát a gyakorítás és a kicsinyítés összefüggéséről, de ennek az értékelésébe nem kívánok belemenni, mivel az *-m* szempontjából tökéletesen mindegy, hogy ez az általános elképzelése helytálló-e, vagy sem: D. BARTHA történeti képzőtana (amelyre BÜKY is hivatkozik) az *-m*-et sem a gyakorító, sem a kicsinyítő képzők között nem tartja számon. Ugyanezt mondhatom a TNyt.-ről is, valamint a legfontosabb leíró nyelvtanokról (MMNyR., MGr.).

Az *-m* gyakorító szerepéről szóló fejtegetés után BÜKY válaszcikkében egészen megöklentető részlet következik: „A *szal-* tő nyilván végmagánhangzós volt akkor, amikor fölvette a képzőket: **szald- \mathfrak{s} m \mathfrak{s} - \mathfrak{s} l \mathfrak{s}* . Az ige tő végén és az *- \mathfrak{s} m \mathfrak{s}* képző elején is magánhangzó állt, amint szófejtésemben a *\mathfrak{s} -k* föltüntetése mutatta is” (MNy. 2013: 77). – Az abszolút tőbe írt *d*-vel most ne is foglalkozunk, hiszen nyilván sajtóhiba. Nagyon sajnálom viszont azt, hogy előző cikkemben nem hívtam fel a figyelmet arra az elképesztő tévedésre, hogy BÜKY a *\mathfrak{s}* magánhangzót mind a tő végmagánhangzójaként, mind a képző előhangzójaként felveszi. Akkor még sajtóhibára gyanakodtam, ezért nem tettem szóvá a dolgot. Kénytelen vagyok most pótolni ezt a mulasztást. Miért kellene a képzőnek (ejtéskönnyítő) előhangzót kapnia, ha a tő magánhangzóra végződik? Igaz, tudjuk, hogy bizonyos képzők állandósult előhangzóval csatlakoznak a tőhöz. Csakhogy ez az előhangzó nem más, mint az egykori tővéghangzó, amely a toldalékhoz vonódott. Akkortól fogva pedig, amikortól az előhangzó a képző részévé, állandó tartozékává vált, a képző természetesen a mássalhangzóra végződő (csonka) tőalakhoz csatlakozott, nem pedig magánhangzóra végződőhöz. Két *\mathfrak{s}* találkozását feltételezni a morfémahatáron az *-m* (vagy akár a *-d*) ige képző csatlakozásakor logikátlan, légből kapott ötlet.

Nem jobb a folytatás sem: „Az ige tő végén *á* hang föltételezhető, minthogy ősmagyar korban is ez szokásos: »A szó végén csak hosszú *á*, *é* állottak, vö. *fá*, *házá*, *kezé* stb.« (MNyT. 110), tehát **szal \mathfrak{s}* = *szalá*” (BÜKY: MNy. 2013: 77–8). BÜKY láthatólag nem veszi észre, hogy teljesen hibásan általánosít, hiszen a **szal \mathfrak{s}* ige(tő) esete nem analóg a *fá*, *házá*, *kezé* tőalakokéval, az utóbbiakban ugyanis az *á*, *é* magánhangzó diftongusra vezethető viszsza, míg a **szal \mathfrak{s}* ige(tő) végén kettőshangzós előzmény feltételezésére semmi okunk sincs. Ahhoz, hogy ezt BÜKY belássa, figyelmesebben kellett volna elolvasnia és teljesebben idéznie az egyetemi tankönyv BÁRCZI írta fejezetrészletét, hogy se önmagát, se az olvasókat ne vezethesse tévútra. Hadd idézzem most helyette én egy kissé bővebben a hivatkozásban szereplő helyet, hogy világosan lehessen látni, miről van ott szó valójában: „Azoknak az *a*, *e* végű jövevényszavaknak a szóvégi magánhangzója, melyek a honfoglalást megelőző 3–4 évszázadban jutottak be nyelvünkbe, analogikusan megnyúlt, minthogy ekkor már a magyarban a szóvégi rövid magánhangzók mind magas nyelvállásúakká lettek, tehát *a*, *e* végű szó a magyar ragozási rendszerben ismeretlen volt. A szó végén csak hosszú *á*, *é* állhatott; vö. *fá*, *házá*, *kezé* stb. (1. a kettőshangzók tárgyalásában)” (BÁRCZI: MNyT. 110). – Mi következik mindebből ténylegesen a BÜKY tárgyalta *szal-* tőre és a belőle kiinduló képzésre nézve? (Az egyszerűség kedvéért – BÜKYhez hasonlóan – lemondok az *á* jelöléséről az *a* helyén.) Ha a **szal \mathfrak{s}* -féle ige tő lexémaként megérte a BÁRCZI említette időszakot, akkor felső nyelvállású magánhangzó, *u* állt a végén: **szalu*, nem pedig *á*. Ha viszont képző (például *-d*) járult az ige tőhöz, akkor az megóvta az abszolút tő végmagánhangzóját a záródástól: így keletkezett a *szalad*. Ha másfajta aggályainkat félretéve elfogadnánk BÜKY elképzelését, amely szerint a *zalámbol* létrejöttéhez az *-m* képző csatlakozásán át vezetett az út, akkor ott is **szalam*-féle alakokkal kellene számolni, **szalám* forma feltételezésére nincs okunk. – Válatlanul azt állítom, hogy a *zalámbol*-ban az *á* megjelenésére nincs kielégítő magyarázat. A *kukumbálé* ~ *kukóbálé* kettősség, amelyet BÜKY (B. LŐRINCZY ÉVÁRA hivatkozva) említ (MNy. 2013: 78), teljesen rossz analógia: egyrészt ez a tájjszó főnév, nem pedig képzős ige; másrészt BÜKY az eredetéről és az alaktani felépítéséről semmit sem mond, így analógia-ként való alkalmazása legalábbis bajos; mindezeknél szembe tünőbbben pedig az *á* az *mb* hangkapcsolat u t á n áll benne, nem pedig előtte, mint a *zalámbol* ige tőben. – Az *á* magyará-

zatával kapcsolatban BÜKY az *m* képzői vagy inetimologikus voltának a kérdésére is kitér. Nem egészen világos, lát-e összefüggést az *m* mibenléte és az *á* megjelenése között. (Én nem látok.) Elismerem, hogy az *m*-mel kapcsolatos álláspontját BÜKY most a korábbinál világosabbá teszi (MNY. 2013: 78); a szótörténeti adatok láttán azonban változatlanul inkább az *m* inetimologikusságára voksolok (részletesebben l. HORVÁTH: MNY. 2012: 74–5).

BÜKY következő feltételezésével mind a konkrét részletet tekintve, mind általános módszertani szempontból baj van: „HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 75) azt mondja, hogy a MÉSZÖLY GEDEON tollából idéztem igék nem szoktak *-l* képzőt kapni, ez azonban nem zárja ki, hogy ez az ige kapott” (BÜKY: MNY. 2013: 78). – De miért kapott volna? A képzője *n e m s z o r u l t* volna a funkció megerősítésére. Másrészt BÜKY érvelésmódja meglehetősen sajátos: feltételezésének támogatására sem adatot, sem pontos analógiát nem tud említeni, ezek helyett magát a feltevést szerepelteti érvként. Az utána szóba hozott *futamlás* és *csuszamlás* pedig a *-d* hiányában a lényegtől eltávolodó, sánta analógia.

Az *á*-ra vonatkozó magyarázati kísérlethez hasonlóan a *b*-vel foglalkozó is a kritikám hatására jelent meg BÜKY második közleményében: „A *zalámbol* ige *-b*-jének eredetmagyarázatát is hiányolja HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 76), mondván, hogy »a *d ~ b* váltakozás egyáltalán nem szokásos«, ami nem jelenti, hogy lehetetlen. Az elemi fonológia szerint lehet *d > b* változás, nos: a TESZ. szerint például »a hangfestés síkján összefügg a *bambá*-val [a] N. *banga, bangó, bandó*[:j] ’bamba’« (BÜKY: MNY. 2013: 78). – Hadd kezdjem egy kis pontosítással; ezt írtam: „A *d > b* változás vagy a *d ~ b* váltakozás egyáltalán nem szokásos” (HORVÁTH: MNY. 2012: 76). – Természetesen nem vonom kétségbe, hogy a *d > b* változás elvileg nagyon is lehetséges, hiszen ezek a mássalhangzók közel állnak egymáshoz a fonológiai rendszerben. Csakhogy BÜKY itt is megfélekedezik egy lényeges tulajdonságról: az a *-d*, amelyről most beszélünk, funkciós elem, igeképző, s az ilyeneknek a hangalakja erős indok nélkül nem szokott megváltozni. A *f u n k c i ó n a k k o n z e r v á l ó* ereje van. – Tekintettel arra, hogy (mindkét közleményéből kitetszően) BÜKY nem hisz a *zalámbol* onomatopoeitikus eredetében, elég furcsa, hogy a hangutánzás-hangfestés köréből próbál meg támogató példát bemutatni. Ráadásul nem egészen tisztázott felépítésű és viszonyú melléknevek kapcsolatát hozza fel analógiaként egy igeképzőt érintő feltételezett változáshoz. A *bambalyog : bandalog* pár annyiban jobb, hogy legalább igékből áll, bár a *bandalog* felépítését és eredetét nem látom tisztázottnak. (Elképzelhető például az *andalog*-gal való összefüggése is.) Az ellenben biztos, hogy ez az igepár sem meggyőző példa a *-d* képző *-b*-vé alakulására. – Az pedig, hogy a *békula*, a *cula* és a *brekus* hogyan kerül a képbe (MNY. 2013: 78–9), érthetetlen.

A következő résztema a képzőszembenállás: „HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 76) fölveti, hogy »a *szalabol* (> *zalámbol*) nem a *szalad* leszármazottja, hanem annak a testvére, vagyis ugyanúgy a *szal-* tő közvetlen származéka, mint amaz.« Ennek mérlegelését a VégSz. és BENKŐ LORÁND (1984) képzőmutatója alapján elveti: »*-d : bol* szembenállás egyáltalán nem szokásos a fiktív tövű igecsaládok körében.« (Vagyis HORVÁTH LÁSZLÓ eleve tudja, hogy virtuális tövű igével van dolga)” (BÜKY: MNY. 2013: 79). – Igen, természetesen tudom, hogy fiktív (BÜKY szóhasználatával: virtuális) tövű igékkal van dolgunk. Nem az én (helyes vagy helytelen) vélekedésemről van szó: BÜKY vagy bárki más éppen úgy tudhatja, mint én, hogy a *szalad* fiktív tövű, hiszen a *szal-* lexémaként nem él. Ugyanígy fiktív tövű a *zalámbol* is, akár van eredetbeli kapcsolata a *szalad* igével, akár nincs. (Mindezen nem változtat, hogy a *szalad* a fiktív tövű igéknek ahhoz a csoportjához tartozik, amelyet BENKŐ

könyve – A magyar fiktív [passzív] tövű igék. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. – álfiktív tövűekként emleget. Az ilyenek eredetileg valódi lexéma származékai voltak, és ennek a lexémának a kihalásával váltak fiktív tövűekké.) – A *-d* : *-bol* szembenállásra egyébként a nem fiktív tövű igék (vagyis az élő lexémából képzett származékigék) köréből sem tudok példát. – Az imént idézett helyen BÜKY helyesen jegyzi meg, hogy a *-bol/-böl* képző ritka. Ebből ilyen következtetést von le: „A gyér adatok láttán HORVÁTH LÁSZLÓ »nem szokásos« megállapításának nincs nagy bizonyító ereje” (BÜKY: MNy. 2013: 79). Erre azt felelhetem: akkora bizonyító ereje tényleg nincsen, mint akkor lenne, ha tömegével ismernénk *-bol/-böl* képzős igéket. A *-d* : *-bol* szembenállás hiányát mégsem szabad lebecsülni: arra mutat, hogy az igecsaládok tagjainak a funkciók szerinti „szereposztása” n e m i g é n y l i e g y *-d* képzős és egy *-bol/-böl* képzős családtag együttes jelenlétét. – Ugyanott egyébként BÜKY megkísérli a képbe bevonni a *csördül* igét (talán a *csörömpöl*-l-lel való összefüggésre gondolva), ez azonban pontatlan analógia: a *csördül* képzőbokrót tartalmaz, nem pedig elemi *-d* képzőt. – Érdemes még azt is megjegyezni, hogy a *-bol/-böl* képzős igék többsége onomatopoetikus eredetű. Ez önmagában nem dönti meg BÜKY szófejtését, de olyan tény, amely nem hagyható számításon kívül.

A *zalámbol* (történeti) szóföldrajzával kapcsolatban BÜKY korábban felvetette, hogy az ige „talán nem is kapcsolható kizárólag a [Verécsi] korabeli [ti. 17. századi] dunántúli nyelvjárásokhoz” (MNy. 2011: 79–80). Erre vonatkozólag most idézi azt a megjegyzésemet, hogy „kézenfekvőbb és kevésbé kockázatos annak a feltételezése, hogy Verécsi mégis valamiképpen a Dunántúlról ismerte meg a szót, mint hipotézist gyártani az ige hajdani nagyobb elterjedtségéről” (HORVÁTH: MNy. 2012: 76), majd hozzáfűzi: „A »talán nem is kapcsolható« kifejezésem mennyivel számíthatóbb hipotézisgyártásnak a »valamiképp[en] a Dunántúlról ismerte meg a szót« kitételnél, nehezen fogható fel” (BÜKY: MNy. 2013: 79). – Az természetesen igaz, hogy két hipotézis áll egymással szemben. A véleményemet azonban fenntartom: kevésbé kockázatos egy személy nyelvi életrajzában egy ismeretlen mozzanatra gondolni, mint egy szó elterjedtségét kivetíteni olyan nyelvjáróterületekre, amelyeken egyéb egykori vagy mai nyomai nincsenek. – Idevonható BÜKYnek egy *zalámbol*-os Ady-idézethez fűzve tett, élcelődő megjegyzése: „Ady is »valamiképp a Dunántúlról ismerte meg a szót«?” (MNy. 2013: 80). Nos, bevallom, nem tudom, honnan ismerte meg. Az viszont biztosnak látszik, hogy nem az anyanyelvjárásából: semmiféle jele sincs annak, hogy a 19. század utolsó harmadában a mai keleti országhatár közelében a *zalámbol* használatos tájszó lett volna. Arra viszont érdemes gondolni, hogy Ady korában volt már tájszótár, voltak újságok, a könyvkiadás pedig sokszorosan nagyobb méretekben folyt, mint például bő kétszáz évvel azelőtt, Verécsi idejében. Valószínű, hogy Ady olvasmányélményként bukkant a *zalámbol* igére.

Ö s s z e g e z v e: BÜKY LÁSZLÓ „rekontrája” megalapozatlan. Egyetlen olyan rész kérdés sincs, amelyben meggyőzően tudná alátámasztani a saját álláspontját, illetőleg amellyel kapcsolatban sikeresen cáfolná kritikai észrevételeim helyességét.

HORVÁTH LÁSZLÓ

- PORCELLOTTI, STEFANO 2005. Pesci d'Italia, ittiofauna delle acque dolci. Libri Editore Plan, Firenze.
- RADCLIFFE, WILLIAM 1921. Fishing from the earliest times. J. Murray, London.
- RAY, JOHN 1713. Synopsis methodica avium & piscium. London.
- RISSO, ANTOINE 1827. Histoire naturelle des principales productions de l'Europe Méridionale et particulièrement de celles des environs de Nice et des Alpes Maritimes. Paris–Strasbourg.
- RONDELET, GUILLAUME 1554. Libri de piscibus marinis. Lugduni (Lyon).
- SCHONEVELDE, STEPHANUS 1624. Ichthyologia. Hamburg.
- SMITH, CHARLES 1750. The antient and present state of the county and city of Cork. Dublin.
- SVETOVIDOV, ANATOLIJ NIKOLAEVICS 1979. Merlucciidae. In J. C. HUREAU – TH. MONOD eds., Checklist of the fishes of the north-eastern Atlantic and of the Mediterranean 1. Unesco, Paris. 300–2.
- TAYLOR, DALE – SILAS, SAMUEL 1730. The history and antiquities of Harwich and Dovercourt. London.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. Idegen szavak szótára. Osiris kiadó, Bp.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2001. Idegen szavak etimológiai szótára. Anno Kiadó, Bp.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2005. Idegenszó-tár. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- UILex. = Uj idők lexikona 1–24. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1937.
- Urania = Urania állatvilág. Halak, kétéltűek, hüllők. Gondolat Kiadó, Bp., 1969.
- VNAE. = GOZMÁNY LÁSZLÓ, Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis redactum. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.
- W. = Wikipedia. <http://en.wikipedia.org>; <http://de.wikipedia.org>. (2012. 12. 01.)
- WbZ. = ERWIN HENTSCHEL – GÜNTHER WAGNER, Wörterbuch der Zoologie. Elsevier, München–Heidelberg, 2004.
- Webster's = Webster's Revised Unabridged Dictionary. C. & G. Merriam Co. Springfield, Mass, 1913.
- WHEELER, ALWYNE 1977. Das grosse Buch der Fische. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.
- WOTTON, EDWARD 1552. De differentiis animalium. Paris.

RÁCZ JÁNOS

Király és karéj. HOLLER LÁSZLÓ a Magyar Nyelv 2013. évi 1. számában – SZENTGYÖRGYI RUDOLFFAL (vö. SZENTGYÖRGYI 2012) is vitázva – az 1109. évi másolatból ismert veszprémvölgyi görög oklevelet nagy meggyőző erővel Gézának tulajdonítja, s az elveszett eredeti dokumentum keletkezését a 980 körüli évtizedre (975–985) teszi. Érvelésének nem sarkalatos, inkább kiegészítő eleme tanulmányának a *κράλ(ης)* uralkodói címmel foglalkozó **IV. 4.** pontja, amelyben amellet érvel, hogy ez a titulus nem szerepelhetett az elveszett eredetiben, hanem csak az 1109. évi másolatban került a szövegbe. HOLLER fejtegetése a magyar *király* szó eredetét is érinti, a szerző ugyanis határozottan elveti a magyar szó jól ismert és általánosan elfogadott szláv etimológiáját (*király* < déli szláv vagy cseh–morva–szlovák **kral'ь*, végső soron Nagy Károly frank uralkodó *Karl* ~ *Karal* nevéből), s helyette egy másik szláv etimológiát javasol, mégpedig *király* szavunkat a szláv **krajь* (nála „középszláv *кpaй*”) ’valaminek a széle; peremvidék, határvidék’ szóra kívánja visszavezetni (HOLLER 2013: 63–4). A szerző itt visszautal egy korábbi tanulmányára, amelyben korábban ezt az etimológiát már felvetette (HOLLER 1996: 952–4), de az nem keltett megfelelő visszhangot a magyar nyelvtörténészek között. Megvallom, a maga korában az én figyelmemet is elkerülte ez a tekintélyes történettudományi folyóiratban megjelent, de egy terjedelmes tanulmányban mégis elrejtett etimológiai fejtegetés. Nem tisztem, hogy a magyar nyelvtörténészek nevében nyilatkozzam, de mivel mind az elutasított régi, mind pedig a javasolt új

szófejtés szláv vonatkozású, helyénvalónak gondolom, hogy legalább most, másodszeri s ezúttal immár nyelvtudományi orgánumban való megjelenése után állást foglaljak HOLLER LÁSZLÓ nem szokványos szófejtésével kapcsolatban.

Nézzük először azt, hogy mi a kifogása a szerzőnek a *király* hagyományos etimológiája ellen. A mostani tanulmányban a szerző csupán leszögezi elutasító álláspontját: „A leghatározottabban elvetem a *király* szó szláv változatait Nagy Károly nevéből eredeztető 18. század végi ad hoc ötletet, amelyet a jelentős hangtani-kronológiai problémák dacára »lánc-hivatkozásként« [...] ismételnék az etimológiai munkák immár több mint két évszázada” (HOLLER 2013: 64). Az ellenérvek a korábbi tanulmányban találhatók: „A Nagy Károly nevéből való származtatást azonban teljesen megalapozatlannak tartom, mivel a szó Nagy Károly halálát követő két évszázadban nem fordul elő méltóságnévként bizonyítottan írott forrásban” (HOLLER 1996: 952). Valóban nincs adatunk a szóra sem a szlávból, sem a magyarból eredetiben fennmaradt 9–10. századi szövegekből, de hát pontosan datált szláv nyelvemlékeink csak a 11. századtól vannak, s e téren a magyar még rosszabbul áll. Ilyen alapon a *császárszár* etimológiája még inkább megkérdőjelezhető lenne, hiszen annak szláv előképe Julius Caesar halála után ezer évig nem dokumentálható a magyarban. Egy másik érv hasonló jellegű: „Az is ellene szól annak, hogy az eredeti oklevélben szerepelt volna a *kral* alak, hogy ebben az esetben egy nyilvánvalóan szláv eredetű szó jóval korábban jelenne meg Magyarországon, mint szláv nyelvi közegben” (HOLLER 1996: 953). Ezen nem kellene fennakadni, hiszen korai szláv jövevényszavaink nagy tömege elég ékesen bizonyítja, hogy Magyarországon is volt szláv nyelvi közeg a honfoglalást követő egy-kétszáz évben. Egyébként sem ritkaság, hogy az írásbeliség indulásának eltérő időrendje folytán valamely nyelv szavai jövevényszókként előbb dokumentálhatók az átvevő nyelvben, mind az átadóban. Tömegével lehet példákat hozni erre a szláv világban például az óukránból, ahol számos, az ólengyelből átvett jövevényszó előbb fordul elő, mint magában az átadó ólengyelben, egyszerűen azért, mert a Lengyelországhoz csatolt Halics számára a helyi hagyományoknak megfelelően a lengyel királyok is „oroszul” (óukrán nyelven) írt okleveleket adtak ki, míg a tulajdonképpeni Lengyelországban a latin volt ekkor az oklevelek nyelve (vö. ZOLTÁN 1978). A magyarban is van egy olyan litván eredetű szó (*venter* ~ *vöntör* ~ *véter* 'vesszővarsa'), amely megvan számos kelet- és közép-európai nyelvben, de a magyarban írták le legkorábban (1506), míg magában a litvánban csak 1747 óta adatolható (ZOLTÁN 1999). Van olyan szójelentés a magyarban (*méh* 'uterus'), amely egyetlen szláv nyelvben sincs meg, még sincs semmi okunk kételkedni abban, hogy a szlávból származik (< **měchъ* 'zsák, tömlő', KNIEZSA: SzlJsz. 1: 334).

E korábbi tanulmány jegyzeteiből derül ki az is, hogy mit tekint a szerző jelentős hangtani problémáknak a *király* hagyományos etimológiájában: MELICH JÁNOS néhány hangtani észrevételéről van szó, amelyek az etimológia lényegét nem érintik, csupán a szláv **kral'ь* > magyar *király* jelentésbeli és hangtani fejlődését pontosítják (MELICH 1908: 29). A szláv és a magyar szó eredetével kapcsolatban az elmúlt kétszáz évben megjelent teljes szakirodalmat véleményem szerint nem méltányos sommásan „lánc-hivatkozásnak” minősíteni. Elég, ha csak egy pillantást vetünk OLEG TRUBACEV tanulmányzámba menő szócikkébe az általa szerkesztett ósszláv etimológiai szótárban, hogy belássuk: a szó etimológiáját JOSEF DOBROVSKÝ 18. század végi „ad hoc ötletétől” máig számos kiváló nyelvész hozzájárulása alapozta meg (ESSJa. 11: 82–9). Nincs jelenleg semmi ok arra, hogy a bolgár, macedón *крал*, szerb, horvát, szlovén *králj*, cseh, szlovák *král*, lengyel *król*, orosz, ukrán *король* 'ki-

rály' szabályosan kikövetkeztethető közös előzményét (**kārl'ь*) ne Nagy Károly nevében (*Carl* ~ *Caral*) lássuk, legalábbis a szláv szónak valamennyire is komolyan vehető alternatív etimológiája jelenleg nincs.

Ettől persze még lehetne új etimont keresni a magyar *király* szónak. Azonban az, amit HOLLER LÁSZLÓ a hagyományos etimológia helyett ajánl, nem hogy nem jobb, hanem határozottan gyengébb annál. Az összláv **krajь* eredetileg 'szelet' jelentésű szó (a **krojiti* 'szel' igéből képzett főnév, vö. ESSJa 12: 88–9) a mai szláv nyelvekben jelentheti többek között a következőket: 'széle valaminek', 'határvidék', 'ország'. Ebből származik a magyar *karéj* ~ *karaj* (a nyelvjárásokban *karáj* is, KNIEZSA, SzJsz 1: 255). HOLLER valamiféle 'örgróf'-ot (vö. német *Markgraf* tkp. 'határgrof') lát a magyar *király* korai alakjaiban, amire igazában nincs bizonyíték. Ehhez kell neki a (többek között) 'határvidék' jelentésű szláv **krajь*. Ez azonban hangtanilag nem fogadható el, mert míg a **kral'ь* > *király* esetében a magyar szóvégi *-ly* tökéletesen harmonizál a szláv palatális *l*-lel, addig egy szláv **krajь* kiinduló alakból a magyar szó végén csakis *-j* várható, amint az a *karéj* ~ *karaj* esetében be is következett. A jelentés területén is gyengébb ez a magyarázat az eredetinél, mert hiszen az összláv **kārl'ь* szó szabályos reflexei a szláv nyelvekben mindenütt 'király'-t jelentenek (az ortodox szlávoknál ráadásul hangsúlyosan nyugati 'király'-t, mert náluk a bibliai és más keleti királyok, majd a saját uralkodók titulusa *carbь* (< *cēsarbь*). A 'határvidék' jelentésű szláv **krajь*-ból a szlávban képző nélkül nem lehetett semmiféle 'uralkodó' jelentésű szó. Ha viszont, mint a szerző állítja, a *κράλ(ης)* nem a magyar, hanem a bizánci szóhasználatot tükrözi, akkor meg a bizánci görögben kellett végbemennie ennek a szokatlan jelentésváltozásnak, ráadásul ebben az esetben is jelentkezik ugyanaz a hangtani probléma, tudniillik hogy miért lett egy szláv *j*-ből *l* a bizánci görögben.

Az igazi nehézség a szláv **kral'ь* > magyar *király* esetében az, hogy miért nem lett a **kral'ь*-ből éppúgy **karály*, ahogy a **bratь*-ből *barát* vagy a **brazda*-ból *barázda*. Erre igazán meggyőző magyarázatot nem találunk sem MELICH idézett cikkében, sem ott idézett vitapartnereinél. MELICH *krāl* > **káral* > **káral* > *kērál*, *kērály* > *király* hangfejlődést tesz fel a magyarban, noha, mint írja, „az *a – á* > *o – á* sort a *királynál* nem tudjuk kimutatni” (MELICH 1908: 26). Kétségtelen, hogy a *király* egyedül áll abban a tekintetben, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása nem az átadó nyelvi magánhangzóval analóg magánhangzóval történik (vö. KESZLER 1969: 40). JEVGENIJ CHELIMSKIJ (1988; 2000: 433–5) mutatott rá arra a lehetőségre, hogy ha a magyar nem közvetlenül a szlávból, hanem török közvetítéssel vette át a szót, akkor ez a probléma könnyen megoldódik, mivel a törökben a magyartól eltérően a szókezdő mássalhangzó-csoportok felbontására nem az átadó nyelvi magánhangzó analógja, hanem egy rövid (hangrendtől függően) *ī* ~ *i* betoldásával történt. Tehát ha feltesszük, hogy a szláv **kral'ь* szó nem közvetlenül a szláv köznép nyelvéből, hanem – amit a szó jelentése is valószínűsít – a részben török nyelvű elit nyelvének közvetítésével, egy török **qīral* alakon keresztül került a magyarba, ez a hangtani nehézség magától megszűnik.

Lehetne erre persze mondani, hogy török közvetítéssel a szláv **krajь*-ből is **kiráj* lett volna a magyarban. Ez igaz, sőt a karacsáj-balkárban CHELIMSKIJ szerint (1988: 54, 2000: 434) van is *qīrai* (< orosz *кpaи*), de a **krajь*-ből ezen az úton csakis **kiráj*, semmi esetre sem *király* lehetett volna. HOLLER LÁSZLÓ egyébként mindkét idézett tanulmányában végig adós marad az általa feltételezett szláv *j* > görög *l'* > magyar *ly* hangfejlődés magyarázatával, az olvasónak az a benyomása, mintha a szerző a *ly*-t már a 12. századi magyarban is a *j* grafikai

dublettjeként kezelné. Nem teljesen világos, hogy mire alapozza a szerző az alábbi megállapítását: „Ez a magyarázat [szláv **krajb* > görög *κράλ(ης)*] nemcsak a *király* szó kialakulását magyarázza meg, hanem egy lényeges indokot szolgáltat arra nézve, hogy Törkia nem lehet azonos Magyarországgal, hiszen a *kral* szó hangzásában idegen mind a finnugor, mind a török nyelvektől, használata és jelentésének a transzformációja csak szlávok lakta nyelvterületről kiindulva képzelhető el. Figyelembe véve viszont a szlavisztika azon megállapítását, hogy a szó eredetét a horvát dialektusban kell keressük, Törkiának Horvátország melletti elhelyezkedésére egy nyelvészeti érvt is kaptunk” (HOLLER 1996: 954). Ha a **krajb* szó eredetét kell a horvátban keresnünk, az félreértés: a szó ósszláv eredetű, minden szláv nyelvben megvan (legfeljebb nem mindenütt ugyanazokban a jelentésekben). Ha a **kral'*-ról van szó, erről KNEZSA ISTVÁN csak azt mondja, hogy „délnyugati vagy északnyugati szláv”, vagyis megvan a csehben, a szlovákban, a szlovénben, a szerbben és a horvátban. Ez az eloszlás pontosan az, ami a pannóniai szlávra feltételezhető. KNEZSA ugyan valóban a horvátot valószínűsíti a magyar *király* forrásaként, de nem nyelvészeti, hanem t ö r t é n e t i megfontolások alapján (KNEZSA, SzJsz 1: 268–9). Mindezek után nem gondolom, hogy ezt n y e l v é s z e t i érvtnek nevezhetnénk bármiféle lokalizáció mellett.

Végeredményben tehát HOLLER LÁSZLÓ új etimológiája nem állja ki a nyelvészeti kritika próbáját. Úgy vélem azonban, hogy a szerzőnek nincs is szüksége erre fő tézise bizonyításához, vagyis ahhoz, hogy meggyőzzön bennünket arról, hogy a veszprémvölgyi görög oklevél az 1. számú magyar oklevél. Ehhez képest másodrangú kérdés az, hogy szerepelt-e a *κράλ(ης)* uralkodói cím az eredetiben. Véleményem szerint semmi akadály nem volt annak, hogy a **kral'* méltóságnevet Géza idejében mind a hazai szlávok, mind tőlük átvéve a magyarok – török és finnugor nyelvek egyaránt – ismerhessék, vagyis minden további nélkül szerepelhetett már az oklevél eredetijében akkor is, ha az Géza idején keletkezett. A magam részéről úgy gondolom, hogy a XI–XII. századi bizánci görög nyelvű forrásokban csak magyar vezérekre és uralkodókra vonatkozó *κράλ(ης)* a görögben egzóníma (xenizmus) volt, és forrása maguknak e magyar fejedelmeknek a kísérete és tolmácsaik lehettek, vagyis nem a bizánci szóhasználat terjedt ki a magyarokra, hanem a bizánciak tartották tiszteletben a magyar diplomácia által uralkodókra használt szláv titulust (vö. KOTŁOWSKA 2012: 93–5). Ne feledjük, hogy a magyarok és a bizánciak között a természetes közvetítő nyelv a szláv volt, hiszen Bizáncban bőséggel rendelkezésre álltak görög–szláv kétnyelvűek, míg a magyarok között nem volt hiány szláv–magyar kétnyelvűekből, amiről nyelvünk szubsztrátum jellegű korai szláv jövevényszavai tömegén túl kétségkívül balkáni eredetű, eredetileg a keresztény terminológiai körébe tartozó szláv szavaink és kifejezéseik is tanúskodnak (*hálát ad, karácsony, pitvar*, vö. Zoltán 1986). A veszprémvölgyi oklevél amúgy sem a bizánci császári kancellária dagályos stílusában íródott, hanem a bizánci magánoklevél formai elemeit mutatja (MORAVCSIK 1938: 411), akárcsak a legrégebb orosz oklevelek, ahol ugyanolyan nyelvi kompetenciájú (görög–szláv kétnyelvű) misszionáriusok működtek és honosították meg bizánci magánoklevelek formuláit a kialakuló fejedelmi kancelláriákban (ZOLTÁN 1987). Mindenesetre a *κράλ(ης)* szó ott van az oklevél 1109. évi másolatában, az eredeti meg nincs meg, így biztosan állítani, hogy a másolók tették bele, véleményem szerint nem lehet.

A hivatkozott irodalom

- CHELIMSKIJ, JE. A. [ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] 1988. *Király* и *olasz*. К истории ранних славяно-тюрко-венгерских связей. In: Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития эпохи феодализма (Сборник тезисов). Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва. 53–5. [Új kiadása: CHELIMSKIJ 2000: 433–5.]
- CHELIMSKIJ, JE. A. [ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] 2000. Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи. Языки русской культуры, Москва.
- ESSJA. = TRUBAČEV, O. N. szerk., [Трубачев, О. Н. ред.] Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд 1–. Наука, Москва, 1974–.
- HOLLER LÁSZLÓ 1996. A magyar korona néhány alapkérdéséről. Századok 130: 907–64.
- HOLLER LÁSZLÓ 2013. A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához. Magyar Nyelv 109: 50–67.
- KESZLER BORBÁLA 1969. A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. Nyelvtudományi Értekezések 63. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIRÁLY PÉTER szerk. 1986. Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában. ELTE, Bp. (= Hungarobulgarica 1.)
- KNEZSA, SZJJSZ. = KNEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.
- KOTŁOWSKA, ANNA 2012. Słowianie w historiografii bizantyńskiej XI–XII wieku. Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria 12. Językoznawstwo. Warszawa. 91–6.
- KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk. 1999. Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp.
- MELICH JÁNOS 1908. Megjegyzések a „király” szóhoz. Magyar Nyelv 4: 24–9.
- MORAVCSIK GYULA 1938. Görögnyelvű monostorok Szent István korában. SzIEI.1: 387–422.
- SZIE. = SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 1–3. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása – a Szent István-Társulat bizománya, Bp., 1938.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? Magyar Nyelv 108: 303–22, 385–99.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1978. Wczesne zapożyczenia polskie w języku rosyjskim a polska leksykografia historyczna. Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Linguistica 9: 211–9.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1986. К вопросу о православном пласте венгерской христианской терминологии. In: KIRÁLY szerk. 1986. 130–7.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1987. *Ce азъ...* К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот. Russian Linguistics 11: 179–86.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999. Vannak-e balti jövevényszavaink? In: KUGLER–LENGYEL szerk. 1999. 336–40.

ZOLTÁN ANDRÁS

ÉLŐ NYELV

Átlagos mondathossz a BUSZI-2-ben?

1. „A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai jellemzői” című cikkben VÁRADI–ORAVECZ–PEREDY (2012) néhány olyan állítást publikált, amely alapvetően. Cikkük 208. oldalán a szerzők ezt írják: „A BUSZI-korpusz tagolásánál a szöveget annotáló személyek anyanyelvi intuícójuk, illetve a Németh T. (1991) által megfogalmazott elvek alapján állapították meg a mondathatárokat.” Ezt követően közlik, hogy a BUSZI-2 és a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSz) vett minta összehasonlítása azt mutatja, hogy a BUSZI terepmunkások átlagos mondathossza 4,6, az adatközlőké 8,5 szó, viszont a kizárólag írott szövegeket tartalmazó MNSz-ben az átlagos mondathossz 17,1 szó.

2. Az 1. pontban összefoglalt megállapításokhoz a következő pontosításokat fontosnak tartom közzétenni. Mivel a BUSZI munkálatait 25 éven át (1985-től 2010-ig) irányítottam, fölhívom az olvasók figyelmét arra, hogy a BUSZI-2 korpusz lejegyzését és ellenőrzését végző nyelvészek a megnyilatkozás-határok jelölésekor semmilyen explicit szabályt, utasítást nem követtek. Ennek gyakorlati okai voltak: jól tudtuk ugyanis, hogy a megnyilatkozás-határok felelős jelöléséhez se időnk, se munkaerőnk nem lesz elegendő. Ez már akkor nyilvánvalóvá vált, amikor VARGA LÁSZLÓ elkészítette a gazdagréti felvételek intonációs átíratát. Erről VARGA (1988: 5) joggal közölte, hogy „Az átírat [...] feltünteti a mondathatárokat.” Az átírat elkészítésének munkaigényét jól mutatja, hogy a felvétel átíratában az intonáció bejelölése Vargának hat órájába került. Ez azt jelenti, hogy az egyébként korrekten lejegyzett 20 percnyi gazdagréti felvételt tartalmazó átíratban a dallam-, hangsúly- és szünetprozodémák bejelölése hat óráig tartott (l. KONTRA 1988: 73–4).

Ha a Varga-átírat tapasztalatai nem lettek volna elegendők ahhoz, hogy lemondjunk a BUSZI szövegek lejegyzésekor a megnyilatkozás-határok jelöléséről, akkor bizonyosan meggyőztek volna WACHA (1988), NÉMETH T. (1991) és AUER (1992) tanulmányai. De elegendők voltak.

Az MNSz és a BUSZI-2 összehasonlításakor jó tudnunk, hogy – egy, a fenti cikk szerzőitől vett példával – az „*Előtte Zuglóban laktunk a nagymamáméknál. Aki most ott lakik szintén egyedül.*” szöveg két mondatra tagolása írott korpuszban nem okoz fejfájást, de beszédkorpuszban okozhat, mivel a szünet, a dallam s más tényezők összjátéka indokolhatja az egy, de a két megnyilatkozásra tagolást is.

Az itt említett VÁRADI–ORAVECZ–PEREDY-közleményt megelőzte VÁRADI TAMÁS „A BUSZI társalgási modulok lexikai és szintaktikai jellegzetességei” című előadása a Nyelvtudományi Intézetben 2009. október 20-án. Ennek vitájában a BUSZI korpusz lejegyzésében és ellenőrzésében oroszánrészt vállaló nyelvészek (vagyis nem az idézetben említett „BUSZI-korpusz tagolásánál a szöveget annotáló személyek”) fölhívták az előadó figyelmét arra, hogy a BUSZI-ban – az ismert okok miatt – nem célszerű mondathosszokat számolni.

A hivatkozott irodalom

- AUER, PETER 1992. The Neverending Sentence: Rightward Expansion in Spoken Language. In: KONTRA–VÁRADI eds. 1992: 41–59.
- KONTRA MIKLÓS 1988. Szövegjegyzési és elemzési kérdésekről a gazdagréti felvételek kapcsán. In: KONTRA szerk. 1988: 59–75.
- KONTRA MIKLÓS szerk., 1988. Beszélt nyelvi tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- KONTRA, MIKLÓS – VÁRADI, TAMÁS eds. 1992. Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Bp.
- NÉMETH T. ENIKŐ 1991. A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása. Kandidátusi értekezés, Szeged.
- VÁRADI TAMÁS – ORAVECZ CSABA – PEREDY MÁRIA 2012. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai jellemzői. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24: 199–222.
- VARGA LÁSZLÓ 1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata. In: KONTRA szerk. 1988: 5–21.
- WACHA IMRE 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: KONTRA szerk. 1988: 102–58.

KONTRA MIKLÓS

SZEMLE**Új helynévtörténeti monográfiák a debreceni névtani műhely sorozatából**

- PÓCZOS RITA, Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 237 lap
- RÁCZ ANITA, Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 248 lap
- GYÓRFFY ERZSÉBET, Korai ómagyar kori folyóvíznevek. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 224 lap
- RESZEGI KATALIN, Hegynevek a középkori Magyarországon. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 216 lap

1. A 20. század második felének helynévkutatását áttekintő művében HOFFMANN ISTVÁN így fogalmaz: „Az 1960-as–70-es években a leíró névtan előretörése ellenére a történeti helynévkutatás jelentette továbbra is a névtani vizsgálatok meghatározó területét” (2003: 121). Fokozottan igaz e megállapításnak a második fele a 20. század utolsó évtizede óta eltelt időszakra, sőt talán nem túlzás úgy fogalmaznunk, hogy a történeti kutatások dominánssá váltak a helynévieken belül. Hasonlóan vélekedik erről máshol maga HOFFMANN ISTVÁN is: „A történeti szemléletű helynévkutatás az 1990-es évek magyar névtudományá-

A hivatkozott irodalom

- AUER, PETER 1992. The Neverending Sentence: Rightward Expansion in Spoken Language. In: KONTRA–VÁRADI eds. 1992: 41–59.
- KONTRA MIKLÓS 1988. Szövegjegyzési és elemzési kérdésekről a gazdagréti felvételek kapcsán. In: KONTRA szerk. 1988: 59–75.
- KONTRA MIKLÓS szerk., 1988. Beszélt nyelvi tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- KONTRA, MIKLÓS – VÁRADI, TAMÁS eds. 1992. Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Bp.
- NÉMETH T. ENIKŐ 1991. A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása. Kandidátusi értekezés, Szeged.
- VÁRADI TAMÁS – ORAVECZ CSABA – PEREDY MÁRIA 2012. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai jellemzői. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24: 199–222.
- VARGA LÁSZLÓ 1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata. In: KONTRA szerk. 1988: 5–21.
- WACHA IMRE 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: KONTRA szerk. 1988: 102–58.

KONTRA MIKLÓS

SZEMLE**Új helynévtörténeti monográfiák a debreceni névtani műhely sorozatából**

- PÓCZOS RITA, Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. A Magyar Névtan Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 237 lap
- RÁCZ ANITA, Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez. A Magyar Névtan Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 248 lap
- GYÓRFFY ERZSÉBET, Korai ómagyar kori folyóvíznevek. A Magyar Névtan Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 224 lap
- RESZEGI KATALIN, Hegynevek a középkori Magyarországon. A Magyar Névtan Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 216 lap

1. A 20. század második felének helynévkutatását áttekintő művében HOFFMANN ISTVÁN így fogalmaz: „Az 1960-as–70-es években a leíró névtan előretörése ellenére a történeti helynévkutatás jelentette továbbra is a névtani vizsgálatok meghatározó területét” (2003: 121). Fokozottan igaz e megállapításnak a második fele a 20. század utolsó évtizede óta eltelt időszakra, sőt talán nem túlzás úgy fogalmaznunk, hogy a történeti kutatások dominánssá váltak a helynévieken belül. Hasonlóan vélekedik erről máshol maga HOFFMANN ISTVÁN is: „A történeti szemléletű helynévkutatás az 1990-es évek magyar névtudományá-

ban látványosan megélnék, és egyértelműen az onomasztika vezető területévé vált” (2001: 135). A kutatók élénk érdeklődéssel fordultak a névtörténeti problémák, különösen az ómagyar kori, kiemelten pedig az Árpád-kori helynévadás kérdései felé.

E folyamat részeként a közelmúlt húszegynéhány évében a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke oktatói és más, velük szoros kapcsolatot tartó névtanósok elsősorban a régi magyar helyneveket fogták vallatóra. 1995 óta pedig intenzív helynévtörténeti kutatási programot igyekeznek megvalósítani. Az egyetemen megalakult névtani kutatócsoport elsődleges célként azt tűzte ki, hogy a nyelv- és névtörténeti szempontból különösen fontos korai ómagyar kori (Árpád-kori) helynévkincs teljességre törekvő, szisztematikus feldolgozását elvégzi.

E vállalásukhoz forrásként döntően GYÖRFFY GYÖRGYnek „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.” című (1963–98), a korai helyneveink magyarázatához, elemzéséhez biztos támaszt adó köteteit használják.

Mondhatjuk tehát, hogy jórészt a debreceni műhely munkatársainak a tevékenysége révén az Árpád-kor magyar helyneveinek a vizsgálata kitüntetett helyet foglal el a tudományterületen belül. E kor kiemelt helyzetét több tényezővel tudja magyarázni a kutatócsoport. Elsősorban névrendszertani tényezőkkel, ugyanis az akkor kialakult névállomány alapul szolgált a későbbi korok és a mai helynévrendszerek kialakulásához, másrészt egyúttal szélesebb társadalomtudományi érdekek is fűződnek e kor neveinek a vizsgálatához, mivel ezek több tudományágnak is fontos forrásul szolgálnak.

E korai korszak kutatásának többféle területéhez találunk megbízható fogódzókat a GYÖRFFY-kötetekben: a nevek etimológiájához (a névfejtésekhez), a régi helynevek tipizálásához, a nevek területi elhelyezkedésének ügyéhez, a névkincs kronológiai rétegződésének a tisztázásához, a nevek pontos szerkezetének a megállapításához, az Árpád-kor nyelvi-etnikai viszonyainak a felderítéséhez stb.

A debreceni Nyelv- és Névtörténeti Műhelynek a helynévtörténettel foglalkozó összes tevékenységét, termékét, eredményét e helyen megemlíteni sincs lehetőségünk, csupán néhány jelentős produktumait sorakoztatjuk fel a teljességre törekvés nélkül.

A helynevek történeti (és leíró) vizsgálatának elméleti kérdéseivel HOFMANN ISTVÁN foglalkozott az első kiadásban éppen húsz éve megjelent, „Helynevek nyelvi elemzése” című munkájában (1993), amely mintegy modellként és indító rugóként szolgált a következő évtizedekben a helynevek történeti elemzéseivel foglalkozó kutatótársai számára is.

HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA sorozatot indított „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA.) címmel (1997, 1999, 2012). Ebben szótárszerű formában adják közre az Árpád-kori vármegyéknek a GYÖRFFY-nél megtalálható összes nem településnévi helyneveit.

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén hosszú ideje (az 1990-es vége óta) folyik a helynévtörténeti adatok számítógépes rögzítése. A korai helyneveink feldolgozásának megkönnyítésére a kutatócsoport létrehozta a Magyar Névarchívumnak elnevezett digitális helynévi adatbázist. Ennek eredményeképpen már a HA. kötetei digitális formában is a kutatók rendelkezésére állnak a számítógépes világhálón, a Magyar Névarchívum honlapján (<http://nevarchivum.unideb.hu>). Az archívumban ezen kívül adatbázisok, különféle kiadványok, publikációk találhatók.

A tanszék 1997-ben „A Magyar Névarchívum Kiadványai” címmel kiadványsorozatot indított a korai helynévkincs név- és nyelvtörténeti vizsgálatával foglalkozó értekezések, szótárak, tanulmánykötetek számára.

Mivel a FNESz. nem tartalmazza az összes (oklevelekkel dokumentálható) Árpád-kori helynevet, sőt még településnevet sem, viszont e kor helyneveinek a nyelv- és névtörténeti értéke egyaránt igen jelentős, ezért a GYÖRFFY-kötetek helynévanyagát tartalmazó történeti-etimológiai névszótárak összeállítása különös jelentőséggel bír. E munkára, azaz egy-egy régi vármegye névanyagának szótárrá szerkesztésére szintén vállalkoztak a fiatal debreceni kutatók. Elkészítették Győr (BÉNYEI–PETHŐ 1998), Borsod és Bodrog (PÓCZOS 2001), Bihar vármegye (RÁCZ 2007) településneveinek, illetőleg Abaúj és Bars vármegye (TÓTH 2001a) teljes helynévanyagának történeti-etimológiai szótárát.

E szótárak nyelvészeti szempontok szerint elrendezve tartalmazzák a GYÖRFFY-féle történeti földrajzban fellelhető összes településnévi, illetőleg helynévi adatot. Az első két kötet névtörténeti részében, illetőleg önálló kötetekben (TÓTH 2001b; RÁCZ 2005) a szerzők nemcsak a névanyag onomasztikai hasznosítását tartották szem előtt, hanem a neveket mint nyelvtörténeti forrásokat is igyekeztek minél több oldalról elemezni. „A régi vármegyéink helyneveit tárgyaló fent említett munkák szerzői GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának névanyaga alapján végezték el az elemzést úgy, hogy a névállomány egészét szinkrón rendszernek tekintették, de a történeti változásokat is figyelembe vették. A neveket nyelvi objektumként vizsgálták, történettudományi és más szempontokra a nyelvészeti feldolgozásban nem voltak tekintettel. Bemutatták a nevek funkcionális-szemantikai típusait, valamint a keletkezéstörténeti csoportokat, érzékeltetve belső összefüggéseiket is. A felhasznált modellhez való alkalmazkodással az összevetés lehetőségét is meg kívánták teremteni” (HOFFMANN 2003: 194).

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az újabb kiadványok szerzői és szerkesztői túl lépnek a GYÖRFFY-féle történeti földrajz szabta időkereten, és némelyek a korai ómagyar kor végéig, mások az ómagyar kor végéig terjesztik ki anyaggyűjtésük felső időhatárait. Másrészt a GYÖRFFY-féle kötetek adatainak kívül beépítik munkáikba az újabban megjelent, forrásként használható kiadványok megbízható adatainak tömegét (vö. BÖLCSKEI 2006: 255–6).

2004-ben új sorozatot indított a tanszék „Helynévtörténeti tanulmányok” címmel. A kutatócsoport e sorozattal is a magyar helynevek történeti szemléletű vizsgálatát kívánja előmozdítani. A korai ómagyar kor egyik legfontosabb szórványemlékének komplex elemzését végezte el önálló, „A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás” című értekezésében HOFFMANN ISTVÁN (2010).

A következőkben említendő tevékenységek azt is igazolják, hogy a debreceni munkacsoport igyekszik tovább szélesíteni kutatásainak területeit, ugyanakkor hatékonyabb módszerek alkalmazására is törekszik. Ezeken kívül szoros munkakapcsolatokat épít ki más helynévkutató tanszékekkel, egyéni kutatókkal.

2006 óta évente rendeznek helynévtörténeti szemináriumot Síkfőkúton magyarországi és határon túli kutatóhelyek képviselőinek a részvételével.

Az adott szakterületen folyó kutatások összehangolásának céljából 2010-ben a Magyar Nyelvtudományi Intézet keretében Magyar Nyelv- és Névtörténeti Műhely néven szakmai fórum alakult.

2010-ben kutatóegyetemi pályázat keretében megindították a „Magyar Digitális Helynévtár” című programot. Ennek megvalósításában a kutatóegyetemi program két munkacsoportja vesz részt. A „Mai Magyar Digitális Helynévtár” olyan helynévi adatbázis megalapozását tűzte ki célul, amely hosszabb távon a Kárpát-medence teljes magyar névanyagának feldolgozását lehetővé teszi. A másik, a „Magyar nyelv- és névtörténeti kutatások” című program az adatbázis történeti irányú kiterjesztését vállalta feladatként. E munkák hatékonyságának fokozására a Magyar Nyelvtudományi Tanszék széles körű együttműködésre törekszik mind a hazai, mind pedig a határon túli magyar névkutató központokkal. Emellett a Kárpát-medencei német nyelvű anyag feltárása céljából tudományos együttműködési megállapodást kötött a Mannheimi Egyetem Német Nyelvtudományi Tanszékével.

A Magyar Digitális Helynévtárral egy olyan adatbankot igyekeznek kialakítani, amely a magyar nyelv egész helynévállományának befogadására és kezelésére alkalmas. Az adatbázis alapjainak a megteremtésére 2010-ben adatbázis-építő tábort szerveztek névtanos szakemberek részvételével.

2011-ben indították el a Magyar Digitális Helynévtár honlapját, amelyből mind a mai, mind a történeti helyneveinkről információkat szerezhetnek az érdeklődők és a kutatók egyaránt.

A magyar helynévtörténeti kutatást előtérbe helyező debreceni kutatócsoportról névtanosaink is elismerő szavakkal szólnak. Megállapítják, hogy zömmel fiatal kutatókból áll a munkaközösség, „amely az utóbbi években színvonalas névtani kiadványok sorát bocsátotta útjára a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén, és amelyet egyre gyakrabban a HOFFMANN ISTVÁN vezette névtani műhelyként szoktunk emlegetni” (JUHÁSZ DEZSŐ 2004: 188). Hasonlóan fogalmaz HEGEDŰS ATTILA is: „E tanszékről méltán mondható el, hogy a mai magyar helynévkutatás fellegrárává nőtte ki magát HOFFMANN ISTVÁN tervszerű fejlesztő-, irányító- és szervezőmunkája folytán. Az egyetem doktori iskolájának névtani alprogramja éves rendszerességgel bocsát ki jobbnál jobb doktori értekezéseket, melyek a tanszéken megjelent egyéb, főként forráskiadási tevékenységgel együtt egyértelműen egy virágzó műhely- és csapatmunka meglétét bizonyítják” (2006: 258).

E közös műhelymunka termékei az alábbiakban bemutatandó kötetek is.

2. PÓCZOS RITA „Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása” című munkájával a népességtörténeti célú helynévkutatók sorához csatlakozik. Ő is a Kárpát-medencében élő lakosság (elsősorban Árpád-kori) etnikai viszonyainak feltárásához igyekeznek indirekt módon felhasználni a helyneveket. A vizsgálat nehézségét az jelenti, hogy a helyhez és időhöz köthető helynevek a névadók etnikai hovatartozásáról tájékoztatnak, a későbbi korok névhasználóinak a népességi összetételéről viszont kevésbé.

A szerző célja éppen az, hogy helynévi adatok bevonásával sajátos módszert dolgozzon ki az adott időben, adott helyen élő névhasználók nemzetiségének a megállapítására. Ehhez egy mai helynévállományt, a „Baranya megye földrajzi nevei” (PESTI JÁNOS szerk. Pécs, 1982) című névtár Sásdi járásának kétnyelvű (magyar–német) helynévanyagát, mintegy 13 000 névadatát vonta be vizsgálatába. A szerző feltételezése szerint a mai többnyelvű vidékek helyneveinek rendszeréből visszafelé következtethetünk régebbi, kevésbé ismert névrendszerekre; a régiség névanyagára is érvényes rendszerjellemzőket, tendenciákat állapíthatunk meg, amelyek az Árpád-kori nyelvi-etnikai viszonyok feltárásában újabb támpontként szolgálhatnak.

Vizsgálatához a HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévelemzési modellt alkalmazta, azt értekezése céljának megfelelően módosította és újabb vizsgálati szinttel bővítette.

A dolgozat gerincét a Sásdi járás kétnyelvű helyneveinek a többszintű elemzése képezi (IV. fejezet, 53–206). A mai helynévrendszerek részletes elemzése és nyelvenkénti összevetése eredményeként a szerző megfogalmazza következtetéseit, levonja a fontosabb tanulságokat.

Szerinte a különböző objektumtípusok neveinek etnikumjelölő értéke eltérő lehet: a településnevek a legkevésbé alkalmasak a népességi következtetésekre, az egyéb mikroneveknek jóval megbízhatóbb etnikumjelölő értéke lehet.

A mindenkori nyelvi presztízsvizonyok jelentős mértékben befolyásolták mind a névadást, névhasználatot, mind az adatok oklevélbeli rögzítését. A magasabb presztízssű nyelv képviselői inkább élén járnak a névadásban, az alacsonyabb presztízssűek pedig hajlamosabbak a névátvételre. A kétnyelvű adatközlő, illetőleg oklevélíró döntése (mint szűrő) szintén függhetett a korabeli presztízsvizonyoktól. Mindezen tényezőket nem hagyhatjuk figyelmen kívül a régi helynevek népiségjelölő értékelésében.

Bár a megnevező funkciójú névátvételek nyújtják a legtöbb fogódzót egy-egy adott korszak nyelvi viszonyainak a feltáráshoz, azonban direkt módon, csupán a nyelvi eredet megállapításával ezek a névtípusok sem utalnak a névhasználók etnikai hovatartozására (mivel korábban az adott területen élt más nyelvű népcsoportok nevei is továbbélhetnek a népcsoport kihalása, beolvadása után is). A szerző egyik legfontosabb következtetése: a nevek származásából egy adott korszak népességi viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni. Sokkal biztosabban támaszkodhatunk a helynevek tanúvallomására, ha azok integrációs fokát is figyelembe vesszük.

A szerző a mai kétnyelvű közösségek (azonos denotátumra utaló) többnevűségeit vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy ezek többnyire nem függetlenek egymástól, hanem jól megragadható rendszerbe szerveződő mintákat alkotnak. E többnevűség vizsgálata az aktív kétnyelvű közösségek névkincsének etnikumjelölő jegyeire deríthet fényt. PÓCZOS RITA összesítései nyomán úgy látja, a kétnyelvű névpárok között a leggyakoribb névalkotási mód a tükrörfordítás, ezen kívül jelentős még a teljes hangalaki megfelelésű névátvételek aránya. Kevésbé lehetett gyakori a párhuzamos helynévadás.

A mai névrendszer vizsgálatának tanulságait az V. fejezetben (207–21) egy korai helynévrendszeren, az Árpád-kori Borsod vármegye névállományán igyekszik hasznosítani a szerző. Az akkori, adott területen élt népességnek, aktuális névhasználóknak a névhasználattal igazolható etnikai hovatartozásáról kísérel meg véleményt formálni.

Feltehetőleg névtanosaink jelentős hányada egyetért PÓCZOS RITA vélekedésével, ugyanis fokozott óvatosságra inti régi helyneveink kutatóit végső következtetésével a korai nyelvi-etnikai viszonyok megállapítására vonatkozóan. Az övéhez hasonló vizsgálatokkal „jórészt csak lehetőségeket fogalmazhatunk meg, határozott irányú, éles kronológiai határokhoz köthető népességtörténeti folyamatok vázolására aligha vállalkozhatunk” (224). Úgy véli, a régi etnikai viszonyok feltáráására a helynevek tanúságait felhasználó, esetlegesen megfogalmazott, több lehetőséget is megengedő megállapítások reálisabban közelítenek az egykori valósághoz, mint a biztosnak tűnő, de ingatag alapokra állított következtetések.

3. RÁCZ ANITA már korábbi köteteiben és tanulmányai sorában is kiemelten foglalkozott ómagyar kori településneveinkkel. Most megjelent, „Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez” című kötetével szorosan kapcsolódik előző írásai témáihoz. Mint címével is jelzi, ezúttal a népnevekkel formált régi településneveinket igyekezett összegyűjteni, és azokból különféle következtetéseket levonni. Az Előszóban (7–8) egyértelműen megfogalmazza, hogy a rendelkezésére álló forrásai alapján a honfoglalástól 1526-ig terjedő ómagyar kor teljes településnév-állományából valamennyi, népnevet tartalmazó adatot igyekszik gyűjteményébe felvenni és rendszerszerűen bemutatni, vagyis a névrészként és névelemként állókat egyaránt. Bevonta gyűjteményébe a népnévi előzményű személynéveket is.

Kötetében e neveknek a szótárszerű feldolgozására vállalkozik (15–204). A településnevekben 39 különböző népnevet fedezett fel, ezeket egyenként, betűrendben tárgyalja. Az egy-egy népnévvel alkotott településnevek névcikkei együttesen alkotnak egy-egy szerkezeti egységet. Ezeken belül az alegységek típusait bizonyos névrendszertani szempontok szerint alakította ki, vagyis a népneveknek a településnevekbe történő beépülése, az azokban elfoglalt helye, megjelenési módjai alapján. Külön-külön, öt alcsoportban tárgyalja: (1) az alapalakban álló népnevekkel mutakozó településneveket, (2) a népnév képzős alakjával szereplőket, (3) a népnévvel és települést jelentő földrajzi köznévvvel (a szerző ilyenek tekinti a *föld, egyház, monostor, vár, vég* főneveket is!) formáltakat, (4) a népnévi jelző és településnév összetételéből állókat és (5) a népnévből és nem települést jelentő földrajzi köznévből összetett alakokat.

Az adatok hatalmas tömegéből összeállított kötet első olvasása után is egyértelművé válik az olvasó számára a hasznosíthatóságának a sokfélesége. Például kiviláglik, hogy a tárgyalt 39 népnév milyen elérő gyakorisággal vett részt településnév-alkotásban. Csupán egy-egy település nevében adathozható az *avar, bajor, korontál, örmény, sváb, szerb* népnév. Ritkán, néhány falu nevében bukkant fel a *bolgár, böszörmény, cigány, görög, jász, káliz, kazár, kölpény, komán, polány ~ polják, rác, szerecseny, török, úz*. Feltűnő a *cseh, horvát, német, oláh, olasz, orosz, szász, székely*, különösen pedig a *magyar* és a *tót* nagyfokú elterjedtsége településnevekben. Ezekből a településtörténet szempontjából különösen tanulságosak az azonos népre, illetőleg népcsoportjaira vonatkozó nevek (időbeli, térbeli és számbeli) megjelenése településnevekben; így a *német, bajor, sváb* és *szász*; a *szerb* és *rác*; az *oláh* és *román*; a *lengyel* és a *polány ~ polják*. Az etnikumok területi elhelyezkedéséről is árulkodhatnak a népnévi elemű településnév-előfordulások. Különösen szembeűnő az egyébként gyakori helynévi felhasználású *székely* népnév, ugyanis a vele alkotott településnevek egyikének sincs más népnévi jelzős párja, szemben a *tót* és a *magyar* eleműekkel.

A szótár alaposabb tanulmányozásával, illetőleg adatainak részletes névtani vizsgálatával minden bizonnyal sokféle történeti, településtörténeti, nyelvtörténeti stb. összefüggést tudnak majd feltárni településneveink kutatói, de elsősorban maga a szerző, RÁCZ ANITA.

4. A gazdag hagyományú magyar víznyévkutatásban GYÖRFFY ERZSÉBETnek sikerült olyan fehér foltot találnia, amelynek feltárásával újat tud mondani szaktudományunk számára. „Korai ómagyar kori folyóvíznevek” című dolgozata alapjául a GYÖRFFY GYÖRGY kötetében megtalálható 39 Árpád-kori vármegyénk folyóvíznév-állománya szolgált, de az időhatárokat kiterjesztette 1350-ig, a korai ómagyar kor végéig.

A kötet első fejezete (11–28) a magyar víznév kutatás történetét foglalja össze, a második (29–48) pedig bizonyos elméleti kérdésekkel foglalkozik: a *folyóvíznév* terminussal és a víznevek jelentéstani kérdéseivel (a homonímiával, a poliszemiával, a szinonímiával és a polinímiával).

A kötet központi fejezete a harmadik (49–178): a kiválasztott korszak folyóvízneveinek névrendszertani vizsgálatát tartalmazza. A HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modellt alkalmazva sorra veszi az egyes funkcionális-szemantikai szerkezet típusokat (50–78), majd ezek időbeli megoszlását is nyomon követi (79–84). Az utóbbiak által rá tud mutatni a névstruktúrabeli elmozdulásokra. Táblázataival különösen szemléletesen világít rá több folyamatra: az egyrészes nevek arányainak a csökkenésére, az S + F szerkezetű kétrészesek arányainak a növekedésére, az egyrészes M funkciójúak visszaszorulására, a kétrészesekben e funkciónak a megszorodására stb.

A névalkotó lexémák közül külön figyelmet szentelt a szerző a folyóvízneveket alkotó vízrajzi közneveknek (85–104). Összesen 12 efféle köznevet sorakoztat fel a víznevek részeként. Gyakoriságuk rendjében mutatja be őket (85). A sorrend: *patak, ér, víz, sár, ág, fok, maláka, sevnice, aszó, jó, séd, ügy*. E közneveket egyenként sorra veszi: szól eredetükről, a jelentéseikről, (mai és régi) területi (szóföldrajzi) elterjedtségükről, a különféle névszerkezetekben való előfordulásukról; felsorolja forrásai adatait.

Fő fejezetének harmadik részében névegyedeinek keletkezéstörténeti elemzését végzi el (105–45). Végző következtetése szerint a szintagmatikus szerkesztésű víznevek aránya jelentősen nő a korai ómagyar kor vége felé, ugyanígy a szerkezeti változásoké (különösen a kiegészülésé) is. A névátvételek kezdeti magas aránya ellenben zuhanni látszik.

A folyóvíznevek tárgyalása során nem maradhat ki a más helynevekkel való kapcsolatok bemutatása sem. A szerző már az előző alfejezeteiben rendre példákkal bizonyította, hogyan vesznek részt egyéb helynevek a víznevek alkotásában. A következő alfejezetében (153–72) azt igazolja, hogy a folyóvíznevekből miféle helynévfajták származnak. GYÖRFFY ERZSÉBET összesítése szerint igen erőteljes tendenciának látszik a folyóvíznevek metonimikus felhasználása egyéb helynevek (leggyakrabban településnevek) alkotásában. A későbbi korokban pedig a vízneveket előszeretettel használták a névadók szintagmatikus szerkesztéseik, kiegészítéseik során bővítményként (előtagként) az új név megformálásához.

Összességében elmondhatom, hogy GYÖRFFY ERZSÉBET e munkájával egyrészt gazdagítja a magyar víznevekről meglévő eddigi ismereteinket, részletesen bemutatja, pontosítja az ómagyar kor első felében élő folyóvíznevek kategóriáit, másrészt példát is mutat arra, hogyan lehet egy helynévelemzési modellt úgy alkalmazni, hogy újabb szempontok bevonásával mást és többet is mondjon annál.

5. RESZEGI KATALIN „Hegynevek a középkori Magyarországon” című munkája megkezdése előtt abból az általánosan elfogadott vélekedésből indult ki, hogy a helynevek a régi korok viszonyainak megismeréséhez felbecsülhetetlen forrásértékkel bírnak, így vizsgálataik a névtudomány mellett a történeti tudományoknak és a nyelvtörténeti kutatásoknak is szerves részét képezik.

Művével azokhoz a magyar helynévtörténeti vizsgálatokhoz kapcsolódik, amelyek a korai ómagyar kori névadási-névhasználati szokások bemutatására vállalkoznak. Terve szerint azt igyekszik igazolni, hogy az adott időszak (korábban rendszerszerűen nem vizsgált) hegyneveinek elemzése milyen haszonnal járhat a névkutatás egésze és társtudományai számára.

Forrásául elsősorban GYÖRFFY GYÖRGYnek „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkája négy megjelent kötetét használta, de kiegészítésképpen (mintegy kiegészítve kutatásának időbeli határait) bevonta vizsgálatainak körébe azokat az okmánytárakat, oklevéltárakat, helynévszótárakat is, amelyek a 15. század végéig tartalmazznak helyneveket. Mindezekből összesen mintegy 1000 hegynévből álló korpuszt tudott összeállítani. Térbeli határáként az Árpád-kor végére kialakult országhatárt tekintette

RESZEGI KATALIN kötetének fő részét három nagyobb terjedelmű fejezetre tagolta. Az elsőben (11–65) a hegységek elméleti kérdéseit járja körül. A másodikban (67–119) az ómagyar kori hegységekben névalkotó szerepű hegyrajzi közneveket veszi sorra eredetük, jelentésbeli viszonyaik, használati gyakoriságuk és szóföldrajzi megoszlásuk alapján. A szerző a teljes névállományban közel 65%-ában vél felfedezni valamiféle (összesen csaknem két tucat) hegyrajzi köznevet. Szétválasztva, külön-külön alfejezetekben tárgyalja a kiemelkedéseket, illetőleg a kiemelkedések részeit jelölő lexémákat. Az előbbiek közé a *bérc, hegy, halom, domb, havas, ség, gyűr, magas, gerend ~ gorond, rez, homok, torbágy*; az utóbbiak közé pedig a *kő, tető, lejtő, verő, mál, hát, fej ~ fő, tő, orr, orom, homlok* elemeket sorolja. E helyen meg kell azonban jegyezni, hogy több mint fél évezred távlatában, csupán az elvétve előforduló hegységek részeként vagy elemeként előforduló magyar szavak esetében igen nehéz, sokszor szinte lehetetlen pontos jelentésüket meghatározni, vagy az esetleges helynévi névátvitel megtörténtét igazolni vagy cáfolni stb. Mindezek miatt igen sok bizonytalansági tényezővel kell számolnunk a minősítésükkor.

A szerző kötetének harmadik fő fejezetében (121–86) az ómagyar kori hegységek névrendszertani elemzését végezte el. Szerkezeti szempontból a funkcionális-szemantikai egységek, a névrészek megállapításával az utóbbiak szemantikai tartalmának feltárására törekedett. Jórészt a HOFFMANN ISTVÁN-féle modellt követő kategorizálásával, minősítéseivel pedig valószínűleg többnyire helyesen tudta visszaadni a névadások szemléleti alapjául szolgáló valóságviszonyokat. Keletkezéstörténeti szempontú elemzésében (146–86) a névalkotás módjait választotta rendszerező elvnek. Ezek fő változási irányának pedig a kétrészség fokozatos terjedését tekinti.

Utolsó alfejezetében (171–86) megkísérli, hogy összevető vizsgálatával a hegységek és az etnikai viszonyok között feltételezhető kapcsolatokra világítson rá. Két hegyvonulatnak: a mai magyarországi Északi-középhegységnek és az egyik, ma Szlovákiában húzódó hegyláncnak a korai ómagyar kori hegységeit veti össze, s ezek névadásából, névalkotásából igyekszik népi viszonyokra következtetéseket levonni. Végül összegzésében valószínűsíteni tudja a szláv és a magyar névalkotási, névváltoztatási szokásokban meglévő különbségeket. Az előbbiekre inkább az egyrészesség, az utóbbiakra pedig inkább a kétrészség jellemző. Az északi vonulat szláv eredetű nevei gyakrabban jelennek meg alaki változtatás nélkül a magyar névrendszerben, ezzel szemben a déli vonulat szláv eredetű nevei jobban igazodtak a magyar névállományhoz, nagyobb arányban váltak kétrészsé, földrajzi köznévi hozzáadásával. Hogy mindez azonban a honfoglalást követő fél évezred mely szakaszában mutathatja az etnikai viszonyoknak a vizsgált nevekben (a névalkotások idejére) feltételezhető térbeli megoszlását, az igencsak nehezen eldönthető kérdés.

A hivatkozott irodalom

- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- BÖLCSKEI ANDREA 2006. HOFFMANN ISTVÁN szerk., Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Névtani Értesítő 28: 255–8.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 1. Névtani Értesítő 28: 258–62.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2001. Újabb eredmények a helynévtörténeti kutatásokban. Magyar Nyelvjárások 39: 135–46.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Magyar helynévkutatás 1958–2002. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1997–2012. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–3. A Magyar Névarchívum Kiadványai 1., 3., 25. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Opponensi vélemény RÁCZ ANITÁNAK a „Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek névrendszertani vizsgálata” című doktori értekezéséről. Névtani Értesítő 26: 188–95.
- PÓCZOS RITA 2001. Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2005. A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2007. A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

BÍRÓ FERENC

Sebestyén Zsolt, Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára

Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2010. 168 lap + 1 térkép.

1. Sebestyén Zsolt szűkebb páttriája, az egykori Északkelet-Magyarország helyneveit dolgozza fel történeti-etimológiai szempontból. Jelen kötete az egykori Bereg vármegye helyneveire vonatkozó ismereteinket foglalja össze, illetve egészíti ki újabb kutatási eredményekkel.

A hivatkozott irodalom

- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- BÖLCSKEI ANDREA 2006. HOFFMANN ISTVÁN szerk., Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Névtani Értesítő 28: 255–8.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 1. Névtani Értesítő 28: 258–62.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2001. Újabb eredmények a helynévtörténeti kutatásokban. Magyar Nyelvjárások 39: 135–46.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Magyar helynévkutatás 1958–2002. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1997–2012. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–3. A Magyar Névarchívum Kiadványai 1., 3., 25. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Opponensi vélemény RÁCZ ANITÁNAK a „Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek névrendszertani vizsgálata” című doktori értekezéséről. Névtani Értesítő 26: 188–95.
- PÓCZOS RITA 2001. Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2005. A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2007. A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

BÍRÓ FERENC

Sebestyén Zsolt, Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára

Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2010. 168 lap + 1 térkép.

1. Sebestyén Zsolt szűkebb páttriája, az egykori Északkelet-Magyarország helyneveit dolgozza fel történeti-etimológiai szempontból. Jelen kötete az egykori Bereg vármegye helyneveire vonatkozó ismereteinket foglalja össze, illetve egészíti ki újabb kutatási eredményekkel.

Bereg vármegye Gácsországtól, az egykori Halicstól, később Galíciától Vásárosnaményig húzódott, így rendkívül változatos földrajzi és etnikai viszonyok jellemezték. A magyar nyelvtudományban való jártasság mellett elengedhetetlen a szlavisztikai szakirodalom ismerete, sőt a román nyelvre vonatkozó ismeretekre is szüksége van annak, aki ennek a sokféle eredetű helynévanyagnak az etimológiai szótárát kívánja elkészíteni. Sebestyén Zsolt felkészültsége lehetővé tette, hogy sikeresen megbirkózzék ezzel a feladattal.

A „Bevezetés”-ben (5–7) a megye lakosságának betelepülésével kapcsolatban a szerző megemlíti, hogy „a legkorábbi víz-és helynevek [...] arról vallanak, hogy a magyarság jelentős szláv lakosságot találhatott itt, ennek a szláv lakosságnak a pontosabb azonosítása azonban a mai napig nem sikerült. A helynevek tanúsága alapján valószínűleg délszlávok, fehér horvátok lehettek, míg az ukrán nyelvészek és történészek keleti szlávokként azonosítják őket, s elképzelésük szerint ez a vidék a 9–12. században a Kijevi Rusz része volt” (5). Nem kell mentegetőzni amiatt, hogy a magyarok előtti szlávtság „pontosabb azonosítása” nem történt meg, mert erre nem is fog sor kerülni, tekintve hogy az adott korban még nem is beszélhetünk egymástól elkülönült szláv nyelvekről. Ami pedig az ukrán nyelvészeknek és történészeknek a Kijevi Rusz hatáira vonatkozó felfogását illeti, az nem ukrán újítás, hanem szovjet örökség: amióta (1974) gyűjtöm az orosz és ukrán középiskolai történelmi atlaszokat, Kárpátalja mindig a Kijevi Rusz egyik jellegzetes kitüremkedését képezte.

„A szótár felépítése” (7–9) tájékoztat a szótár tartalmáról és a szócikkek felépítéséről. A szótár nívuma az, hogy az elődök (Kiss Lajos, Mizser Lajos) eredményeit figyelembe véve a vizsgálódást kiterjeszti az egykor Bereg vármegye összes fellelhető helységnevére, beleértve a kihalt, megszűnt, csak történeti forrásokból ismert helyneveket is. A címszó a magyar hivatalos alak, mellette ott áll a jelenlegi ukrán hivatalos név, ami megkönnyíti az azonosítást a térképeken és az útjelző táblákon. Talán nem lett volna felesleges megadni az 1944–1991 között hivatalosnak minősülő orosz alakokat sem, hiszen ezek máig visszaköszönek a kárpátaljai közbeszédben, sokszor az ukránokéban is, sőt a szerző maga is ukránnak vél és tüntet fel tulajdonképpen orosz alakokat még címszóként is, pl. **Beregszász**, **Берегово** (*Берегове* helyett, 25), **Munkács**, **Мукачево** (*Мукачеве* helyett, 99). A félkövérrel szedett magyar és (szándékában) ukrán címszó után a helynév lokalizálása következik a járási székhelyhez képesti irány megadásával. A következő rész a helységre vonatkozó történeti adatokat foglalja össze, majd ezt követi a tulajdonképpeni etimológiai rész. A FNESz.-ben is szereplő helynevek esetében a Kiss Lajosénál újabb etimológiák is szerepelnek, illetve tükröződnek bizonyos módosítások az újabb szakirodalom alapján. Például az **Asztély** (17) szócikkben Mizser Lajos kutatásai alapján a szerző megállapítja, hogy a történeti adatok alapján a *j ~ ly* nem szerves része a névnek, s ezzel a néhány sorral feljebb referált Kiss Lajos-i etimológia (egy szláv eredetű magyar személynévből, vö. cseh *Ostoj* stb.) nyilván tévesnek minősül (ami viszont valami – tudományos műben felesleges – kegyeletből nem mondatik ki egyenesen).

A könyv terjedelmének nagyobb részét értelem szerint a „Szótár” teszi ki (11–151), amely ábécé sorrendben közli a történeti forrásokban és a mai helységnevtárakban fellelt beregi helységneveket, a többször ismétlődő helynévelemeket az első előfordulásnál elemezve, majd utalószóként a maga helyén is feltüntetve. A könyvet gazdag irodalomjegyzék (153–61), egy „Magyar–ukrán helységnevé-azonosító” (164–6), továbbá két történeti térkép (167–8) zárja, továbbá egy térképmelléklet egészíti ki.

2. Az alábbiakban néhány észrevételt fűzök a „Szótár” rész egyes vitatott vagy vitatható megállapításaihoz.

Alsóverecke címszó alatt (15) esik szó a *Verecke* helynév eredetéről. A szerző szerint egyértelmű, hogy a „*Verecke* helységnév magyar eredetű, a m. nyj.-i *verécke* ’kis udvar, kertajtó’ TESz. 3: 1121, *verőce*) szóból származik”. A szót a TESz. a CzF.-ből idézi, ahol a *verőcze* jelentése, amely alá a *veréczke* mint kicsinyítő képzős alak be van sorolva, „Rácsos ajtó, vagy félaajtó, a falusi konyhák küszöbén. Így hívják néhutt az utcái, vagy kerti kapu mellett levő ajtócskát is”, tehát ’kis udvar’ jelentésről szó sincs. Valószínűleg a FNESz. *Vereckei-hágó* címszavában korrekttül szereplő ’kis udvar- vagy kertajtó’ jelentés-meghatározás félreértéséről van szó. Ugyanakkor mind Kiss Lajos, mind Sebestyén Zsolt gondtalanul átsiklik néhány nehézségen: 1. hogyan, miért lett a *verécke* alakból *Verecke*; 2. mivel magyarázható, hogy a 13. század óta dokumentált *Verecke* helynévnek az alapjául szolgáló nyelvjárási köznévként csak a 19. század második felében bukkan fel az írásbeliségben; 3. ha mindez rendben is lenne, a fenti *verécke* az 1411 óta adatolható, eleve ’kis kapu’-t (parva porta, OklSz.) jelentő *veréce* magyar kicsinyítő képzős alakjának látszik, amely nem minden nehézség nélkül ugyan, de talán levezethető az ósszláv **dvьrbь* ’ajtó’ **dvьrbьca* szláv kicsinyítő képzős alakjából (KNEZSA: SzJsz. 555, TESz., i. h.), vajon mivel magyarázható ez a kétszeres kicsinyítés, ha – mint Sebestyén Zsolt Kiss Lajossal egyetértésben írja – „eredetileg határvédő helyre, gyepűkapura vonatkozhatott, ugyanis a helység közelében van a történelmi magyar államhatár”? Ez a kapu – a Vereckei-hágó – azért nem annyira parányi objektum.

Csikósgorond (36), *Gorond* (54) szócikkekben szereplő *Gorond* helynévről a szerző helyesen állapítja meg, hogy az magyar eredetű, s az ÚMTSz. nyomán utal arra, hogy a *gorond* ’mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő dombos hely, földhát, halom, domb, kissé kiemelkedő, gerinc formájú földcsík’ földrajzi köznévként az elnevezés alapja, de adós marad ennek a *gorond* köznévként az etimológiájával (< szláv *grōdь*, KNEZSA: SzJsz. 646–8, TESz. 1: 1079).

Holubina (58) ukrán hivatalos *Голубине* alakjával kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy az „a korábbi nőnemű formával ellentétben hímnemű alak, egy *Голубине село* ~ *место* szerkezet alapján jött létre”. Ezzel kapcsolatban két megjegyzés kívánkozik: 1. a *Голубине* nem hímnemű, hanem semlegesnemű alak; 2. a *Голубине село* rendben van, de *Голубине место* nincs, mert vagy ukránul *Голубине місце* vagy oroszul *Голубиное место* volt a kiinduló szerkezet, a hibrid *Голубине место* aligha. Az persze belefért a „lenini nemzetiségi politikába”, hogy Kárpátalja bekebelezése után először oroszul alkották meg, s csak azután ukránosították a hivatalos helyneveket.

Tizsakerecseny (137) címszónál is hiányzik a *kerecsen* etimológiája (< óorosz *кречеть* ’vadászsólyom’, KNEZSA: SzJsz. 263).

Trosztyanica (140) helynév magyarázata addig helyes, hogy mivel az azonos nevű patak partján helyezkedik el, nyilván víznévi eredetű. Azzal is egyet lehet érteni, hogy a patak neve ruszin, de a szóképzés olyan formán, ahogy a szerző előadja, nem lehet igaz. Sebestyén Zsolt szerint ugyanis a víznév „alapja a rusz.-ukr. *тростникъ, тростина* ’nád’ főnév [...], amihez az *-ica* képző kapcsolódik”. Ezek már maguk is képzett szavak, ha ezekhez még az *-ica* képzőt is hozzátennénk, akkor valamiféle **тростничиця, *тростиниця* lenne várható, de ilyen alakok nincsenek. Evidens, hogy az ukrán *Тростяниця* víznévben az *-ica* képző a *тростяній* ’nádas’ melléknév (HRINČENKO red., [ГРИНЧЕНКО Б. Д. ред.], Словарь

украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина»1–4. Киев, 1907–1909. 4: 287) tövéhez (*тростян-*) járult.

3. Sebestyén Zsolt könyve – a fenti néhány észrevétel ellenére – nagy erudícióval megírt, a legjobb magyar névtani és etimológiai hagyományokat folytató alapos munka, amelynek folytatásához a szerzőnek erőt és kitartást kívánok.

ZOLTÁN ANDRÁS

Csernicskó István szerk., Nyelvek, emberek, helyzetek

A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben

PoliPrint Kft., Ungvár, 2010. 135 lap

A kötet szerzői, BEREGSZÁSZI ANIKÓ, CSERNICSKÓ ISTVÁN, MOLNÁR ANITA és MOLNÁR JÓZSEF különböző kutatási eredmények alapján mutatják be a magyar, az ukrán és az orosz nyelv használati körét, presztízsét és funkcionális megterheltségét a kárpátaljai magyar közösségben. A könyv újdonság abból a szempontból, hogy részletesen beszámol az ukrán törvények nyelvi szabályozásáról szóló részeiről, de gyakorlati oldalról is megközeleltíti a kérdést: egy alapos szociolingvisztikai felmérés eredményei alapján képet kaphatunk arról, hogy a törvény biztosította nyelvi jogosítványokkal hogyan tudnak élni és hogyan élnek Ukrajnában a magyar anyanyelvű emberek. A könyv ilyen módon bepillantást ad a többnyelvű kárpátaljai magyar közösség nyelvhasználatának a hétköznapjaiba, illetve a nyelvi kisebbségi lét okozta nehézségekbe. A könyv számos illusztrációt tartalmaz (utcatáblákat, üzletfeliratokat, plakátokat, információs táblákat stb.), amelyek még közelebb hozzák az olvasóhoz a kárpátaljai magyarok mindennapjait.

A kötet öt fő részre tagolódik, amelyek – egy kivételtől eltekintve – több szerzővel rendelkeznek. A fejezetek egymásra épülnek és egymást kiegészítik, ezért a könyv jól felépített, egységes benyomást kelt.

Az első fejezetben a szerzők, BEREGSZÁSZI ANIKÓ, CSERNICSKÓ ISTVÁN és MOLNÁR ANITA tisztázzák a két- és többnyelvűséggel kapcsolatos legfontosabb fogalmakat (kétnyelvűség, többnyelvűség, első nyelv, másodnyelv, idegen nyelv, nyelvi repertoár, kommunikatív kompetencia, nyelvhasználati szintér stb.), bemutatják a többnyelvű közösségekben fellelhető nyelvi folyamatokat (nyelvmegtartás, nyelvcseré, nyelvviasszorulás), és történelmi példákat is hoznak ezek illusztrálására. A nyelvcserére példaként SUSAN GAL (1991) kutatásait idézik, amelyek a magyar nyelv fokozatos viasszorulását mutatják be a német nyelvvel szemben az ausztriai felsőöri közösségben (14–5). A fejezet végén megismerhetjük a könyvben bemutatott szociolingvisztikai kutatások tárgyát és céljait, illetve azt a hét hipotézist, amelyekre a kötet végén a szerzők értékelés céljából még vissza fognak térni.

A második fejezetben BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICSKÓ ISTVÁN rövid összefoglalóját olvashatjuk az ukrán nyelvhasználat témájában eddig született tanulmányokról és kutatási eredményekről. Sokan foglalkoztak már ezzel a kérdéssel – többek között az Ukrán Tudo-

украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина»1–4. Киев, 1907–1909. 4: 287) tövéhez (*тростян-*) járult.

3. Sebestyén Zsolt könyve – a fenti néhány észrevétel ellenére – nagy erudícióval megírt, a legjobb magyar névtani és etimológiai hagyományokat folytató alapos munka, amelynek folytatásához a szerzőnek erőt és kitartást kívánok.

ZOLTÁN ANDRÁS

Csernicskó István szerk., Nyelvek, emberek, helyzetek

A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben

PoliPrint Kft., Ungvár, 2010. 135 lap

A kötet szerzői, BEREGSZÁSZI ANIKÓ, CSERNICKSKÓ ISTVÁN, MOLNÁR ANITA és MOLNÁR JÓZSEF különböző kutatási eredmények alapján mutatják be a magyar, az ukrán és az orosz nyelv használati körét, presztízsét és funkcionális megterheltségét a kárpátaljai magyar közösségben. A könyv újdonság abból a szempontból, hogy részletesen beszámol az ukrán törvények nyelvi szabályozásáról szóló részeiről, de gyakorlati oldalról is megközelelti a kérdést: egy alapos szociolingvisztikai felmérés eredményei alapján képet kaphatunk arról, hogy a törvény biztosította nyelvi jogosítványokkal hogyan tudnak élni és hogyan élnek Ukrajnában a magyar anyanyelvű emberek. A könyv ilyen módon bepillantást ad a többnyelvű kárpátaljai magyar közösség nyelvhasználatának a hétköznapjaiba, illetve a nyelvi kisebbségi lét okozta nehézségekbe. A könyv számos illusztrációt tartalmaz (utcatáblákat, üzletfeliratokat, plakátokat, információs táblákat stb.), amelyek még közelebb hozzák az olvasóhoz a kárpátaljai magyarok mindennapjait.

A kötet öt fő részre tagolódik, amelyek – egy kivételtől eltekintve – több szerzővel rendelkeznek. A fejezetek egymásra épülnek és egymást kiegészítik, ezért a könyv jól felépített, egységes benyomást kelt.

Az első fejezetben a szerzők, BEREGSZÁSZI ANIKÓ, CSERNICKSKÓ ISTVÁN és MOLNÁR ANITA tisztázzák a két- és többnyelvűséggel kapcsolatos legfontosabb fogalmakat (kétnyelvűség, többnyelvűség, első nyelv, másodnyelv, idegen nyelv, nyelvi repertoár, kommunikatív kompetencia, nyelvhasználati szintér stb.), bemutatják a többnyelvű közösségekben fellelhető nyelvi folyamatokat (nyelvmegtartás, nyelvcseré, nyelvviasszorulás), és történelmi példákat is hoznak ezek illusztrálására. A nyelvcserére példaként SUSAN GAL (1991) kutatásait idézik, amelyek a magyar nyelv fokozatos viasszorulását mutatják be a német nyelvvel szemben az ausztriai felsőöri közösségben (14–5). A fejezet végén megismerhetjük a könyvben bemutatott szociolingvisztikai kutatások tárgyát és céljait, illetve azt a hét hipotézist, amelyekre a kötet végén a szerzők értékelés céljából még vissza fognak térni.

A második fejezetben BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICKSKÓ ISTVÁN rövid összefoglalóját olvashatjuk az ukrán nyelvhasználat témájában eddig született tanulmányokról és kutatási eredményekről. Sokan foglalkoztak már ezzel a kérdéssel – többek között az Ukrán Tudo-

mányos Akadémia és a Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet is –, többségük azonban csupán az ukrán, az orosz, és esetleg e két nyelv kontaktusváltozata, a szurzsik nyelv funkcionális megterheltségét vizsgálták, szinte teljesen figyelmen kívül hagyva más nemzeti kisebbségek nyelvhasználatát. A magyar nyelv vonatkozásában úttörő szerepet játszik KONTRA MIKLÓS (1996, 2006) nevéhez fűződő „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” elnevezésű kutatási program, de számos más írás is született ebben a témában, amelyek a könyv szakirodalmi hivatkozásaiiban megtalálhatóak. Jelen kötet is ebbe a sorba illeszkedik bele.

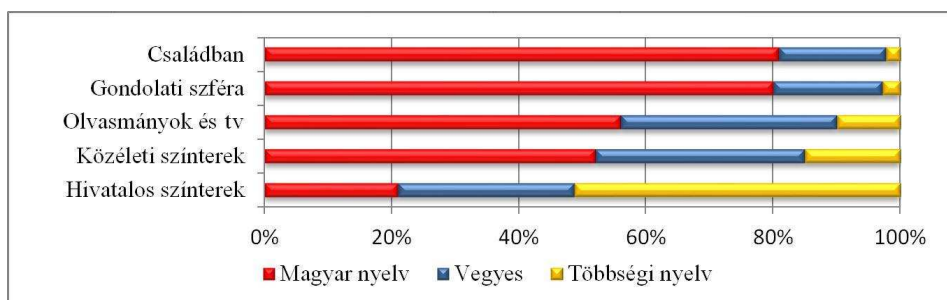
A harmadik fejezet értékes információkkal szolgál az Ukrajnában érvényben lévő, a nyelvválasztást meghatározó jogszabályokról, melyek mellett forrásként meg van nevezve a törvénykönyv, illetve a törvények cikkelyének, pontjának a száma is; mindez CSERNICKSKÓ ISTVÁNNAK az alaposágát és kimerítő kutatómunkáját tükrözi. A szerző részletesen elemzi a társadalmi élet különböző szféráiban (igazságszolgáltatás, közigazgatási hatóságok, közszolgálati szervek, tömegtájékoztatási eszközök, kulturális létesítmények, gazdasági élet, társadalmi élet) érvényben lévő jogi szabályozásokat, rávilágítva ezek ellentmondásaira, visszásságaira és következetlenségeire is. Megtudhatjuk például, hogy a *de jure* egynyelvű Ukrajnában több az ukrán nemzetiségű (a lakosság 78%-a), mint az ukrán anyanyelvű állampolgár (a lakosság 68%-a), ezért a jogszabályok nem a nyelvi jogokat, hanem a *n e m z e t i s e g e k n y e l v i j o g a i t* veszik figyelembe. Emellett az ukrán nyelvtörvény a kisebbségi nemzeti nyelvnek az államnyelvvel – „a társadalmi élet nyilvános szféráiban a kötelező érintkezés” nyelvvel (30) – való párhuzamos használatát a közigazgatásban mind szóban, mind pedig írásban csak abban az esetben engedélyezi, ha az adott kisebbség képviselői az adott közigazgatási területen *t ö b b s é g b e n* vannak (38). Annak ellenére, hogy Ukrajna törekszik saját jogrendszerének a nemzetközi normákhoz való igazítására, ez a küszöb európai viszonylatban egyedülállóan magas.

A negyedik fejezet egy közel hatszáz fős végzett kérdőíves szociológiai vizsgálatot mutat be, amely harmincöt nyelvhasználati szintér (informális: szülővel való beszélgetés, imádkozás stb., félformális: bolt, vendéglő stb., formális: munkahely, bíróság stb.) és hét szociológiai változó (nem, életkor, iskolázottság, oktatás tannyelve, lakóhely típusa, nagysága és nemzetiségi összetétele) kapcsolatán keresztül próbálja feltárni az ukrán, az orosz és a magyar nyelv használati körét, gyakoriságát és presztízsét a kárpátaljai magyar közösségben. A fejezet szerzői, BEREGSZÁSZI ANIKÓ, CSERNICKSKÓ ISTVÁN, MOLNÁR ANITA és MOLNÁR JÓZSEF kiemelten foglalkoznak az anyanyelvi oktatás jelentőségének az elemzésével is. A kötet mellékletében található a kutatáshoz használt kérdőív egy kitöltött példányának másolata is, amely közvetlenül szembesíti az olvasót azzal a sajátos helyzettel, amellyel egy többnyelvű közösség tagjai minden nap találkozhatnak, és amelyhez boldogulásuk érdekében alkalmazkodniuk kell.

A vizsgálatok eredményeit számos ábra és táblázat illusztrálja, amelyek közül többet is érdemes lett volna bemutatni annak a ténynek a hatékonyabb szemléltetésére, hogyan szorult vissza a magyar nyelv a különböző nyelvhasználati szintereken a kárpátaljai magyar közösségben. Ezért e szemle írója készített egy összefoglaló táblázatot a fejezetben található adatok alapján (63–88):

1. ábra

Kárpátaljai magyar adatközlők nyelvválasztása különböző nyelvhasználati szintereken

A kérdőíves vizsgálat kiegészült egy telefonon elvégzett felméréssel is annak kiderítésére, mennyire valószínűsíthető meg a gyakorlatban az abszolút magyar többségű helységekből a jogilag engedélyezett magyar nyelvű ügyintézés a hivatalokban. Az eredmények alapján elmondható, hogy a magyar nyelvű szóbeli ügyintézés általában elfogadott és a legtöbb hivatalban valóban meg is oldható, az írásos ügyintézés azonban sok helyen akadályokba ütközik: igen ritkán fordulnak elő például kétnyelvű formanyomtatványok vagy hivatali űrlapok (110).

Annak ellenére, hogy a fejezet szerzői többször megemlítik, hogy a vizsgált minta a 2001-es ukrainai népszámlálási adatokat alapul véve nem volt reprezentatív (57, 61, 72), a könyv egy későbbi részében erről a vizsgálatról, valószínűleg tévesen, mint „a kárpátaljai magyar közösség 593 fős, reprezentatív mintáján végzett” terepkutatásról olvashatunk (107). Bár a vizsgálat érdekes és figyelemre méltó eredményeket hozott, a reprezentativitás hiánya miatt mégsem lehet kijelenteni, hogy ezek pontosan tükrözik a kárpátaljai magyarság nyelvhasználatát.

A fejezet e mellett tartalmaz egy pontatlanságot is a véletlenszerű mintavétel rövid ismertetéséről szóló részében. E szerint „a nagy számok törvénye alapján a véletlenszerűen vett minta eloszlása a mintaelemszám növelésével a teljes sokaság eloszlásához tart” (57). Ez a definíció az idézetben található állítással ellentétben nem a nagy számok törvényét, hanem a matematikai statisztika alaptételét írja le (RÉNYI 1968: 333–4). A nagy számok törvényének egyik megfogalmazása ezzel szemben azt mondja ki (vö. RÉNYI 1968: 309–59), hogy egy kísérletet sokszor elvégezve az eredmények átlaga egyre közelebb kerül az elméleti átlaghoz (várható értékhez).

Az ötödik fejezetben CSERNICSKÓ ISTVÁN és MOLNÁR ANITA összefoglalják az eddigi kutatási eredményeket, összevetik ezeket a kötet elején ismertetett munkahipotézisekkel, illetve összehasonlítják a jogszabályok által biztosított lehetőségeket a nyelvhasználati gyakorlattal. A szerzők a nyelvi jogosítványok maximális kihasználására bátorítanak, hiszen, mint mondják: „a nyelvet csak és kizárólag az tartja fenn, ha használják” (114). Ideálisnak tartanak a magyar nyelv regionális hivatalos nyelvi státuszba emelését, hogy a magyar anyanyelvű ukrán állampolgárok „életük java részét anyanyelvükön élhessék meg [...] anélkül, hogy életpályájuk megcsönkulna, előmenetelük csorbát szenvedne” (114). Ez azonban, a fennálló ukrán politikai helyzet miatt, ahol a nyelvi kérdés – sajnálatos módon – a politikai csatározások középpontjában áll, egyelőre nem tud megvalósulni.

A kötetben többször – és néha feltűnően redundáns módon – visszaköszön Kárpátalja történelmének, nemzetiségi és nyelvi tagoltságának meghatározó szerepe a lakosság nyelvismerete, nyelvhasználata, oktatása és mindennapi életben való boldogulása szempontjából. Mivel a terület a 20. században hat különböző országhoz tartozott, amelyek vezetői rendszerint a saját érdekeik szerint alakították a nyelvpolitikát, a térségben többször is megváltozott a hivatalos nyelv. Ez oda vezetett, hogy – mivel az aktuális hatalom nem tudta azonnal biztosítani a nyelvoktatáshoz szükséges eszközöket – bizonyos átmeneti időszakokban újságok és napilapok szolgálták tananyagként is, és szótárként is a tanulók számára (95). A lakosságnak egyik évről a másikra kellett volna elsajátítania az ország éppen aktuális hivatalos nyelvét, sutba dobva az előző hatalom által megkövetelt államnyelv több éves tanulása során szerzett ismereteket.

A kárpátaljai magyaroknak anyanyelvükhöz való pozitív hozzáállását azonban jól jellemzik a kötetben található felmérések eredményei, illetve a kitöltött kérdőívben található – valószínűleg nem egyedi – kedves vélemény, amely szerint Kárpátalján beszélnek a legszebben magyarul (134). Mindezek alapján megállapítható, hogy „a kárpátaljai magyar lakosság [...] ragaszkodik az anyanyelvéhez” (BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ 2004: 15).

Ezt az olvasmányos kötetet nagy haszonnal forgathatják mindazok, akiket elsősorban nyelvészeti, szociolingvisztikai vagy jogi kérdések és problémák érdekelnek, de azok is, akik szeretnének ízelítőt kapni a terepmunka szépségeiből és nehézségeiből. Emellett jó szívvel ajánlom a bemutatott könyvet mindenkinek, aki többet kíván megtudni a kárpátaljai magyarok sajátos és sokszor nem könnyű helyzetéről, vagy mindössze bepillantást szeretne nyerni egy nyelvi kisebbségben élő embercsoport hétköznapjaiba, nyelve megtartásáért folytatott küzdelmébe.

A hivatkozott irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. „... itt mennyit ér a szó?” Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint Kft., Ungvár.
 GAL SUSAN 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? Regio 1: 66–76.
 KONTRA MIKLÓS 1996. Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: DIÓSZEGI LÁSZLÓ szerk., Magyar-ságkutatás 1995–96. Teleki László Alapítvány, Bp. 113–23.
 KONTRA MIKLÓS 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. Magyar Nyelv 102: 549–76.
 RÉNYI ALFRÉD 1968. Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Bp.

DÖTSCH SZILVIA

Borsos Balázs, A magyar népi kultúra regionális struktúrája

A Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2.

MTA Néprajzi Intézet, Budapest, 2011. 563 + 354 lap

1. Az 1959 és 2012 között megjelent 24 magyar nyelvátlasz mindegyikéről készült már valamilyen elemzés, melyek jellemzően a nyelvátlaszok részeként, a térképek előtt vagy után jelentek meg, esetleg egy-egy monográfiaként vagy egy tudományos fokozat el-

A kötetben többször – és néha feltűnően redundáns módon – visszaköszön Kárpátalja történelmének, nemzetiségi és nyelvi tagoltságának meghatározó szerepe a lakosság nyelvismerete, nyelvhasználata, oktatása és mindennapi életben való boldogulása szempontjából. Mivel a terület a 20. században hat különböző országhoz tartozott, amelyek vezetői rendszerint a saját érdekeik szerint alakították a nyelvpolitikát, a térségben többször is megváltozott a hivatalos nyelv. Ez oda vezetett, hogy – mivel az aktuális hatalom nem tudta azonnal biztosítani a nyelvoktatáshoz szükséges eszközöket – bizonyos átmeneti időszakokban újságok és napilapok szolgálták tananyagként is, és szótárként is a tanulók számára (95). A lakosságnak egyik évről a másikra kellett volna elsajátítania az ország éppen aktuális hivatalos nyelvét, sutba dobva az előző hatalom által megkövetelt államnyelv több éves tanulása során szerzett ismereteket.

A kárpátaljai magyaroknak anyanyelvükhöz való pozitív hozzáállását azonban jól jellemzik a kötetben található felmérések eredményei, illetve a kitöltött kérdőívben található – valószínűleg nem egyedi – kedves vélemény, amely szerint Kárpátalján beszélnek a legszebben magyarul (134). Mindezek alapján megállapítható, hogy „a kárpátaljai magyar lakosság [...] ragaszkodik az anyanyelvéhez” (BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ 2004: 15).

Ezt az olvasmányos kötetet nagy haszonnal forgathatják mindazok, akiket elsősorban nyelvészeti, szociolingvisztikai vagy jogi kérdések és problémák érdekelnek, de azok is, akik szeretnének ízelítőt kapni a terepmunka szépségeiből és nehézségeiből. Emellett jó szívvel ajánlom a bemutatott könyvet mindenkinek, aki többet kíván megtudni a kárpátaljai magyarok sajátos és sokszor nem könnyű helyzetéről, vagy mindössze bepillantást szeretne nyerni egy nyelvi kisebbségben élő embercsoport hétköznapijaiba, nyelve megtartásáért folytatott küzdelmébe.

A hivatkozott irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. „... itt mennyit ér a szó?” Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint Kft., Ungvár.
 GAL SUSAN 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? Regio 1: 66–76.
 KONTRA MIKLÓS 1996. Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: DIÓSZEGI LÁSZLÓ szerk., Magyar-ságkutatás 1995–96. Teleki László Alapítvány, Bp. 113–23.
 KONTRA MIKLÓS 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. Magyar Nyelv 102: 549–76.
 RÉNYI ALFRÉD 1968. Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Bp.

DÖTSCH SZILVIA

Borsos Balázs, A magyar népi kultúra regionális struktúrája

A Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2.

MTA Néprajzi Intézet, Budapest, 2011. 563 + 354 lap

1. Az 1959 és 2012 között megjelent 24 magyar nyelvátlasz mindegyikéről készült már valamilyen elemzés, melyek jellemzően a nyelvátlaszok részeként, a térképek előtt vagy után jelentek meg, esetleg egy-egy monográfiaként vagy egy tudományos fokozat el-

éréséhez szükséges értekezés formájában. Utóbbiakra példa a magyar nyelvöldrajz egyik legnagyobb összefogásával készített „A magyar nyelvjárások atlasza”-hoz (a továbbiakban: MNyA.) kötődő kandidátusi értekezés (DEME 1956) és egy akadémiai doktori disszertáció (IMRE 1971), vagy az erdélyi terület nyelvatlaszait átfogó atlaszgyesítési vizsgálatokról szóló doktori disszertáció (HEGEDŰS 2008).

Sok tekintetben e művekkel mutat közeli rokonságot BORSOS BALÁZS néprajzkutató monográfiája, mely a 2009-ben megvédett MTA doktori értekezésének az opponensi vélemények figyelembevételével módosított változata, és amely a „Magyar néprajzi atlasz” (a továbbiakban: MNA.) 9 kötetének klaszteranalízisével rajzolja meg a magyar népi kultúra regionális struktúráját. Az MNA. jelentőségében és főbb paramétereiben az MNyA.-hoz hasonló: a teljes magyar nyelvterületet átfogó 417 kutatóponton ábrázol 627 jelenséget, a 19–20. sz. fordulójának állapotára visszatekintve az egyes kultúrelemek térbeli elterjedését, fajtáját, létezését vagy éppen hiányát. Az 1958-tól a 70-es évek elejéig tartó gyűjtést és a 159 gyűjtőt egy 12–15 fős törzsgárda irányította, s az atlaszt 9 kötetben 1987–1992 között adták ki, magyarázó kötet nélkül. Mivel a térképlapok mind a kutatott jelenségek, gyűjtési idő, kutatópontok és módszerek szempontjából egységes koncepció alapján készültek, alkalmasak az összevetésre és a számítógépes csoportelemzés elvégzésére.

BORSOS BALÁZS szak- és kézikönyvként egyaránt helytálló műve két kötetből áll, az elsőt a főszöveg, másodikban az azt kiegészítő térképek, az MNA. virtuális 10., kiegészítő és információs járási adatokat bemutató, és 11., kiegészítő kulturális és egyéb tagolódási térképeket tartalmazó kötetének teljes nyomtatott verziója található.

2. A vizsgálat és eredményeinek részletes ismertetését az európai néprajzi atlaszokat, tudománytörténeti és módszertani előzményeket áttekintő bevezetés előzi meg (21–50). A néprajzi atlaszok adatai alapján körvonalazódó kulturális régiók meghatározására 1952-ben Svájcban született az első elemzés, virágkorát az 1970-es években élte, és ekkor született meg az az alapelv is, mely szerint a kulturális határok ott húzódnak, ahol a népi műveltség különböző aspektusait képviselő jelenségek elterjedésének határa egybeesik. A térképlapok informatizálása előtti legteljesebb elemzés a Szlovák Néprajzi Atlasz adataiból készült az 1990-es évek elején, de fontos eredményeket értek el Norvégiában, Finnországban és Lengyelországban is.

A technikai fejlődéssel és az európai trendekkel összhangban a magyar dialektológiában és néprajzban körülbelül egyszerre kezdődött el az atlaszok számítógépes feldolgozása, de a néprajzi adatok a nyelvjárásiakénál nehezebben kategorizálható jellege miatt a szerző akadémiai doktori munkáját megelőzően csak kevésbé átfogó kutatások készültek. A magyar nyelvatlaszok informatizáltságára vonatkozó megjegyzések közül pontosításra szorul az a megállapítás (75. lábjegyzet), mely szerint a „Somogy–zalai nyelvatlasz”-nak csak elektronikus változata létezik (2005-ben jelent meg a nyomtatott); illetve kiegészítésként megjegyezhető, hogy BORSOS kötetének megjelenése után pár hónappal a Medvesalja magyar nyelvjárasi atlasza is testet öltött.

Technikai jellegű és módszertani szempontú fejezetek sorakoznak az MNA. térképlapjainak előkészítéséről és digitalizálásáról szóló részben (51–68), melyek a nyelvatlaszok informatizálása iránt érdeklődőknek is sok hasznos információt nyújtanak. A feladathoz egy saját fejlesztésű programot, az EthnoMap Tools-t használták, amelybe az MNA. összes adatainak, mintegy 400000 rekordnak a feltöltése és ellenőrzése 3 évig tartott. Ezt követően

kezdhettek neki a klaszteranalízisnek, vagyis annak az eljárásnak, mely során a településeket hasonlóságuk mértéke alapján osztályokba sorolták. E módszer szerint a számítógép ki-keresi azt a két elemet, amelyek a legjobban hasonlítanak egymásra, összevonja őket egy csoportba, s ennek a klaszternek a többitől mért távolságát újraszámítja. A program ezt az elemek száma mínusz 1-szer végzi el, vagyis a végén az összes elem egyetlen klaszterben tömörül, melyben az elemző húzhatja meg a határokat. Minél nagyobb a csoportok száma, annál kevesebb elem található egyben, és azok jobban hasonlítanak egymásra, míg kevés csoport esetében egymástól erősen különböző elemek is együtt maradnak. A határt ott célszerű meghúzni, ahol az egyes csoportok összevonását jellemző érték (a szórásnégyzet) hirtelen megnő. Mivel ilyen ugrás a folyamatban több helyen is előfordulhat, az elemzésben különböző részletezési szinteken is megállapíthatók a csoportok. A pontosabb eredmény érdekében az úgynevezett feltételes optimumot kereső eljárásokat célszerű használni, mert ezek adják valamennyi csoportosítás esetén a legvalószerűbb eloszlást, s közülük is a Ward-módszert, amely a csoporton belüli változatosság minimalizálására törekszik, tehát a kisebb, de egymásra jobban hasonlító elemekből álló csoportok létrejöttének kedvez. Ehhez azonban szükséges az MNA. adatainak technikai előkészítése, például az üres helyek megoldása, az egy településhez több variáns tartozásának kezelése, illetve a számszerű értékek szimbólumokkal helyettesítése.

3. Az MNA. lépésről lépésre haladó, egyre több klaszterbe soroló elemzéseinek főbb állomásai a szöveges elemzés mellett (69–90) a második kötetben (2: 9–18) egy-egy szemléletes térképlapon vizuálisan is követhetők, látványosan kirajzolva a kezdeti egy tömbből a rokonsági, hasonlósági viszony kötelékeinek összetartásán vagy éppen szétválásán át kialakuló összesen 5 nagy, 18 közép és 103 kis kulturális régiót. A megváltozott vizsgálati szempontrendszer (pl. a nullás adatok kiszűrése) a nagyrégiók szintjén kevéssé, de a mikrorégiók határainál befolyásolhatja az egyes csoportok közötti határvonalat.

Mivel a kultúra tagolódási vizsgálataiban általánosan elfogadott konszenzus, hogy tekintettel kell lenni a területi struktúrára ható természeti, nyelvészeti, történelmi tényezőkre, a szerző a könyv mellékletében található virtuális 10. kötet járási adatokat bemutató, valamint a 11. kötet térképlapjait és a tematikus lapcsoportjain végzett klaszterezések eredményeit összehasonlítja (122–212) a magyar népi kultúráról az MNA. klaszteranalízisével kapott képpel. A közigazgatási és politikai, nemzetiségi, vallási, településdemográfiai, mezőgazdasági, továbbá földrajzi és különböző kulturális aspektusok szerinti (pl. építkezés, díszítőművészet, népzene, néptánc, szokások) összevetés mellett nyelvjárási elemzést (162–8) is készít.

Nyelvföldrajzi hatás az összes európai néprajzi atlaszban megfigyelhető: a lengyelben 23%, svájciban 20%, a szlovákban 17%, a finnben 5% és svédben 2,5% a nyelvészeti tárgyú térképek aránya, a legtöbb azonban az MNA.-ban található: 180, ami az összes térképlap mintegy 28%-a. Ezek mind a jelenségek elnevezésével foglalkoznak, tehát a szókincset vizsgálják, azt a nyelvi réteget, amely mindeddig nem játszott döntő szerepet a nyelvjárási régiók határainak definiálásában. Az eredmények nyelvjárási régiókkal való összevetésében nehézséget jelent továbbá, hogy a nyelvjárási régiók meghatározásában kulcsszerepet játszó MNyA. adatai az 1950–60-as évek nyelvi állapotát tükrözik, míg az MNA.-é a századfordulóét. Ha figyelembe vesszük, hogy a dialektológia az átmeneti zónák szélesedésével számol, és feltételezzük, hogy ez a folyamat már az 1900-as évek elején is zajlott, az időbeli külön-

ség kellő körültekintéssel áthidalható: emiatt részletesebben is megvizsgálható, milyen kapcsolatok vannak a kulturális és nyelvjárási régiók határvonalai között. A magyar nyelvjárási régiókat (JUHÁSZ 2001) BORSOS elsőként 65 tulajdonságtípust (változóértéket) meghatározva kódolja, majd összeveti a kulturális tagolódással és az MNA. 180 nyelvi térképlapjának klaszterezési eredményével. Több ponton egyezéseket láthatunk: a 11. klaszterezési lépésnél a Nyugati kulturális nagyrégió három egysége átfedésbe hozható a három dunántúli nyelvjárási régióval, ha az átmeneti nyelvi zónákat rugalmasan hozzákapcsoljuk egy-egy régióhoz. Északon már nem ennyire egyértelmű az egyezés: a Palóc nyelvjárási régió határa az Északi kulturális nagyrégióénál sokkal nyugatabbra húzódik, míg délen és keleten szinte pontosan egybeesnek. Az Átmeneti és Középső kulturális régió, illetve az Északkeleti és Tisza–Körös vidéki nyelvjárási régiók közötti határ szinte pontosan egyezik, mint ahogy a 10. klaszterezési állomásnál ez utóbbi nyelvjárási régió nyugati és déli határa is az egyik közepesen nagy kulturális régióéval. A Dél-alföldi régió lefedi a Középső nagyrégió nagyobbik felét. Az erdélyi terület három nyelvjárási régióra tagolódik, de 10 kulturális régió meghatározásánál a Keleti nagyrégió még osztatlan marad, csak a 12. (Moldva leválása) és 18. lépésben osztódik fel, a nyelvjárási régiók határaival nagyjából egyezően. A nyelvjárási csoportokat a kulturális kiségiókkal összevetve (51 és 61 klaszter) már alig találunk egyezést (pl. Északnyugat-dunántúli nyelvi és Vas-Sopron kulturális, Dél-somogyi és Dráva mente), s ugyanez az eredmény az MNA. 180 nyelvi lapjának klaszterezésekor is. Összefoglalva megállapítható, hogy a klaszterezés által kapott néprajzi képpel a nyelvjárási egységek a nagyobb régiók szintjén hozhatók fedésbe. A szókincs szerepe nem elhanyagolható: míg az összes térképlap klaszterezésénél még a kisebb területi egységeknél is van néhány közös pont, addig a szókincs alapján végzett klaszterezés esetében már nincs – vagyis kimutatható, hogy a szókincs hatással van a kulturális tagolódási képre, de mégsem tekinthető olyan tényezőnek, amely lényegesen megváltoztatná a kulturális tagolódás struktúráját.

Az összes aspektusra vonatkoztatva átfogóan megállapítható, hogy a vizsgálatba bevonható térképlapok korlátozott száma és a változók értékeinek nagyfokú variabilitása miatt az elemzés eleve is csak korlátozott eredményt hozhat. Ennek ellenére az összevetések elvégzése mindenképpen hasznos, kiegészíthetik vagy módosíthatják meglévő ismereteinket, az összes szempontot figyelembe véve pedig kirajzolódott, hogy az egyes aspektusok és a kulturális régiók területi tagolódási mintázatai különböző mélységekben és csak nagyjából, korlátozott mértékben fedik egymást.

4. A monográfia legfőbb eredményét ismertető, illetve az olvasók által vélhetően majd leggyakrabban forgatott fejezete (213–493) a magyar kultúra területi szerveződésének bemutatása a klaszteranalízis eredményei, valamint a külső és belső összevetések alapján. Az öt nagyrégió (Nyugati, Északi, Középső, Átmeneti és Keleti) után a kisebbek felé haladva először a közepes, majd a kis, illetve esetenként a még ennél is kisebb mikrorégiók szintjén ismerjük meg átfogóan az egyes egységek határait és rokonsági, kapcsolati viszonyait, az eredményeket szembesítve a korábbi kutatásokkal, a hagyományosan ismert jellemzőkkel. Az MNA. kutatópontjainak kiválasztásából fakadó és esetlegesen a vizsgálat eredményére, főleg a kiségiókra kiható pontatlanságokat, félrevezető eredményeket kellő kritikával kezelte a szerző, s ebbéli aggályait, magyarázatait a könyv végi „Összefoglalás”-ban (494–529) fejti ki bővebben.

Ha a néprajztudományban használatos közép- és kistájak nem egyeztek a közepes és kisrégiókkal, a pontosság érdekében BORSOS BALÁZS a települések adatait kulturálishasonlóság-vizsgálatnak vetette alá, hogy kiderüljön, mennyire tekinthetők relevánsnak az eredmények. E módszer előnye, hogy a „kulturális rokonságot” is figyelembe lehet venni, vagyis azt a szempontot, amelyet a több település adatai alapján kialakuló közös súlypontokkal számoló klaszteranalízis nem tud – ezért e módszer a klaszteranalízis kontrolljának is tekinthető.

A fejezet kézikönyvszerű használatát, az 5 nagy-, 18 közép-, 103 kis-, és ez utóbbin belüli 31 mikrorégió közötti gyors keresést a könyv elején lévő tartalomjegyzék részletes mutatója (7–13) segíti.

5. A kutatás és eredményeinek bemutatása lineárisan építkezik, ám a könyv olvasása két ok miatt meg-megbicsaklik. Az első technikai jellegű: a törzsszöveg kb. 500 oldalán ábrát csak a könyv végi összefoglalásban látunk, ezért a szöveget magyarázó vagy kiegészítő térképlapok és táblázatok második kötetbe szerkesztése minden alkalommal külön keresgélésre kényszeríti az olvasót. A legfontosabbakat – például az MNA. klaszteranalízisének eredményét (2: 831–3. térképlap) – szerencsésebb lett volna a szöveg mellett elhelyezni. A másik ok a könyv felépítésével kapcsolatos: az MNA. klaszteranalízisének állomásait és az eredményeket más tudományterületek adataival összevető fejezet közé ékelődik be az európai néprajzi atlaszok számítógépes feldolgozásának lehetőségeit, elvi és gyakorlati problémáit ismertető rész (91–121), ami mintegy kitekintésként, a vizsgálati módszer széles körű alkalmazásának és nemzetközi szinten is jelentős voltának bizonyítására szolgál. E fejezet azonban csak lazán kapcsolódik a könyv fő témájához – amit az egyik legizgalmasabb pontján megtör. Önálló kiemelése helyett célszerűbb lett volna alfejezetként a technikai részleteket taglaló, illetve klaszteranalízissel általánosságban foglalkozó fejezetek környékére vagy a könyv legvégére besorolni.

A témakört átfogóan, a nemzetközi áttekintéstől a magyar néprajzi előzményeken, a klaszteranalízis matematikai-statisztikai módszerén és a különböző mély elemző összehasonlításokon át az egyes kulturális régiók jellemzéséig bemutató kézikönyv mind módszertanában, mind a nyelvatlaszok térképlapjainak sokoldalú feldolgozásában hasznos segítség a nyelvészek számára is.

A hivatkozott irodalom

- DEME LÁSZLÓ 1956. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Akadémiai Kiadó, Bp.
HEGEDŰS ANDREA 2008. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Bp.
IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei: a nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp., 262–316.

SZABÓ PANNA

Gábor Hosszú, Heritage of Scribes

The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems

[Az írástudók öröksége. A rovásírás és az eurázsiai írásrendszerek kapcsolata.] Rovás Alapítvány, Budapest, 2011. 312 lap

„A rovásatlaszban leírt új elméletek egy meglepő intellektuális kirakós játék és egy izgalmas kísérlet eredményei. Senki sem gondolhatja, hogy a régi rovásírással foglalkozni csupán az önmagáért való tudomány belső ügye. A feliratok, hosszabb-rövidebb szövegek szerzői minden esetben közölni akartak valakivel valamit: információt rögzíteni, átadni” (Zelliger Erzsébet fordítása). Ezekkel a szavakkal kezdi a könyv előszavát Erdélyi István, majd többek között megállapítja, hogy a szerző kiterjedt kutatómunkájával megalkotott rovásatlasz „az első tudományos igényű és pontosságú munka Sebestyén Gyula 1915-ben megjelent, A magyar rovásírás hiteles emlékei c. monográfiája óta”.

A könyv szerzője, HOSSZÚ GÁBOR a BME Villamosmérnöki és Informatikai Kar docense, számítógépes paleográfus végzettségéből fakadó látásmódja következtében bizvást mondható, hogy a rovásírás(ok) egymáshoz való viszonyának kutatása és megfejtése során lényeges új eredményekre jutott. Érdemes ezért kutatás-módszertani szempontból különös figyelemmel vizsgálni a munkát.

A könyv három, a rovásírás családjába tartozó írásrendszernek, a kárpát-medencei, a kazár (más néven steppei) és a székely-magyar rovásírásnak a bemutatására vállalkozik. Az első öt fejezet a vizsgált írásrendszerek történetével foglalkozik (11–103). Megállapítása szerint a három írásrendszer közül kettő a 11–13. század folyamán eltűnt a használatból, a székely-magyar rovás azonban a székely népcsoport körében napjainkig fennmaradt, a legutóbbi időkben pedig egyre nagyobb népszerűsége telt szert. A szerző azonban mindenekelőtt az írásnak a történeti kérdéseit kívánta feltárni szoros kapcsolatban a magyarság történetével. Kutatásait minden esetben történészek, régészek, nyelvészek elméleteire és megállapításaira alapozta – tudván, hogy más elméletek is léteznek. Eljárása a következő: a rovásírás leírása, rokonsági viszonyainak feltárása, az egyes rovásjelek származási vonalának leírása – beleértve a legfontosabb rovás emlékeket. A leírás az egyes grafémák fonetikai, fonematikai értékének meghatározásán alapul, figyelembe véve ezeknek és a leleteknek az egymáshoz való viszonyát, időbeli és földrajzi helyzetét. (Itt jegyzem meg, hogy a szerző következetesen a *glyph* terminust használja 'grafémaszimbólum' jelentésben. A terminushasználata azon alapul, hogy az egyes írásrendszerekben változatos aktuális formában jelentkeznek az írásjelek, a könyvben ezeknek a standardizált formájával dolgozik. Az ismeretelés során a *graféma* terminus ebben az értelemben használatos.) Megállapítása szerint – mivel az egyes jelek egykori pontos kiejtésének a rekonstruálása igen nehéz – az egyes hangok és fonémák következetes megkülönböztetése általában nem lehetséges.

Az egyes írások grafémái eredetüket tekintve lehetnek a) kölcsönzések más írásokból; b) valamely már létező grafémából való alkotások; c) az előző két eljárás kombinációi. A grafémák eredetének megállapítása során kidolgozott módszer szerint, ha két azonos graféma fordul elő, akkor azok egymástól való kölcsönzés eredményei lehetnek. Ehhez azonban további feltételek megléte is szükséges: 1. A jel hangértékének a befogadó és az áta-

dó nyelvben azonosnak, vagy legalábbis nyelvészeti szempontból magyarázhatónak kell lennie; 2. Történelmi és földrajzi tények igazolják vagy cáfolják a kapcsolat lehetőségét az átvevő és az átadó írások között; 3. Az átadó és az átvevő írás megfelelő grafémái azonosak, vagy az eltérések magyarázhatók kell, hogy legyenek. Ezeknek a feltételeknek a megléte esetén megvalósul a gazdaságosság, tömörség elve (nevezhető minimális entrópiás módszernek vagy a parsimonia törvényének is). A módszer alkalmazása a szerző szerint lehetővé teszi új emlékek előkerülése esetén az írások egymáshoz való viszonyításának a finomítását.

A rovásírások közötti összefüggések felfedezése révén vált lehetővé rétegzett modell alkalmazásával a rovásatlasz létrehozása. A rétegzett modellt a szerző a grafémák egymáshoz való topológiai és kronológiai viszonya alapján dolgozta ki. A betűírás kialakulása lehetséges szerves, természetes és mesterséges, irányított úton. Az ókori Közép-Keleten ez utóbbi fejlődései vonal következett be az írásjelek kölcsönzése révén. Az óperzsa birodalom kancelláriájában az arameus írás és nyelv vált hivatalossá. Ezáltal Dél-Egyiptomtól a Pamir hegységig terjedő hatalmas területen számos nyelv írásbeliségére volt hatással. Az így kimutatható származékok az arámból való származás különböző síkjain helyezkednek el. Ezek a síkok egymásra vetítve rajzolják ki az írásoknak (így a rovásírásnak is) a fejlődési vonalát. A módszer a szerző megállapítása szerint alkalmas más írásvonalak viszonyrendszerének leírására is (22).

A rovásatlasz jelentősége, hogy további kutatások alapjául szolgálhat. Az atlaszban az egyes karakterek viszonyrendszere a periódusos rendszer működéséhez hasonlít. Jól mutatja ezt, hogy az atlasz készítése során vált szükségessé két régi írásrendszernek, a korai steppei írásnak és a protorovásnak a bevezetése.

A rovásírások családjának leírása (17–84) során az ide tartozó három írás (a Kárpát-medencei, a kazár és a székely-magyar) egymáshoz való viszonyát, leszármazási vonalait bemutató „családfa” a 20. oldalon látható, az itt szereplő írások kronológiája a Kr. e. 2. századtól a Kr. u. 13. századig a 21. oldalon szerepel. Áttekinthető táblázatok mutatják be az írásfejlődés elveit és a grafémák alakulásában szerepet játszó eljárások leírását (24).

Az emlékek nélküli írásrendszer(ek) kikövetkeztetése azon az alapon történhet meg, hogy egy későbbi írásrendszer egy vagy több grafémája egyezést mutat olyan írásrendszerekkel, amelyekkel kronológiai és/vagy földrajzi okokból közvetlen kapcsolata nem lehet. A korai steppei írás meglétére a [p/f] hangok korai arámi (Kr. e. 8. sz. közepe – Kr. e. 6. sz.) jelének a Kárpát-medencei (Kr. u. 7. sz. – 11. sz.), a kazár (Kr. u. 8. sz. – 10/13. sz.) és a második türk kaganátus idején használt, a könyvben ótöröknek nevezett írás (Kr. u. 8. sz. – 10. sz.), az orkhoni feliratok [p] jelével való azonossága alapján vált szükségessé következtetni. Más jelek, jelcsoportok azonossága vagy legalábbis rokon vonása az írások kapcsolati rendszerének további összefüggéseire utalnak, mint pl. khárosti, kazár és ótörök, illetőleg a birodalmi arám, Kárpát-medencei, kazár, ótörök stb. (25–9).

A három rovásírás (a Kárpát-medencei, a kazár és a székely-magyar) emlékeinek összehasonlításából olyan következtetést vont le a szerző, hogy rokon vonásaikból egy közös ős következtethető ki, a protorovás. A protorovás karakterkészlete a rovás emlékek alapján rekonstruálható, eredetük pedig részben a korai steppeire, részben a korai steppei közvetítésével, illetőleg közvetlenül a főnóciáira vezethető vissza. Az egyes grafémáknak és variánsaiknak az összefüggései a 30–32. oldalon találhatóak.

A rovásírás-család három tagjának (Kárpát-medencei: 32–40; kazár: 40–5; székely-magyar 45–79) ismertetése során külön-külön mutatja be az egyes írások használói-

nak/használatának történeti háttérét és korszakait, amelyet térképvázlatok egészítenek ki. Az egyes írástípusok fejlődését a létrejöttükben szerepet játszó előzmények karaktereinek számbavételétől a fejlődésükben korszakonként bekövetkezett változási folyamatokon keresztül szemlélteti. Az egyes rovásbetűk hangértékét az IPA hangjelölési rendszerével azonosítja, de emellett mind a mássalhangzóknak, mind a magánhangzóknak a rovásírásos jeleit fonetikai jelölésükkel együtt a hangképzési rendszert modellező ábrák keretében is felvázolja.

A Kárpát-medencei és a székely-magyar rovás szoros kapcsolatát az 51. oldalon található táblázat szemlélteti, kidolgozása a minimális entrópiás módszer alapján történt. A rovásbetűk alakulásmódjának, fejlődésükben szerepet játszó elveknek az 54., a Kárpát-medencei rovással azonos, illetőleg az abból levezethető grafémáknak a leírása az 55. oldalon található. Az írásrendszer fejlődését a 6–13. századig az 57–74. oldalon mutatja be a szerző. A 75–79. oldalak táblázataiban az egyes rovásgrafémák előfordulásainak időkeretei, és azoknak az emlékeknek a megnevezései találhatók, amelyekben előfordulnak. – A rovásírás-családon és ezen belül a székely-magyar íráson is nyomot hagyott a glagolita írás (80–4).

A könyv írástörténeti fejtegetéseinek összefoglalása, írástörténeti és módszertani tekintetben is igen fontos része a könyvnek a Rovásatlasz. Itt található az egyes rovásjegyek fejlődési vonalának összegzése, amely nyomon kíséri írástípusokon és korszakokon keresztül a rovásbetűk és a rovásszámok történetét (85–100). Ehhez csatlakozik a grafémaalakulásmódokat bemutató példasor. Ezek révén az olvasó is nyomon kísérheti, hogy némely esetben csak csekély változások történtek a grafémákon, a jelentősebb változások hozzáadott segédvonalakkal, vonalak elmozdításával, az írásjelek kiterjesztésével, rövidítésével vagy eltolásával, tükrözéssel vagy elforgatással történtek. A grafémák alakításában a ligatúrák, a rovásjelek különböző funkcióban történő kettőzése stb. játszottak szerepet (101–3).

A könyv szerkezetileg harmadik része, a 6–8. fejezetek a rovásírás-család tagjainak az emlékeit ismerteti (104–251).

A Kárpát-medencei írás (104–41) a 7. és a 11. század között volt használatos. A grafémáinak a bemutatása és annak/azoknak az emlék(ek)nek a feltüntetése, amely(ek)ben előfordul(nak), a 104–108. oldalon található. Részletes ismertetésük során a szerző elemzése révén az a kép rajzolódik ki, hogy az írásrendszer legkorábbi emléke, a kunágotai kancsó a 7. sz. elejéről való, amely köztörök/avar nyelvű. Az ogur, onogur feliratok mellett már igen korai időktől (a 7. sz. végétől) vannak magyar nyelvű feliratok is, olykor ugyanazon a tárgyon tartalmilag vele azonos módon, de más nyelven, nyelveken is. Különösen jelentősnek számítanak a Nagyszentmiklósi kincs egyes többnyelvű feliratai. – A legkésőbbi adat a 11. századi Torjai edénytöredék magyar nyelvű felirata.

A Kárpát-medencei írás 21. századi revitalizációjának módját – ennek során a mai magyar hangrendszernek megfelelően egyes karakterek hangértékét is módosították –, eredményeit a 137–141. oldalon olvashatjuk.

A kazár írás emlékei túlnyomó részt a Volga és a Dnyeper közötti steppe területéről kerültek elő egy kirgiz és egy Jenyiszej folyó melléki lelőhelyet leszámítva (l. a 151. oldal térképvázlatát). A leletek a 8. és 13. század közötti időben keletkeztek. A bennük előforduló rovásjelek ismertetése során tájékoztat arról is, hogy az adott jel melyik emlékekben található meg, és egyúttal arról is tudósít, hogy az egyes emlékek milyen nyelven íródtak (142–7). Az emlékek részletes ismertetése a 151–173. oldalon található.

Az említett lelőhelyeken kívül két adat a Kárpát-medencéből került elő: Homokmégy-Halom temetőjének honfoglaláskori (10. századi) 6. sz. sírjából előkerült csontlemez-

borításos tegez felirata török nyelvű. A másik kazár írásos emlék Erdélyből, Alsószentmihályfalvából való. A felirat egy római kori oszlop újra felhasználásából származik, tartalma szerint egy zsidózó kabar személyiség nevét és házának megjelölését örzi kazár (kabar) nyelven (170–1).

A székely-magyar rovásírásos emlékek bemutatásának különös jelentősége, hogy korai emlékei révén műveltségünk régi, a latin betűs írást megelőző időktől napjainkig (sokszor csak bűvópatakként) élő írásrendszer.

Élő írásrendszerről lévén szó, szükségképpen merül fel az írás változásának a kérdése is. A Kárpát-medencei és a kazár írás egyértelműen jobbról balra irányul (104, 142), az előbbi modern felhasználása során fordul elő a balról jobbra haladó írás. A székely-magyar írás is eredendően jobbról balra halad, a 16. századtól van adat a balról jobbra, a 17. századtól a busztrufedon irányú sorvezetésre, ami a betűk formázására (tükrözéssel) is hatással van (176). A magyar nyelvben bekövetkezett hangtani változások következtében egyes írásjelek hangértéke megváltozott, illetőleg (a latin betűs íráshoz hasonlóan) az egy betű = több hang viszony is előfordul. A grafémák rovás emlékekben való előfordulásai és a hozzájuk kapcsolható hangértékük összefoglaló táblázata a 176–9. oldalon található, a mássalhangzó és magánhangzó-jelek hangrendszerbeli ábrázolása (IPA hangjelöléssel) a 180. oldalon van.

Az ős-rovásnaptár feltehető keletkezésétől (1092., a szabolcsi zsinat éve) számítja a szerző a NAP jelet és ennek a ligatúrájának a származékait. Az ómagyar hangjelölés sajátosságai alapján további kettőzések, összevonások („bogár”-)jelek jöttek létre a korai ómagyar korban. A 14. századtól a rovásjelek fejlődését egyrészt az írófelület változása, másrészt a magyar hangtörténeti változások, a latin betűs írás irányították (65–78), 20–21. századi történetében pedig újabb bogárjelek, a standard helyesíráshoz való illesztés igénye alakítja, és a korábbi számkarakterek bővítése figyelhető meg (182–3).

A könyv 187–251. oldalán az egyes székely-magyar rovásírásos emlékek ismertetése olvasható: megtalálásuk ideje, körülményei, a rájuk vonatkozó szakirodalom figyelembe vételével a keletkezési idejüknek megfelelő olvasatuk meghatározása. Ez utóbbi mindig magyar nyelvtörténész szakemberekkel való alapos konzultáción alapul.

A legkorábbi székely-magyar rovásírásos emlékek igen későn, a 20. század második felétől váltak ismertté (a 900 körül keletkezett Bodrog-alsóbüi fúvóka pl. 1999-ben, a vargyasi keresztelődmedence felirata 1994-ben: 187, 188). Ezek az emlékek a bizonyítékai annak, hogy az írástípus szerves kapcsolatban volt a Kárpát-medencei és a kazár rovással, és minden alapot nélkülöz az a korábbi feltevés, hogy csak humanista tudósok alkotása lenne ez az írás. Kétségtelen, hogy a humanizmus korától vannak említésszintű adatok rá (hun vagy szkíta írásként megnevezve), de az ekkortól megszorodó emlékek írássajátosságai a korai emlékekkel való folyamatosságot mutatják (l. a 176–9. o. táblázatát).

Tartalmi tekintetben jelentős részük vallásos szöveget tartalmaz a vargyasi keresztelődmedence és a homoródkarácsonyfalvi felirat szentírási idézetétől a bolognai rovásnaptárban elősorolt szentek ünnepein keresztül Telegdi Rudimentájában olvasható Apostoli hitvalláson át Hensel térképének Miatyánk szövegéig (188–92, 201, 217, 229). A méltán híres Nikolsburgi ábécé után egy sor ábécé mutatja az írásnak a papír írófelület adta módosulási lehetőségeit (pl. 220, 223, 224).

A rovásírás titkos írásként való alkalmazásának korai példája Szamosközy István II. Rudolf ellen latin nyelven írt poémája, amelyben a tartalmilag legkényesebb szavakat rovásbetűkkel írta le – latinul (219).

A 20–21. század a rovásírás nagy reneszánsza. Ex libristől településnév-tábláig, telefonkártyától Szentírás-kiadványig széles skáláját mutatja be a könyv a felhasználási lehetőségeknek és megvalósulásoknak. A felhasználók és a felhasználás körének bővülése újabb feladatokat támaszt egyrészt a hangjelölés, graféma-alkotás terén, másrészt az új technikai eszközök, mint a számítógép adta elvi lehetőségek (az írás iránya) tekintetében. Ezeknek szemléletes és a téma szerteágazó volta következtében vázlatos képe tárul elénk a könyv 236–251. oldalain.

A tartalmi ismertetésen kívül meg kell jegyezni, hogy a könyv lapjain a kiemelteken kívül is táblázatok sora mutatja be a grafémák és változataik egymáshoz való viszonyát, térképek világítják meg az írásokat használó népek földrajzi elhelyezkedését, a tárgyalt írásos emlékek lelőhelyeit. A könyvhöz Függelékként hangtani, hangjelölési táblázat (252–4), a történelmi események időbeli egymásutánját bemutató kronológia (255–77), a magyar nyelvtörténet és a latin betűs írás korszakolása (278–9) és a rovás karakterek teljes listája csatlakozik.

Hosszú Gábor könyve a rovásírások gyökereit kutatva több ezer év, de a monográfia szorosán vett témáját tekintve is másfél évezred írástörténete – és ami ezzel jár művelődéstörténete, történelem, népiségtörténet még akkor is, ha szándéka szerint ilyen kérdésekkel nem állt szándékában foglalkozni. Így a Kárpát-medence területén előkerült legkorábbi rovásírásos emlékek nyelvi hovatartozása és az adott korban itt élő népek kérdése a történettudomány, a magyar őstörténet szempontjából is fontos adalékokkal szolgál. A szerző igen nagy szakmai felkészültséggel és tudományos alázattal az egyes szakterületek magasan kvalifikált szakértőivel való rendszeres konzultációkkal írta meg a monográfiáját. Hosszú Gábor könyvével a rovásírások kutatói számára megkerülhetetlen munka került a tudomány asztalára.

ZELLIGER ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Ördög Ferenc 80 éves*

A tulajdonnevek – vallják a névkutatók – sokféle szerepűek a nevet ismerő és használó egyén számára: gazdag jelentésszerkezettel, tartalommal, szimbolikus értékkel, a tájékozódást segítő funkcióval rendelkeznek. Ha néhány tulajdonnévben azt szeretnénk felvázolni, kik és mik ezek a tájékozódási pontok Ördög Ferenc életében és életművében, esetünkben bizvást fordulhatunk egy reprezentatív értékű forrásanyaghoz: válogatott tanulmányainak (ÖRDÖG FERENC, Válogatott tanulmányok. Nagykanizsa, 2008) „Tárgy-, szó- és névmutató”-jához (i. m. 323–94; a teljes bibliográfiát l. ugyanitt, 309–21). Ördög tanár úr elsődleges kutatási területén kezdve: az öt leggyakoribb személynév nála a *Benkő Loránd*, *Pais Dezső*, *Hajdú Mihály*, *Markó Imre Lehel* és *Végh József*, míg a helynevek körében a legnépszerűbb a *Szent*- előtagú, illetve a *Zala*- előtagú helynevek csoportja. Fontos szakmai, em-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 2013. április 16-án.

A 20–21. század a rovásírás nagy reneszánsza. Ex libristól településnév-tábláig, telefonkártyától Szentírás-kiadványig széles skáláját mutatja be a könyv a felhasználási lehetőségeknek és megvalósulásoknak. A felhasználók és a felhasználás körének bővülése újabb feladatokat támaszt egyrészt a hangjelölés, graféma-alkotás terén, másrészt az új technikai eszközök, mint a számítógép adta elvi lehetőségek (az írás iránya) tekintetében. Ezeknek szemléletes és a téma szerteágazó volta következtében vázlatos képe tárul elénk a könyv 236–251. oldalain.

A tartalmi ismertetésen kívül meg kell jegyezni, hogy a könyv lapjain a kiemelteken kívül is táblázatok sora mutatja be a grafémák és változataik egymáshoz való viszonyát, térképek világítják meg az írásokat használó népek földrajzi elhelyezkedését, a tárgyalt írásos emlékek lelőhelyeit. A könyvhöz Függelékként hangtani, hangjelölési táblázat (252–4), a történelmi események időbeli egymásutánját bemutató kronológia (255–77), a magyar nyelvtörténet és a latin betűs írás korszakolása (278–9) és a rovás karakterek teljes listája csatlakozik.

Hosszú Gábor könyve a rovásírások gyökereit kutatva több ezer év, de a monográfia szorosán vett témáját tekintve is másfél évezred írástörténete – és ami ezzel jár művelődéstörténete, történelem, népiségtörténet még akkor is, ha szándéka szerint ilyen kérdésekkel nem állt szándékában foglalkozni. Így a Kárpát-medence területén előkerült legkorábbi rovásírásos emlékek nyelvi hovatartozása és az adott korban itt élő népek kérdése a történettudomány, a magyar őstörténet szempontjából is fontos adalékokkal szolgál. A szerző igen nagy szakmai felkészültséggel és tudományos alázattal az egyes szakterületek magasan kvalifikált szakértőivel való rendszeres konzultációkkal írta meg a monográfiáját. Hosszú Gábor könyvével a rovásírások kutatói számára megkerülhetetlen munka került a tudomány asztalára.

ZELLIGER ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Ördög Ferenc 80 éves*

A tulajdonnevek – vallják a névkutatók – sokféle szerepűek a nevet ismerő és használó egyén számára: gazdag jelentésszerkezettel, tartalommal, szimbolikus értékkel, a tájékozódást segítő funkcióval rendelkeznek. Ha néhány tulajdonnévben azt szeretnénk felvázolni, kik és mik ezek a tájékozódási pontok Ördög Ferenc életében és életművében, esetünkben bizvást fordulhatunk egy reprezentatív értékű forrásanyaghoz: válogatott tanulmányainak (ÖRDÖG FERENC, Válogatott tanulmányok. Nagykanizsa, 2008) „Tárgy-, szó- és névmutató”-jához (i. m. 323–94; a teljes bibliográfiát l. ugyanitt, 309–21). Ördög tanár úr elsődleges kutatási területén kezdve: az öt leggyakoribb személynév nála a *Benkő Loránd*, *Pais Dezső*, *Hajdú Mihály*, *Markó Imre Lehel* és *Végh József*, míg a helynevek körében a legnépszerűbb a *Szent*- előtagú, illetve a *Zala*- előtagú helynevek csoportja. Fontos szakmai, em-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 2013. április 16-án.

beri tájékoztató pontokat, jellegzetes témákat felidéz, egyúttal munkával töltött évtizedekre utaló tulajdonnevek. Ezek a nevek így, együtt, senki másra nem lennének jellemzőek, mint ünnepeltünkre.

Az életpályának ezúttal csak a főbb állomásait tekintjük át (részletesebben l. a korábbi köszöntőket, különösen a „Válogatott tanulmányok”-ban megjelentet: i. m. 11–8.). Ördög Ferenc 1933. április 5-én született a Tolna megyei Gyulajon. Gimnáziumba Kaposvárott és Dombóváron járt, magyartanári végzettséget pedig a Szegedi Tudományegyetemen szerzett. Első nyelvészeti munkáit Gyulaj nyelvjárásról, illetőleg személyneveiről készítette. Az egyetem elvégzése után, 1956-ban a nagykanizsai gimnázium tanára lett, ahol 1995-ös nyugdíjazásáig oktatta a magyar nyelvre és irodalomra diákjait. Fiatal tanárként indította meg a honismereti, népnyelvvel és névkutatással is foglalkozó szakkör tevékenységét. „Órái – mint egyik volt tanítványa írja – élményszámba mentek” (In: i. m. 9). Aktív szerepet vállalt a felsőoktatásban is: tanított a Pécsi Tudományegyetemen, illetve Kaposváron, az ELTE-n, Széchenyi Professzori ösztöndíjasként a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Még többen tanultak, tanulunk azonban tanulmányaiból, hatalmas forrásanyagokat közlétevé névtáraiból, a tárgyalt témát mindig új adatokkal gazdagító recenzióiból, valamint – mint egykor magam is átélhettem – oponensi véleményeiből.

Ördög tanár úr az idők során megszerezte a megfelelő tudományos fokozatokat: a kandidátusit a „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” című munkájával (Bp., 1973), az akadémiai doktorit „Tulajdonneveink gyűjtése, kiadása és kutatása” című tézises nagydoktori értekezésével (Bp., 2010; l. még NÉ. 2011: 255–62). Utóbbi címében is szemléletesen összefoglalja azt a megközelítést, illetve munkát, amelyek Ördög Ferenc kutatói pályáját meghatározzák, s melyek középpontjában a nyelvi tények, adatok, ezzel együtt az adatgyűjtés, s csak erre épülően az adatok feldolgozásának elvégzendő feladatai állnak.

Ünnepeltünk egyik szervezője, a gyűjtőmunka irányítója volt a „Zala megye földrajzi nevei” című, közlétevéként is jegyzett kötet munkálatainak (Zalaegerszeg, 1964). A tudománytörténeti jelentőségű, máig példaértékű mű az országos méretűvé terebélyesedő, akkoriban nemzeti ügynek számító helynévgyűjtő mozgalom első képviselőjévé vált. Ördög Ferenc a későbbi kötetek megvalósításának is részese maradt, s 1977-től 2000-ig a Nyelvtudományi Intézet munkatársaként, másodállásban irányította a kiterjedt munkálatoikat. Összességében fél Magyarország földrajzinév-anyagának közzétételében vett részt, ami már önmagában páratlan szakmai teljesítményt jelentene.

Ördög Ferenc tudományos érdeklődése azonban mindezek mellett is inkább a személynevek irányába fordult. Göcsej és Hetés falvainak teljes személynévanyagát gyűjtötte össze, rendszerezte, illetve dolgozta fel már említett monográfiájában. Ezt követően a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek Zala megyei személynévanyagával kezdett foglalkozni. Ennek a három vaskos kötetben közzétett, mutatókötetel kiegészített kiadása több mint húszesztendei munkával készülhetett el (megjelenés: Bp., 1991–1998). A feltárt névanyag történeti, nyelvészeti, névtani tanulságairól több tanulmányában értekezett, s bár módszeres, önálló monográfiában való feldolgozására még nem került sor, bizvást várhatjuk, hogy Ördög tanár úr ezzel is gazdagítani fogja még névtani irodalmunkat.

E nagyszabású munkákat adatgazdagságuk mellett pontos és részletes mutatóik teszik jól használható forráskiadvánnyá. E szempont vezérelhette őt akkor, amikor Csánki Dezso történeti földrajza mutatókötetének elkészítését vette tervbe. A helynévmutató már megjelent (Bp., 2002), s nagyjából készen áll a családnévmutató is, kiadóra várva.

Jogosan írta HAJDÚ MIHÁLY: Ördög Ferenc „a monumentális alkotások tudósa” (NÉ. 2003: 10). Hatalmas munkával kutatta és dolgozta fel a mindaddig feltáratlan történeti és

élnyelvi forrásokat, olyan időtávokban gondolkodva, amire napjainkban kutatócsoportok is csak elvétve vállalkoznak. Fő témái szervesen kapcsolódnak egymáshoz: Zala megye élő helyneveinek (megyei földrajzinévgyűjtés), majd élő személynévanyagának feltárása (Göcsej és Hetés), ezt követően pedig történeti személynévek (egyházlátogatási jegyzőkönyvek) közreadása. S hadd idézzem itt BENKŐ LORÁNDOT: „[A]ligha van még egy olyan magyar táj, illetőleg népcsoport, amelynek a névanyaga annyi figyelemben részesült volna [...], mint Zaláé. [...] itt értik és érzik a névanyag történelmi és társadalmi jelentőségét, a tájhoz és a néphez, a szülőföld múltjához és jelenéhez kötő erejét” (Nyr. 1982: 391). Ha Zala megye „a nevek megyéje” – idézem ismét BENKŐ LORÁNDOT (i. h.) –, ezt jelentős mértékben Ördög Ferenc érdemének tudhatjuk.

Legtöbb tanulmányában a személynévek különböző típusaival foglalkozik, azokat a nyelv időbeli, térbeli és társadalmi, illetve kulturális dimenzióiban kutatva. Legfontosabb vizsgálati eszközének önmaga a névstatisztikát és a névföldrajzot jelölte meg (NÉ. 2011. 33: 258), melyek egyúttal egy szívéhez különösen közel álló kutatási terület, a névdialektológia (másképpen: névtani dialektológia, onomatodialektológia) témaköréhez is kapcsolódnak. Több cikkében addig figyelemre alig méltatott névtípusokat vizsgált; a patikanevek, céhpatronusok, harangnevek, templom-, mellékoltár- és kápolnatitulusok esetében például a tisztelttörténet szempontjai szerint is. Ha PAIS DEZSÓ szavait idézve „a névtan alkalmazott művelődéstörténet”, akkor Ördög Ferenc munkái ennek szemléletes igazolását nyújtják.

Ördög Ferenc mindig szívén viselte az egész tudományterület sorsát. Ezt jelzik helyzetértékelései, beszámolóit az általa irányított munkálatokról, illetve a magyar névkutatás egy-egy területéről; recenziói a hazai folyóiratokban, ismertetései és bibliográfiai összeállításai az *Onoma* nemzetközi folyóiratban (hosszú éveken keresztül); ezt mutatják saját tapasztalatait összegző módszertani írásai is. Olyan munkák ezek, amelyeket a tudánymérés mai szempontrendszere kevésbé értékelt, de amelyek – jól tudjuk – alapvető fontosságúak egy-egy tudományterület művelése és fejlődése szempontjából.

Ördög Ferenc hasonló elkötelezettséggel vesz részt a tudományos közéletben is: konferenciák szervezőjeként, kiadványok szerkesztőjeként, különböző testületek tagjaként. Itt csak egyet, pontosabban kettőt emelve ki közülük: a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának 1965 óta tagja, s elnöke a Pais Dezső-emlékérmét és -díjat odaítélő bizottságnak. E díjat, tegyük hozzá, Zala megye éppen az ő kezdeményezésére alapította és adományozza mind a mai napig. (Lelkesedése e téren is töretlen: a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai legújabb, 237. számának, a zalaegerszegi Pais-emlékülés anyagát és a Pais-díjasok bemutatását közreadó kötetnek is ő a szerkesztője.)

Szakmai elismerései: a Csűry Bálint-, illetve Pais Dezső-emlékérem és -díj mellett vehetjük számba pedagógusi munkáját dicsérő állami kitüntetését és a helyi közösségek elismeréseit: Zala megye, Nagykanizsa és Gyulaj díszpolgárságát, illetve Zala megye Prima díját, amelyek Ördög Ferenc számára bizonyos ugyanilyen fontosnak számítanak.

Ördög Ferencet mély elkötelezettség, nagy munkabírás és szorgalom, széleskörű tudás és szerénység, közvetlenség és emberség jellemzi. Nyelvészként, s elsősorban névkutatóként is több tudományterületet szolgál, magyar tudományt művel európai kontextusban, s a Pais Dezsőtől származó mondás számára is életelv: „A tudomány az életért van – és a mi életünk legyen a tudományért!” Kedves Tanár Úr, köszönet érte! Kívánunk további kutatásokban és örömeinkben egyaránt gazdag, alkotó és nyugalmas évtizedeket!

FARKAS TAMÁS

Gadányi Károly 70 éves

Társaságunk választmányának régi tagja, a Nyugat-magyarországi Savaria Egyetemi Központ rektora, majd elnök-rektorhelyettese, a szláv nyelvtudomány Európa-szerte elismert művelője 2013. október 23-án tölti be hetvenedik életévét.

A hetvenedik életév betöltése minden ember életében jelentős állomás. Kiváltképpen igaz ez abban az esetben, ha a jubiláns olyan területen dolgozott, amelyen az életútnak ez a mérföldköve szükségképpen életritmus- és életmódváltozással is jár. Így van ez az egyetemi tanároknál, tehát ünnepeltünkénél is. Azok a professzorok, akik aktív oktató- és kutatómunkájuk mellett még más, komoly felelősséggel járó, szinte egész embert igénylő hivatalos tudományszervezési és társadalmi funkciókat is elláttak, sajátos lelki helyzetbe kerülnek: egyfelől ugyanis felszabadultságot éreznek, minthogy a hatalmas energia- és időbeli megterhelés megszűnik, amit talán nem is olyan nehéz megszokni, jóval nagyobb terhet jelenthet azonban az aktív oktatómunkából való kikapcsolódás, a fiatalokkal való napi találkozások hiánya. Ezen persze lehet könnyíteni néhány előadással, szemináriummal, de azoknak, akik számára a tudomány és az oktatás a maga egységében jelentett életformát, ez az átállás mégsem problémamentes.

Ha elfogadjuk Kornis Gyulának azt a megállapítását, hogy „a tudományos alkotás a legbensőbbben összefonódik a gondolkodónak egész lelki alkatával, egész személyi mivoltával” (KORNIS GYULA, A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata. Bp., 1943. 53), könnyen beláthatjuk, sőt meg is érthetjük az adott helyzet szülte benső problémákat. Mindezek természetesen megoldandó és megoldható gondok, így van ez e sorok írójának életében, és bizonyosan így lesz ünnepeltünk életének következő szakaszában is.

Az ünnepi köszöntő nem szokványos műfaj. Nem életút-bemutató, nem valamely magasabb beosztásra való tételes ajánlás, semmiképpen sem értékelés vagy kritika, hanem egy pályatárs közvetlen, baráti élményeken és objektív tényeken alapuló pályá- és jellemrajza.

Gadányi Károly a szó igazi, hagyományos értelmében filológus. Tevékenysége, munkássága igazolja klasszika-filológia egyik legjelentősebb 20. századi képviselőjének a filológia feladatát megfogalmazó állítását: „Die Aufgabe der Philologie ist, jenes vergangene Leben durch die Kraft der Wissenschaft wieder lebendig zu machen, das Lied des Dichters, den Gedanken des Philosophen und Gesetzgebers, die Heiligkeit des Gotteshauses und die Gefühle der Gläubigen und Ungläubigen, das bunte Getriebe auf dem Markte und im Hafen, Land und Meer und die Menschen in ihrer Arbeit und in ihren Spielen.” (U.v. WILAMOWITZ-MOELLENDORF, Geschichte der Philologie. B. G. Teubner, 1959. 1). Ugyanezt a célt fogalmazza meg a szlavisztika „második atyjának” nevezett hajdani bécsi professzor, Vatroslav Jagić is az általa alapított Archiv für slavische Philologie című folyóirat első számában. Ennek szellemében alapította Kniezsa István professzor 1955-ben a mi Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae című folyóiratunkat, és ebben a szellemben indult az ünnepeltünk alapította Studia Slavica Savariensia is. Az ilyen orgánumban helyet kaptak és kapnak nyelvtudományi, irodalomtudományi és néprajzi témájú tanulmányok is. Gadányi Károly munkái is a filológiának ezt a sokoldalúságát valósítják meg. Tudományos közleményeiben helyet kapnak konkrét nyelvészeti kérdések, nyelvjárási sajátosságokat bemutató és elemző dolgozatok, valamint olyan terjedelmes monográfiák, amelyek a „hivatalból olvasók” mellett a szélesebb intellektuális érdeklődési körök képességének és igényeinek is megfelel-

nek. Tudományos közleményei magyar és különböző szláv (elsősorban horvát, szlovén és orosz), de angol és német nyelven is napvilágot láttak. Elegendő itt a szint jelentő melléknevek egybevetéséről szóló terjedelmes munkát említenünk, amelyben a szerző gazdag (orosz, szerb, horvát, szlovén) nyelvi anyag alapján kifejti azokat a nyelvi tudat- és látásbeli jelenségeket, amelyek a szint jelentő melléknevek szemléleti alapját képezik, s amelyek mint ilyenek jelentős szerepet játszottak frazeológiai kapcsolatok, állandó nyelvi fordulatok kialakulásában is, szemléltetvén a Hadrovics László által annak idején hangsúlyozott szellemi rokonságot is.

Közvetlen kutató munkássága mellett ünnepeltünk nevet szerzett magának tudomány-szervezőkét is, és nem is akármilyet! Megindította a *Studia Slavica Savariensia* című folyóiratot, amely jelentős tekintélyt vívott ki magának elsősorban déli szláv nyelvterületen, ám ami még ennél is fontosabb: lektorált orgánumban biztosított publikációs lehetőséget kezdő kutatóknak, doktoranduszoknak, fiatal kollégáknak. Sok szó esik a tudományos utánpótlásról, de annyit, mint Gadányi Károly, kevesen, nagyon kevesen tettek érte! Huszonöt éven át szervezte a nemzetközi szlavisztikai napokat, amelyeknek szellemi feltételei mellett anyagi háttérét is megteremtette. Ezek az alkalmak kitűnő lehetőséget nyújtottak a közép-(kelet)európai szlavisták találkozására. Érdekes és mindig aktuális előadások hangzottak el, és termékeny viták bontakoztak ki a magyar, orosz, fehérorosz, horvát, szerb, szlovén, osztrák résztvevők között. Jubilánsunk el nem évülő érdeme ez a huszonöt évig töretlenül folyó sorozat!

Gadányi Károly megindította a *Bibliotheca Slavica Savariensis* kiadványsorozatot, amelynek kötetei méltán keltették fel a külföldi tudományosság figyelmét. Szigorú lektorálás mellett több PhD-, sőt akadémiai doktori értekezés is napvilágot látott ebben a sorozatban. Gadányi professzor úr bizottsági tagként részt vett és részt vesz a *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungarice* című folyóirat szerkesztőbizottságának munkájában, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának internetes folyóirata (*Filológia.hu*) szerkesztőbizottságában is.

Tudományszervező tevékenységének másik oldalát mutatják azok a – sajnos csak részben eredménnyel járó – erőfeszítések, amelyek a Savaria Egyetemi Központban folyó, regionális szempontból felmérhetetlen jelentőségű tudományos munkának doktori iskolai keretet kívántak biztosítani.

Ünnepeltünk értékelt és megbecsült tagja az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája Szláv Nyelvtudományi Programjának úgy is, mint előadó, témavezető, konzulens, bizottsági elnök és tag. Mindig készen állt a közreműködésre, most már nyugodtan mondhatjuk, évtizedek óta, hiszen a PhD-képzés 1994-ben indult meg. Ugyanígy mindig rendelkezésére állt az ELTE Habilitációs Bizottságának, akár bizottsági tagként, elnökként vagy bírálóként. Hasonlóképpen vállalt tevékeny részt a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának alelnökeként a Társaság munkájában. Munkásságát Társaságunk a „*Pro Neophilologia In Hungaria*” emlékéremmel ismerte el.

Az elmondottak csupán vázaltszerűen veszik számba a jubiláns sokrétű tevékenységének területeit. Mindemellett e sorok írója elmondhatja, hogy az ünnepelthez több évtizedes barátság fűzi, amely baráti kapcsolat kiterjedt a privát szférán túl a fentebb felsorolt tudomány- és tudományszervezési területekre is. Örök fájdalma a köszöntőnek, hogy nem sikerült elérnie, hogy Gadányi Károly professzor úr munkásságát és egyetemünkhöz való kötődését az ELTE magasabb elismeréssel honorálja!

Tisztelt Professzor Úr, Kedves Karcsi! Isten éltesen erőben, munkakedvben, egészségben és tudományos ambícióid megvalósításában sokáig!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Vörös Ottó 70 éves*

Ha ünnepeltünk megszólítására a köztünk lévő viszony alapján keresném a megfelelő szavakat, akkor a semleges, hivatalos – de az alkalomhoz képest inkább rideg *Kedves Kolléga!*, a személyesebb *Kedves Ottó!* mellett (vagy inkább helyett) az utóbbi években leggyakoribb találkozási módjainkra utalva a *Kedves Opponentársam!* lenne. – Tehát kedves Opponentársam!

Az erre a funkcióra való utalás egyúttal annak az empátiának a megjelenése is, amellyel különböző okokból a határon túli magyarok és nyelvhasználatuk iránt viseltetünk, és nyilván ettől nem függetlenül ilyen témájú doktori dolgozatok „kérelhetetlen” elbírálói lettünk.

Hogy az elején kezdjük az életrajzi adatokat, Vörös Ottó az Őrségben, Nagyrákoson született 1942 decemberében. Innen hozta magával a föld, a természet szeretetét és az őrimagyaródsi dédszülőkhöz visszanyúló és mostanáig meglevő vonzódását a méhészkedés iránt. Körömdi gimnáziumi tanulmányai során alakult ki elköteleződése a tanári pálya iránt. A pécsi Tanárképző Főiskola magyar–történelem–oroszlakának elvégzése után az ELTE magyar szakát is elvégezte. Időközben a szűkebb pátria hazavonzotta: egykori gimnáziumában kezdett tanítani.

Vannak az életben szerencsés együttállások: Vörös Ottó körömdi tanársága és a Vas megye földrajzi nevei munkálatainak elindulása feltétlenül ilyen volt. A körömdi és a szentgotthárdi járás így talált gazdára a közzététel során – és lett alapja a bölcsészdoktori disszertációjának, amelyet 1974-ben védett meg az ELTE-n. Ez az év a gimnáziumi tanárság végét is jelentette pályáján: ettől kezdve nyugdíjazásáig a Szombathelyi Tanárképző Főiskola, illetőleg utódintézményei oktatója volt. 1979-től megszakításokkal határon túli egyetemeken magyar szakos hallgatóinak oktatójaként látjuk: Maribor, Pozsony, Nyitra, majd Komárom jelentik pályájának az állomásait.

Tanár a felsőoktatási intézményekben kutatás nélkül elképzelhetetlen – és ez nemcsak a felsőoktatás igényéből fakad, hanem – sőt mindenekelőtt – az oktatói személyiségnek elválaszthatatlan tulajdonsága. Vörös Ottó esetében a szülőföld szeretete és a szűkebb pátria: az Őrség helyneveinek vizsgálata ilyen módon függ szorosan össze. Publikációinak sora mutatja ezt: a növényneveket tartalmazó földrajzi nevek a táj korábbi és mai élővilágáról tudósítanak. Vallatóra fogta a történelmi Őrség földrajzi neveit abban a tekintetben, hogy milyen adalékokkal szolgálhatnak a művelődés történetéhez.

Vörös Ottó azonban máshonnan is meghallotta a hívó szót: 1979-től 1981-ig a Maribori Egyetem Pedagógiai Karán, 1986-tól 1991-ig a Nyitrai Egyetem Pedagógiai Karán, 1997-től 2005-ig a Pozsonyi Comenius Egyetemen, utána pedig 2010-ig Révkomáromban a Selye János Egyetemen tanította a muravidéki, majd a felvidéki magyar egyetemistákat. A pedagógiai munka kutatói érdeklődési körének kitágulását is eredményezte. Ilyen összefü-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2013. március 12-i ülésén.

Tisztelt Professzor Úr, Kedves Karcsi! Isten éltesen erőben, munkakedvben, egészségben és tudományos ambícióid megvalósításában sokáig!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Vörös Ottó 70 éves*

Ha ünnepeltünk megszólítására a köztünk lévő viszony alapján keresném a megfelelő szavakat, akkor a semleges, hivatalos – de az alkalomhoz képest inkább rideg *Kedves Kolléga!*, a személyesebb *Kedves Ottó!* mellett (vagy inkább helyett) az utóbbi években leggyakoribb találkozási módjainkra utalva a *Kedves Opponentársam!* lenne. – Tehát kedves Opponentársam!

Az erre a funkcióra való utalás egyúttal annak az empátiának a megjelenése is, amellyel különböző okokból a határon túli magyarok és nyelvhasználatuk iránt viseltetünk, és nyilván ettől nem függetlenül ilyen témájú doktori dolgozatok „kérelhetetlen” elbírálói lettünk.

Hogy az elején kezdjük az életrajzi adatokat, Vörös Ottó az Őrségben, Nagyrákoson született 1942 decemberében. Innen hozta magával a föld, a természet szeretetét és az őrimagyaródsi dédszülőkhöz visszanyúló és mostanáig meglevő vonzódását a méhészkedés iránt. Körömdi gimnáziumi tanulmányai során alakult ki elköteleződése a tanári pálya iránt. A pécsi Tanárképző Főiskola magyar–történelem–oroszlakának elvégzése után az ELTE magyar szakát is elvégezte. Időközben a szűkebb pátria hazavonzotta: egykori gimnáziumában kezdett tanítani.

Vannak az életben szerencsés együttállások: Vörös Ottó körömdi tanársága és a Vas megye földrajzi nevei munkálatainak elindulása feltétlenül ilyen volt. A körömdi és a szentgotthárdi járás így talált gazdára a közzététel során – és lett alapja a bölcsészdoktori disszertációjának, amelyet 1974-ben védett meg az ELTE-n. Ez az év a gimnáziumi tanárság végét is jelentette pályáján: ettől kezdve nyugdíjazásáig a Szombathelyi Tanárképző Főiskola, illetőleg utódintézményei oktatója volt. 1979-től megszakításokkal határon túli egyetemeken magyar szakos hallgatóinak oktatójaként látjuk: Maribor, Pozsony, Nyitra, majd Komárom jelentik pályájának az állomásait.

Tanár a felsőoktatási intézményekben kutatás nélkül elképzelhetetlen – és ez nemcsak a felsőoktatás igényéből fakad, hanem – sőt mindenekelőtt – az oktatói személyiségnek elválaszthatatlan tulajdonsága. Vörös Ottó esetében a szülőföld szeretete és a szűkebb pátria: az Őrség helyneveinek vizsgálata ilyen módon függ szorosan össze. Publikációinak sora mutatja ezt: a növényneveket tartalmazó földrajzi nevek a táj korábbi és mai élővilágáról tudósítanak. Vallatóra fogta a történelmi Őrség földrajzi neveit abban a tekintetben, hogy milyen adalékokkal szolgálhatnak a művelődés történetéhez.

Vörös Ottó azonban máshonnan is meghallotta a hívó szót: 1979-től 1981-ig a Maribori Egyetem Pedagógiai Karán, 1986-tól 1991-ig a Nyitrai Egyetem Pedagógiai Karán, 1997-től 2005-ig a Pozsonyi Comenius Egyetemen, utána pedig 2010-ig Révkomáromban a Selye János Egyetemen tanította a muravidéki, majd a felvidéki magyar egyetemistákat. A pedagógiai munka kutatói érdeklődési körének kitágulását is eredményezte. Ilyen összefü-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2013. március 12-i ülésén.

gésben foglalkoztatták az anyanyelv, a nyelvművelés kérdései, a kétnyelvű oktatás, tankönyvek, a népi kétnyelvűség, a kultúrákötésesség jelenségei, a nyelvtörvények működése, hatásai, az anyanyelv és identitástudat összefüggései.

Vörös Ottó életpályája, kutatási területei a föl-föl dobott kő motívumát juttatja eszembe. A dialektológus megmutatkozott felvidéki éveit is, amikor a Zoboralja nyelvjárásainak idegen szavait vizsgálta. Hazatérve pedig a szűkebb pátria nyelvi, művelődéstörténeti témái kerültek ismét előtérbe. Ennek köszönhető egy forráskiadványnak, Nemes-Népi Zakál György „Az Eörség leírása...” című munkájának bevezető tanulmánnyal való kiadása (Szombathely, 1985), majd egy nyelvemlék, a Körmendi Kódex bevezetővel ellátott betűhű kiadása (Körmend, 1996). Kutatómunkájának csúcsát az 1995-ben megvédett kandidátusi értekezésével érte el. A „Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálatát”-val (MNYTK. 211., 1999) ugyancsak Vas megyei nyelvi anyag feldolgozását és térképekre vitelet végezte el. Az elmúlt évben ismét a kontaktológiai vizsgálatokhoz tért vissza a határon túli magyarok nyelvhasználatát bemutató monográfia-sorozat legutóbbi kötetének (SZÉPFALUSI ISTVÁN – VÖRÖS OTTÓ – BEREGSZÁSZI ANIKÓ – KONTRA MIKLÓS, A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Bp.–Alsóőr–Lendva, 2012) szlovéniai részével.

Vörös Ottó jelentős szerepet vállalt magára a határainkon túli magyarság azonosság tudatának őrzésében is, nemkülönben a hazai anyanyelvi társszervezetek, nemzetközi társaságok közötti szakmai kapcsolatok ápolásában. Munkája elismeréseként az oktatási minisztertől Kiváló Munkáért kitüntetést, 1988-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól Csűry-emlékérmet, 2002-ben Vas Megye Önkormányzatától Pável Ágoston-emlékérmet, 2009-ben a Savaria Egyetemi Központtól Berzsényi-emlékérmet kapott.

Kedves Ottó! Szívből gratulálok 70. születésnapod alkalmából azzal az óhajjal, hogy még jó néhány alkalom lehessünk opponensként, bizottsági tagként elindító tehetséges fiataloknak kutatói pályájukon. Jó egészséget, további töretlen alkotókedvet kívánok Neked a magam és a Nyelvtudományi Társaság nevében.

ZELLIGER ERZSÉBET

Csúcs Sándor 70 éves*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának ülését ezúttal nem az elnök nyitja meg, nem ő ad szót az előadónak, hanem – legalábbis az elején – hallgatásra kényszerül. Ennek az az oka, hogy a Finnugor Szakosztály elnökét, Csúcs Sándort köszöntjük abból az alkalomból, hogy néhány napja betöltötte 70. életévét.

Egy ilyen kerek évforduló alkalmat ad arra, hogy áttekintsük a jubiláns életpályáját. 1943. április 7-én született Szegeden, nem sokkal később családjával együtt Budapestre költözött. Itt végezte az iskoláit. Egyetemi tanulmányait 1967-ben fejezte be az ELTE bölcsészkarán, magyar–oros–finnugor szakon szerzett diplomát. Annak a nagy generációnak a tagja, akik Kiss Jenőt és Jászó Annát követve az elsők között vehették fel hivatalosan is a finnugor C szakot. Diáktársai között volt Szij Enikő, Korenchy Éva, Honti László, Zaicz Gá-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. április 9-i ülésén.

gésben foglalkoztatták az anyanyelv, a nyelvművelés kérdései, a kétnyelvű oktatás, tankönyvek, a népi kétnyelvűség, a kultúrákötésesség jelenségei, a nyelvtörvények működése, hatásai, az anyanyelv és identitástudat összefüggései.

Vörös Ottó életpályája, kutatási területei a föl-föl dobott kő motívumát juttatja eszembe. A dialektológus megmutatkozott felvidéki éveit is, amikor a Zoboralja nyelvjárásainak idegen szavait vizsgálta. Hazatérve pedig a szűkebb pátria nyelvi, művelődéstörténeti témái kerültek ismét előtérbe. Ennek köszönhető egy forráskiadványnak, Nemes-Népi Zakál György „Az Eörség leírása...” című munkájának bevezető tanulmánnyal való kiadása (Szombathely, 1985), majd egy nyelvemlék, a Körömdi Kódex bevezetővel ellátott betűhű kiadása (Körömd, 1996). Kutatómunkájának csúcsát az 1995-ben megvédett kandidátusi értekezésével érte el. A „Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálatá”-val (MNYTK. 211., 1999) ugyancsak Vas megyei nyelvi anyag feldolgozását és térképekre vitelet végezte el. Az elmúlt évben ismét a kontaktológiai vizsgálatokhoz tért vissza a határon túli magyarok nyelvhasználatát bemutató monográfia-sorozat legutóbbi kötetének (SZÉPFALUSI ISTVÁN – VÖRÖS OTTÓ – BEREGSZÁSZI ANIKÓ – KONTRA MIKLÓS, A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Bp.–Alsóőr–Lendva, 2012) szlovéniai részével.

Vörös Ottó jelentős szerepet vállalt magára a határainkon túli magyarság azonosság tudatának őrzésében is, nemkülönben a hazai anyanyelvi társszervezetek, nemzetközi társaságok közötti szakmai kapcsolatok ápolásában. Munkája elismeréseként az oktatási minisztertől Kiváló Munkáért kitüntetés, 1988-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól Csűry-emlékérmet, 2002-ben Vas Megye Önkormányzatától Pável Ágoston-emlékérmet, 2009-ben a Savaria Egyetemi Központtól Berzsényi-emlékérmet kapott.

Kedves Ottó! Szívből gratulálok 70. születésnapod alkalmából azzal az óhajjal, hogy még jó néhány alkalom lehessünk opponensként, bizottsági tagként elindító tehetséges fiataloknak kutatói pályájukon. Jó egészséget, további töretlen alkotókedvet kívánok Neked a magam és a Nyelvtudományi Társaság nevében.

ZELLIGER ERZSÉBET

Csúcs Sándor 70 éves*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának ülését ezúttal nem az elnök nyitja meg, nem ő ad szót az előadónak, hanem – legalábbis az elején – hallgatásra kényszerül. Ennek az az oka, hogy a Finnugor Szakosztály elnökét, Csúcs Sándort köszöntjük abból az alkalomból, hogy néhány napja betöltötte 70. életévét.

Egy ilyen kerek évforduló alkalmat ad arra, hogy áttekintsük a jubiláns életpályáját. 1943. április 7-én született Szegeden, nem sokkal később családjával együtt Budapestre költözött. Itt végezte az iskoláit. Egyetemi tanulmányait 1967-ben fejezte be az ELTE bölcsészkarán, magyar–orosz–finnugor szakon szerzett diplomát. Annak a nagy generációnak a tagja, akik Kiss Jenőt és Jászó Annát követve az elsők között vehették fel hivatalosan is a finnugor C szakot. Diáktársai között volt Szij Enikő, Korenchy Éva, Honti László, Zaicz Gá-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. április 9-i ülésén.

bor, mára meghatározó alakjai a magyarországi finnugrisztikának. Csúcs Sándor a végzés után három évig általános iskolában tanított. Ez idő alatt készítette el „A votják nyelv orosz jövevényszavai” című egyetemi doktori értekezését, mely a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain jelent meg 1970-ben és 1972-ben (72: 323–62; 74: 27–42).

Az első komoly szakmai feladat és lehetőség ünnepeltünk számára a magyar lektori megbízás volt a Turkui Egyetemen, melyet 1970–1976 között töltött be. Nemcsak magyar nyelvet, irodalmat és kultúrát, hanem permi nyelveket is oktatott a Finnugor Tanszéken. Kezdő magyar nyelvkönyvet is szerkesztett, mely utóbb számos kiadásban megjelent (Unkarin alkeet. Turun yliopisto, Turku, 1973.).

A lektori munka sok fiatalnak jelentett nagy lehetőséget a 20. század három utolsó évtizedében a szakmai fejlődésre, anyagi gyarapodásra, életre szóló szakmai és emberi kapcsolatok kialakítására. A jubiláns is ezek közé a fiatalok közé tartozott akkor, és nem csoda, hogy szűk két évtized múlva ismét visszavezetett az útja Finnországba, de erről majd később szólok.

Turkuból hazatérve Csúcs Sándor kutatói állást kapott a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályán, ezt az állást meg is őrizte nyugdíjba vonulásáig, 2008-ig. A permi nyelvekre specializálódott, és ezen belül az udmurtra – régebbi szóhasználattal votjakra – és pályája során mindvégig hű maradt a finnugor nyelvcsaládnak ehhez az ágához. Kisdoktori értekezésének témája, az etimológia is meghatározó szerepet játszott későbbi munkásságában is. Kandidátusi értekezésében, melyet 1983-ban védett meg, az udmurt nyelv tatár jövevényszavait dolgozta fel. A disszertáció német nyelvű változata 1990-ben jelent meg (Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen. Akadémiai Kiadó, Bp.). Ugyanebben az évben jelent meg udmurt kresztomathiája (Chrestomathia Votiacica. Tankönyvkiadó, Bp., 1990.). Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy Csúcs Sándor az udmurt nyelvnek nemzetközi vonatkozásban is elismert kutatója. Ezért őt kérte föl Sinor Dénes, hogy az általa szerkesztett, az uráli nyelveket bemutató kötetben az udmurt fejezetet megírja (Die wotjakische Sprache. In: D. SINOR szerk., The Uralic Languages: Description, History and Foreign Influences. E. J. Brill, Leiden – New York – Köln, 1988. 131–46). Ugyanez történt akkor, amikor Daniel Abondolo szerkesztette saját „Uralic Languages” című tanulmánykötetét Londonban, 1998-ban (Udmurt, In: D. ABONDOLO szerk., The Uralic languages. Routledge, London, 1998. 276–304).

Amikor Csúcs Sándor a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályára került, már javában folytak Rédei Károly vezetésével az Uráli Etimológiai Szótár munkálatai. Ő is bekapcsolódott ebbe a hatalmas vállalkozásba, mely 1988-ban ért véget. (K. RÉDEI szerk., Uralisches Etymologisches Wörterbuch (UEW.). Unter Mitarbeit von MARIANNE BAKRÓ-NAGY, SÁNDOR CSÚCS, ISTVÁN ERDÉLYI, LÁSZLÓ HONTI, ÉVA KORENCHY, ÉVA K. SAL und EDIT VÉRTES. 1–2. Bp., 1986–1988.). De alig jelentek meg a szótár kötetei, elkezdődött a papír alapú szótár számítógépes adatbázissá való átdolgozása. Ez már nemzetközi együttműködésben folyt. A programozást a Koblenz-Landaui Egyetemen végezték Bátorfi István irányításával, a tartalmi munkát pedig Csúcs Sándor vezetésével a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályán. Így jött létre az Uralische Etymologische Datenbasis, röviden UEDb. Mire ennek a grandiózus munkának az eredményei nyilvánossá váltak, Csúcs Sándor már nyugalomba vonult az intézetből. Ott viszont tovább dolgoztak a UEDb. fejlesztésén, így született meg az URALONET, ez a sokoldalú, hasznos rendszer, mely ma már mindenki számára elérhető a világhálón (<http://www.uralonet.nytud.hu>).

Ünnepeltünk természetesen a számítógépes adatbázis építése közben sem lett hűtlen a permisztikához. 2001-ben szerezte meg az MTA doktora címet „A permi alapnyelv rekonstrukciója” című értekezésével. Utóbb ez is németül jelent meg az Akadémiai Kiadónál (*Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2005.). Ezenkívül számos udmurt tárgyú tanulmányt publikált, főként fonológiai, morfológiai és lexikológiai kérdések érdeklik.

Az 1990-es évektől Oroszországba, Izsevszkbe is könnyebben el lehetett jutni, és az udmurtokkal való eleven kapcsolat megtermékenyítette a kutatómunkát is. Az udmurt kollégákhoz, elsősorban Valej Kelmakov professzorhoz őszinte baráti kapcsolat is fűzi Csúcs Sándort. Ennek jeleként egy hét múlva az udmurtok Izsevszkből videokonferencia keretében fogják köszönteni őt.

Az 1990-es évek egyéb változásokat is hoztak Csúcs Sándor életébe. 1992-ben megalakult a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, s ő kapta a feladatot, hogy szervezze meg a Finnugor Tanszékét. Nagy lelkesedéssel fogott munkához, el is foglalta a professzori katedrát, de közben újabb öt évre ismét elszegődött Finnországba, a Magyar Kulturális és Tudományos Központ igazgatója lett Helsinkiben. Ez alatt az idő alatt Zaicz Gábor állta helyette a sarat Piliscsabán. 1998-ban tért vissza, és azóta oktatja a magyar és finnugor szakos diákokat. Tíz évvel ezelőtt a tanszék Fenno-Ugrica Pázmániensia nevű könyvsorozatának 1. kötetét a hatvanéves Csúcs Sándor tiszteletére jelentették meg, melyben pályaképét Keresztes László rajzolta meg, s melyben közölték az akkor aktuális publikációs jegyzékét is (MOLNÁR ZOLTÁN – ZAICZ GÁBOR szerk., *Permistica et Uralica*. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. PPKE BTK Finnugor Tanszék, Piliscsaba, 2003.). Nem a tanszékvezetőn múlt, hanem a mai akadémiai világban uralkodó integrációs kényszer következménye, hogy Piliscsabán azóta a Finnugor Tanszékét beolvasztották egy nagyobb egységbe.

Talán nem sokat tévedek, ha azt állítom, hogy tudományszervezőként Csúcs Sándor a Finnugor Szemináriumok sorozatára a legbüszkébb. Az ő kezdeményezésére találkoznak minden év januárjában a hazai finnugristák, hogy megvitassák tudományterületük aktuális kérdéseit. A szemináriumok helyszíne változó, a kutatóhelyek évente változó, jól bejáratott rendben vállalják a szervezést. A kezdeményezés sikeres voltát mutatja, hogy idén januárban már a huszonötödik találkozóra került sor.

Többször előfordult, hogy valamely szervezetben Csúcs Sándor volt az elnök, én a titkár. Ez a helyzet a Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályában, ilyen volt viszonyunk az MTA Uráli Nyelvészeti Munkabizottságában 1997 és 2006 között. A 90-es évek elején együtt végeztük a finn nyelvvizsgáztatást a Rigó utcában, és majdnem másfél évtizedig vezettük közösen a Reguly Társaságot, ő elnökként, én alelnökként. Két éve adtuk át ezt a nemes feladatot a fiatalabb nemzedéknek, de a leköszönt elnök azóta is szerkeszti a társaság negyedévente megjelenő értesítőjét, a Finnugor Világot. Kiegyensúlyozott, megbízható kollégát ismertem meg benne, aki nem ijed meg a feladatoktól, és ha úgy hozza a sors, akár egyedül is belevágja a fejszóját nagy fádba, mint például a 11. Nemzetközi Finnugor Kongresszus szervezésébe, mely Piliscsabán zajlott 2010-ben.

Ha jól tudom, Sándor egyelőre nem tervezi, hogy ezentúl csak az unokáinak szenteli az idejét, hanem további tudományos tervei vannak. A magam és kollégáim nevében boldog születésnapot, jó egészséget, töretlen munkakedvet kívánok neki.

CSEPREGI MÁRTA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Makrai – Czierneleo: Fr., Lad. *Makraj*. < A *Makra* név patronimikonképzős alakja, esetleg 'a Szatmár megyei elpusztult Makráról való' a jelentése (CsnSz. 702–3).

Maksai – Jand: St. *Maksaj*, birtokos. < 'Maksa, háromszéki faluból való' (CsnSz. 703).

Manaszterik – Also Vereczke: Jac. *Manasterik*. < Ruszin eredetű: 'monostori szolgálga' (MIZSER 2007b: 83).

Mándi – Wary: Ant., Fr., Mar. *Mandi*. < 'a Szatmár megyei Mándról való' (CsnSz. 704). Ma is élő név.

Mangó – Tiuadar: R. Em. *Mango*. < Világi női személynév (CsnSz. 705).

Manovics – Zolyua: Pamianus *Manouicz*. < A ruszin *Mano* (< *Manojlo*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Marcel – Munkacz: Jo., Lad. *Judex Marczel*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 706).

Marcil – Derczen: Pe. *Marczil*; **Farnos:** R. Lad. *Marczil*; **Munkacz:** R. Gr., Pe. *Marczil*. < Az előző név alakváltozata. Ma *Márcé* alakban él Derczenben.

Margit – Kalnik: Jo. *Margit*. < Martirológiumi női személynév (CsnSz. 707).

Máriás – Munkacz: Pa. *Marias*. < Világi személynév (CsnSz. 708).

Márk – Gulacz: R. Ben., Mar., R. Pe. *Mark*. < Újszövetségi eredetű személynév (CsnSz. 707).

Márki – Tiuadar: Mar. *Marki*. < Az előző név patronimikonképzővel (CsnSz. 709).

Markó – Cziapoczka: And. *Marko*. < Vagy a *Márk* + -ó képző vagy a *Marcell*, *Márton* + -kó képző (CsnSz. 709–0).

Maró – Papi:** Em. *Maro*; **Surañ:** Pa. *Maro*. < A *Márk*, *Marcell*, *Márton* név -ó képzős alakja (CsnSz. 711).

Marton ~ Márton – Boltrag: San., Th. *Marthon*; **Czetfalua:** Ben., San., Th. *Mart-hon*; **Derczen:** Jo. *marton*; **Halabor:** R. Ben. *Marthon*; **Kereczen:** Pe. *Marthon*; **Kígios:** Mi. *Marthon*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 713–4). Ma mindkét ejtés megvan Beregben. *Márton* alakban él Bótrágyon, Haláborban, Kígyóson.

Maszárfalusi – Koczioua: St. *Mazarfalusi*. < 'Maszárfalu, Bereg megyei faluból való' (MIZSER 2009b: 65).

Maruska – Podheren: Jo. *Maruska*. < A ruszin *Marija* beceneve (MIZSER 2007b: 81).

Máté – Boboliftia: Sim. *Mate*; **Boltrag:** Ben. *Mathe*, Em. *Matthe*; **Borsoua:** Dem. *Mathe*; **Derczen:** Bl. *Mathe*; **Janosj:** Vrb. *Mathe*; **Kouazo:** Gr. *Matthe*; **Nağ Musaj:** Pa. *Mathe*; **Som:** Bl. *Matthe*. < Újszövetségi eredetű személynév (CsnSz. 716). Derczenben, Makkosjánosiban, Nagymuzsalyon ma is élő név.

Matijevics – Pudpolodσ: Jo. *Matieucz* kenez; **Martinczia:** Sim. *Matieucz*. < A ruszin *Mameü* 'Máté' vagy a *Mamiü* 'Mátyás' név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

* L. MNy. 2013: 253–4.

Matkó – Boltrag: Jo., Me. *Matko*. < A *Máté* név becézett alakja (CsnSz. 717).

Matusznai – Bene, Kaszon: R. Pa. *Matuŕnai*, birtokos; **Bene, Kaszon, Kouazo:** R. Ge. *Matuŕnaj*, birtokos; **Bene, Kaszon, Kouazo, Szernie:** Jo. *Matuŕnai*, birtokos; **Kaszon:** St. *Matuŕnai*, birtokos; **Kouazo:** R. Pe. *Matuŕnaj*, St. *Matusznai*, birtokosok; **Rafaina Vifalu:** R. Ge. *Matuŕnay*, Jo. *Matuŕnay*, St. *Matuŕnaj*, birtokosok; **Szernie:** Ge. *Matuŕnay*, St. *Matuŕnay*, birtokosok. < A CsnSz. (718) *Matuzsnai* alakot hoz, LEHOCZKY többnyire *Matuznai*-t, ritkábban *Matucsinai*-t (1881: III. passim), CSÁNKI (1: 425) *Matucsinai*-t. És ez a helyes. A család a Baranya (később Verőce) megyei Matucsináról származik (MIZSER–RÉVAY 2003: 27–8). Az rejtély, hogy miért lett a *Matucsinai*-ból *Matusznai* ~ *Matuznai*.

Matyovics – Martinczia: Daud *Matiouicz*. < A szlovák *Maŕo* (< *Matej*, *Máté*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Mátyás – Nag Dobron: Amb. *Matthias*. < Újszövetségi eredetű név (CsnSz. 718).

Mátyus – Nag Dobron: Amb. *Matthius*. < Az újszövetségi latin *Matthaeus* 'Máté' magyarosodott formája (CsnSz. 719–20). Szóba jöhet a beregi Mátyus község neve is.

Medves ~ Medvés – Adon: Pa. *Medues*. < 1. a *medve* szó -s képzős alakja, 2. *medves* 'meddő' (CsnSz. 721).

Meggyesi – Kaszon: Me. *Meggiesi*. < Hét megyéből a Szatmár megyei Meggyes a legvalószínűbb névadó helység (CsnSz. 722).

Melles ~ Mellyes – Ignecz: Jo. *Melles*; **Zolyua:** Gr., Mi. *Mellies*. < 'széles, kidomborodó mellkasú' (CsnSz. 724).

Mellyeskó – Zolyua: Mar. *Melliesko*. < Az előző név a ruszin megkülönböztető jellegű -ko képzővel (MIZSER 2007b: 83).

Menzáros – Berekfaß: Ben., Gr., Pa. *Menszaros*; **Czetfalua, Nag Musaj:** Th. *Menszaros*; **Jand:** Lad. *Menszaros*; **Takos:** Fr. *Menszaros* Judex. < 'mészáros' (CsnSz. 727–8, *Mészáros* a.). Beregszászon *Mészáros* formában él.

Menyhárt – Cziarnavoda: Nic. *Menihart*; **Kereczen:** Lad. *Menihart*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 724–5). Csarodán *Menyhért* formában él.

Mérő – Berekfaß: Sim. *Mereo*. < 'mérlegmester; határmérő' (CsnSz. 726).

Mester – Kigios: Fabianus, Pa. *Mester*; **Matthius:** Cas. *Mester*; **Mocziola, Nag Dobron:** Jo. *Mester*; **Papi**:** Em., Mi. *Mester*; **Wary:** Lau. *Mester*. < 'előljáró, tanult ember, önálló iparűzésre jogosult személy' (CsnSz. 726). Kígyóson, Márokpapiban, Mezőváriban ma is élő név.

Mészáros – Munkacz: Amb., Jo. *Mezaros*; **Podheren:** Th. *Mezaros*. < 'háziállatok levágásával és húsának forgalomba hozatalával foglalkozó iparos' (CsnSz. 727–8). Munkárcson ma is él.

Mező – Berekfaß: Eg. *Mezeo*; **Matthius:** Fr. *Mezeo*; **Som:** Val. *Mezeo*. < A *mezőmunkás*, *mezőpásztor* szavak rövidülése (CsnSz. 730). Beregszászon, Mátyuson ma is élő név.

Mihalics – Duzina: Jac. *Mihalicz*. < A szlovák *Michal* 'Mihály' név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Mihály – Sdiniho: Mar. *Mihaly*. < Ószövetségi eredetű személynév (CsnSz. 731).

Mihovics – Duzina: Mi., St. *Mihouicz*; **Polyanka:** *Mihouicz* Klim. < A szlovák *Micho* (< *Michal*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Mihalkovics – Zolyua: El. *Micalkovicz*, Me. *Mikalkovicz*. < A szlovák *Michalko* (< *Michal*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

- Mikle – Som:** Jo., Pa. *Mikle*. < A *Miklós* beceneve (CsnSz. 734).
- Miklós – Borsoua, Som:** Lau. *Miklos*; **Kigios:** Fr., Pe. *Miklos*; **Kouazo:** Aug. *Miklos*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 734–5).
- Mikó – Kis Mufaj:** Pe. *Miko*. < A *Miklós* név -ó képzős alakja (CsnSz. 736).
- Mikovics – Palhoua:** Laz. *Mikouicz*. < A ruszin *Miko* (< *Mikola* 'Miklós') név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).
- Mikulics – Duzina:** Mi. *Mikulicz*. < A ruszin *Miku* (< *Mikula*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).
- Misák – Kaydano:** Mi. *Misak*. < Szlovák eredetű: 1. a *Michal* név becézett alakja, 2. *mišiak* 'ölyv' (MIZSER 2009b: 65).
- Missail – Kölczin:** And. *Missail*. < Valószínű elírás a *Mihail* helyett (MIZSER 2007b: 81).
- Miskó – Martinczia:** Luc. *Misko*. < A ruszin *Mihajlo* 'Mihály' beceneve (MIZSER 2007b: 81).
- Mitrikovics – Nelipine:** Pe. *Mitrikouicz*. < A ruszin *Mitrik* (< *Dimitrij* 'Demeter') név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).
- Mocok – Borsoua:** R. Nic., Pa. *Moczok*; **Kis Mufaj:** Lad. *Moczok*; **Munkacz:** St. *Mozog* (!). < A *mozog* ~ *moccan* szócsaládjába tartozik, de a részletek tisztázatlanok, régi beregi nemesi család neve is (MIZSER 2009a: 119). Nagyborzsován ma is élő név.
- Mogyorós – Berekfaß:** Leonardus *Mogioros*. < A *mogyoró* szó -s képzős alakja (CsnSz. 742–3). Esetleg Bereg megyei helynév.
- Mohácsi – Berekfaß:** Fabianus *Mohaczi*. < 'Mohács, Baranya megyei vagy ara-nyosszéki helységből való (CsnSz. 743). Ma is élő név.
- Mohucs – Dubrovicza:** San. *Mohucz* kenez. < Ruszin eredetű: 'hatalmas, erős, kemény' (ЧУЧКА 2005: 393).
- Molnár – Adon:** R. Bl. *Molnar*; **Balafe:** Pa. *Molnar*; **Benediki:** Mar. *Molnar* Judex; **Berekfaß:** And. *Molnar*; **Gath:** Me. *Molnar*; **Homok:** Nic. *Molnar*; **Ignecz:** Ma. *Molnar*; **Ifnete:** Gr. *Molnar*; **Kaszon:** Jo., Luc., St. *Molnar*; **Kölczin:** Fr. *Molnar*; **Matthius, Munkacz:** Jo. *Molnar*; **Naméh:** Mi. *Molnar*; **Wary:** Ge. *Molnar*; **Wy falu:** St. *Molnar*; **Zentmiklos:** Val. *Molnar*. < 'malmos, malomépítő' (CsnSz. 745–6). Balazséron, Beregszászon, Beregújfaluban, Gáton, Homokon, Izsnyétén, Mezőkaszonyban, Mezőváriban, Munkácson, Tiszaadonyban, Vásárosnaményban ma is élő név.
- Molnos – Som:** And., Mi. *Molnos*. < 'malomtulajdonos, molnár' (CsnSz. 703, *Malmos*).
- Monoszlai – Berekfaß:** St. *Monoszlaj*. < 'Monoszló, Zala megyei faluból való' (CsnSz. 747).
- Morda – Berekfaß:** Luc. *Morda*; **Munkacz:** Ge. *Morda*. < Ruszin eredetű: 'pofa' (állat), nyilván a csúnyaságra vonatkozik (MIZSER 2007–2008: 144).
- Móric – Berekfaß:** Adam, Lau. *Moricz*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 749–50). Ma is élő név.
- Móroc – Berekfaß:** Cl., St. *Morocz*; **Kouazo:** Th. *Morocz*; **Nag Musaj:** Jo., Nic. *Morocz*. < A *Móric* név alakváltozata (CsnSz. 749–50).
- Moroly – Czefalua:** Amb., Gr., Ma. *Morol*. < Szlovák eredetű lehet: a *mor* 'dögvész, pestis' (SSJ. 2: 177) szó -ol' képzős alakja.
- Moros – Kalnik:** Th. *Morosz* (kétszer); **Ökörmeßö:** Fr. *Moros*. < Ukrán eredetű: 'szeder' (MIZSER 2007b: 84).
- Mos – Cziarnavoda:** Val. *Mos*. < Cseh, esetleg lengyel eredetű: a *Mo*-val kezdődő ne-

vek -š képzős alakja (MOLDANOVÁ 1983: 148). A magyar *mos* igéhez aligha van köze.

Motosz – Nag Lonía: Gr. *Mothos*. < 'kergekórszerű betegség; rögeszme' (CsnSz. 754).

Munkácsi – Janosj: St. *Munkaczj*. < 'Munkács, Bereg megyei városból való' (CsnSz. 752).

Muzsai – Ardo: St. *Musaj*; **Jand:** Bl. *Musaj*. < 'a Bereg megyei Kis- vagy Nagymuzsalyból való' (CsnSz. 753–4).

Nábrádi – Bolcziu: Gr. *Nabradi*; **Papi**:** Ant. *Nabradi* Judex; **Surañ:** And. *Nabradi*. < 'Nábrád, Szatmár megyei faluból való' (CsnSz. 755).

Nagy – Adon, Barkafo, Barlobas, Kigios (kétszer), **Kaszon:** Gr. *Nağ*; **Ardo:** Pe., Seb., Sta. *Nagy*; **Afzte, Halabor, Papi**** (kétszer), **Wary:** Nic. *Nağ*; **Attia:** Dio. *Nağ*; **Attia, Berekfaß, Harang Lab, Ifnete:** Th. *Nağ*; **Attia, Boltrag** (kétszer), **Kouazo, Papi**:** Pa. *Nağ*; **Barkafo, Berekfaß, Marok:** Me. *Nağ*; **Barlobas** (kétszer), **Wyd:** Cas. *Nağ*; **Bene:** R. Alb. *Nağ*; **Bene, Bolcziu, Berekfaß** (kétszer), **Jand, Nağ Dobos:** Jo. *Nağ*; **Bene, Kereczen:** St. *Nağ*; **Berekfaß:** R. orsolia *Nağ*, Vrb. *Nagy* (kétszer); **Berekfaß, Kereczen:** Mi. *Nağ*; **Bodolo, Czetfalua, Halabor** (kétszer): Pe. *Nağ*; **Bolcziu:** Lad. *Nağ*; **Boltrag, Kigios:** Dem. *Nağ*; **Deda:** Jac. *Na* ' (így); **Farnos:** Mi. *Nagy*; **Gath, Munkacz:** St. *Nagy*; **Gulacz:** R. Cl., R. Ben. *Nağ*; **Gulacz, Szalka:** Alb. *Nağ*; **Harang Lab, Nağ Dobos:** Ben. *Nağ*; **Hethien:** Gr. *nağ*; **Homok:** Lad. *Nagh*, birtokos; **Jand:** Seb. *Nağ*; **Janosj, Munkacz:** Fr., Lau *Nagy*; **Kis Gutth, Munkacz:** Gr., Mi. *Nagy*; **Kouazo:** Luc. *Nağ*; **Marok:** R. Em. *Nağ*; **Matthius, Szalka:** Mar. *Nağ*; **Munkacz:** Ben., Gas., Mar., *Nagy*, Gas. *Nagy* Judex; **Nağ Dobos:** R. Me. *Nağ*; **Nagy Gutth:** Cl. *Nagy*, Lad. *nagy*; **Papi*:** Pe. *Nağ* Judex; **Rafaina Vifalu:** R. Seb., Sim. *Nağ*; **Som:** Amb. *Nağ*; **Som, Szalka:** R. Jo. *Nağ*; **Szalka:** Lau. *Nağ*; **Szalka, Szernie:** Ma. *Nağ*; **Vgornia:** Aug. *Nağ*; **Wary:** Cl. *Nağ*, *Nag* Agota, Val. *Nag*. < 1. 'magas', 2. 'idősebb' (CsnSz. 756–8), 3. 'valamely testrésze nagyobb az átlagosnál', 4. 'kiváló' (MIZSER 2006c: 57). Ma is élő név Asztélyban, Badalón, Barabáson, Benében, Beregardón, Beregdédán, Beregsomban, Beregszászon, Bótrágyon, Bulcsuban, Csetfalván, Csonkapapiban, Fornoson, Gáton, Gergelyugornyán, Gulácson, Gúton, Haláborban, Hetenyben, Izsnyétén, Jándon, Kígyóson, Makkosjánosiban, Mátyusban, Mezőkaszonyban, Mezőváriban, Munkácson, Nagydoboson, Rafajnaújfaluban, Szernyén, Tiszaadonyban, Tiszakerecsenyben, Tiszaszalkán, Tiszaviden, Vámosatyán.

Nagyantal – Deda: Gr., Jo., Me. *Nağ Antal*; **Munkacz:** St. *Nağ Antal* Judex. < 'idősebb vagy nagy termetű Antal' (CsnSz. 758).

Nagybalázs – Kaszon: Pa. *Nağ balas*. < 'idősebb vagy nagy termetű Balázs' (CsnSz. 759).

Nagyfejű – Ifnete: Luc. *Nagy feju*. < 'nagy fejű; okos' (CsnSz. 76).

Nagyferenc – Szernie: Me. *Nağferencz*. < 'idősebb vagy nagy termetű Ferenc' (CsnSz. 760).

Nagygergely – Rafaina Vifalu: Ant., Pa. *Nağ Gergel*. < 'idősebb vagy nagy termetű Gergely' (CsnSz. 760).

Nagygyörgy – Jand: Bl. *Nag Georğ*. < 'idősebb vagy nagy termetű György' (CsnSz. 760).

Nagyjános – Kaydano: Ge. *Nagy janos*. < 'idősebb vagy nagy termetű János' (CsnSz. 761).

Nagy Mihály – Batthiu: St. *Nağ mihal*; **Gulacz** Gr. *Nağmihal*. < 'idősebb vagy nagy termetű Mihály' (CsnSz. 762).

- Nagypál – Rafaina Vifalu:** Mi. *Nağ Pal.* < 'idősebb vagy nagy termetű Pál' (CsnSz. 762–3).
- Nagyszabó – Berekβaβ:** Gr. *Nağ Szabo.* < 'idősebb vagy nagy termetű Szabó' (CsnSz. 763).
- Nagytamás – Rafaina Vifalu:** Jac., Val. *Nağ Thamas.* < 'idősebb vagy nagy termetű Tamás' (CsnSz. 764).
- Nalísnik – Zentmiklos:** Jo. *Nalísnik.* < Ruszin eredetű: 'aki a pénzt elszámolja, illetve elszámol vele' (MIZSER 2007b: 83).
- Naményi – Gulacz:** R. Lad. *Nameni.* < 'Namény, Bereg megyei helységből való' (CsnSz. 765).
- Nehéz – Kaszon:** Jo. *Nehez.* < 'komor, mogorva, összeférhetetlen' (CsnSz. 767).
- Néma – Hethien:** Gr. *Nema.* < 'néma, szótlan' (CsnSz. 767).
- Nemes – Kereczen:** Ben., Em., Me. *Nemes.* < 'nemes, nemesi szolgál; nemeslelkű' (CsnSz. 768–9). Ma is élő név.
- Nikó – Kaszon:** R. Bl. *Nyko.* < Az újszövetségi *Nicodemus* rövidülése (MIZSER 2009a: 119).
- Nógrádi – Berekβaβ:** Mi. *Nagradgÿ.* < Elírt alak lehet *Nogradgÿ* helyett, azaz 'Nógrádból származó' (MIZSER 2007–2008: 144).
- Novák – Zerecziefalua:** Jo. *Nouak.* < Szlovák eredetű: 'új telepes' (MIZSER 2009b: 66).
- Nutalik – Ignecz:** Gr. *Nutalik.* < Ismeretlen eredetű.
- Nyerges – Berekβaβ:** Me. *Nirges; Nierges.* < 'nyereggyártó, szíjgyártó' (CsnSz. 775–6). Ma is élő név.
- Nyerke ~ Nyerkó – Kaszon Pa. Nierke, R. Nic. Nierko.** < Talán a **nyirk* 'nedves vizenyős' szó képzett alakja (MIZSER 2009a: 119).
- Nyeste – Batthiu:** Marcuσ, Nic. *Neste; Feiercze:* Pe. *Neste; Takos:* Bl., Jo. *Neste.* < Világi női személynév (CsnSz. 776). Bátyúban, Hetefejércsén élő név ma is.
- Nyíri – Adon:** Gr., R. Seb. *Nÿri; Deda:* Th. *Nirÿ; Ignecz:* Vrb. *Niry* Senior; **Rafaina Vifalu:** Mi. *Niri.* < 'nyírségi' (CsnSz. 778).
- Nyilas – Bene:** Mi. *Nilas,* birtokos. < 'íjász' (CsnSz. 776–7).
- Ohur – Balasocz:** Fr. *Ohur.* < Ukrán eredetű: *ozap* 'vörös ásóklúd' (MIZSER 2006b: 174).
- Oláh – Bodolo:** Cl., Jac., Luc. (kétszer), Pa., R. Pe., Th. (kétszer), *Vitalis Olah; Cziarnavoda:* Sim. *Olah; Dauidhaza:* San. *Olah; Kereczen:* Luc. *Olah.* < 'román' (CsnSz. 783). Csarodán, Tiszakerecsenyben ma is élő név.
- Olán – Fölsö Vereczke:** Dem., Nic. *Olan; Ignecz:* And. *Olán; Kalnik:* Jo. *Olan; Koczioua:* Gr. *Olan.* < A ruszin *Oleksza* 'Elek' beceneve (MIZSER 2007b: 81).
- Ollasin – Holobina:** St. *Ollasin.* < Ruszin eredetű: a *волошин* 'oláh' szó nyelvjárási alakja.
- Olasz – Munkacz:** Jo. *Olasz.* < Népnév (CsnSz. 784–5).
- Olcsvai – Wÿd:** Cas. *Olczvaj.* < 'Olcsva, Szatmár megyei faluból való' (CsnSz. 785).
- Olexa – Dauidhaza:** Pe. *Oleksza.* < Ruszin név, a megfelelője: *Elek* (MIZSER 2007b: 80–1).
- Olexander – Holobina:** Fr. *olexander.* < A *Sándor* ruszin megfelelője (MIZSER 2007b: 81).

Ondocs – Zentmiklos: Aug. *Ondocz*. < Ruszin eredetű: az *Οηδορεϋ* 'András' név beceneve (MIZSER 2007b: 81).

Onuskó – Mogioros: Lad. *Onusko*. < A ruszin *Онисум, Онисуй, Онисифор* (a „Martirologium Graecum”-ból valók, magyar megfelelőjük nincs) nevek becézett alakja (MIZSER 2009b: 66).

Orgonás – Berekszaß: Fr. *Orgonas*. < 'orgonista' (CsnSz. 790).

Orosz – Adon: Th. *Orosz*; **Ardo:** And. *Oroz*; **Barkaßo:** Sta., St. *Orosz*; **Berekszaß:** Gr. *Orosz*; **Bodolo:** Amb. *Orosz*; **Borsoua, Wary:** Mi. *Orosz*; **Darocz:** Ge. *Orosz*; **Darocz, Halabor:** Ma., Pa. *Orosz*; **Dauidhaza:** Oroz Banko, St. *Oroz*; **Kalnik:** Mar. *Oroz*, Φιλίππου *Orosz*; **Munkacz:** Bl., Gr., Jo., Lad., Σιμεωνος *Oroz*; Gr. *Oroz* Judex; **Nag Musaj:** Jo. *Orosz*; **Rakos:** Aug. *Oroz*; **Wary:** Pa, St. *Orosz*. < A jelentése itt: 'ruszin' (MIZSER 2009b: 66). Élő név Badalón, Barkaszón, Beregardón, Beregdarócon, Beregrákoson, Beregszászon, Haláborban, Mezőváriban, Munkácson, Nagyborzsován, Nagymuzsalyon, Tiszaadonyban.

Oroszi – Bene, Borsoua, Gulacz, Kis Mufaj (alter St. is!), **Tiuadar, Vgornia:** St. *Oroszi*, birtokos; **Kis Mufaj:** Cas., Me., Pa. *Oroszi*, birtokosok; **Kis Mufaj, Kouazo:** Lazari *Oroszi*, birtokos; **Kouazo:** Ge. *Oroszi*, birtokos. < A család ősi fészke a Bereg megyei Sárosorosi község (CSÁNKI 1: 425).

Ország – Bene: Fr. *Orszag*. < 'király, uralkodó, vezér' (CsnSz. 795).

Oszyot – Matthius: Fr. *Oszvot*. < A martirologiumi *Osvald* név alakváltozata (CsnSz. 796–7).

Ökörmezősi – Koczioua: Jac. *Ökörmezősi*. < 'Ökörmező (később: Volóc), Bereg megyei faluból való' (MIZSER 2009b: 66).

Ödénfi – Bisztra, Meduefalua: Fr. *Edenfi*, birtokos. < *Ödén* (< latin *Eugenius*) martirologiumi személynév + *fi* patronimikonképző (CsnSz. 800).

Ördög – Berekszaß: Ma. *Eordög*; **Nag Dobos:** Bal. *Eordeög*; **Nag Dobron:** And., Pe., Nic. *Eordeog*; **Tiuadar:** Pe. *Eordeog*. < Valamilyen negatív tulajdonság jelölője (CsnSz. 802–3).

Ötvös – Berekszaß: Pa. *Eötwös*. < 'arany-, ezüstműves' (CsnSz. 806–7). Ma is élő név.

Packa – Munkacz: St. *Packa*. < Valószínűleg a ruszin *паткун* 'patkány' (ЧОПЕЇ 1883: 249) szó alakváltozata.

Pahuta – Zentmiklós: Fr., Pe., San. *Pahuta*. < A ruszin 'szagos' jelentésű szó a névadás alapja (MIZSER 2007b: 83).

Pakolye – Polyanka: *Pakolye* Janos. < Ruszin szavajárási név: 'égesseitek meg'. Valószínűleg az erdőégetésre vonatkozik (MIZSER 2007b: 83).

Pál – Barkaßo: Ben., Me., St. *Pál*; **Derczen:** R. Jo. *pal*; **Farnos:** Cl. *pal*; **Gath:** Me. *Pal* Judex; **Halabor:** Lad. *Pal*; **Jand:** Vrb. *Pál* Judex; **Som:** Fr., Mar. *Pál*, R. Gr. *Pal*; **Surañ:** Luc. *Pál*; **Tiuadar, Wary:** Jo. *Pal*. < Újszövetségi eredetű név (CsnSz. 812). Mezőváriban ma is élő név.

Pálca – Ifnete: Ludovicus *Palcza*. < 'hatalmi jelvény' (CsnSz. 814), pl. bírói pálca.

Pálfí – Wary: Pa. *Palfi*. < A *Pál* név patronimikonképzős alakja (CsnSz. 815).

Palicska – Rakos: And., Em., Jac. *Paliczka*. < A ruszin, illetve szlovák *palicska* 'kis pálca' feltehetően a bírói pálcára vonatkozik (MIZSER 2004: 211), vö. **Pálca**.

Pál-Mihály – Nag Dobos: Gr. *Pal Mihaly*. < Összetett név (CsnSz. 817).

Panasz – Munkacz: Me. *Panaz*; **Sdiniho:** Jac., Jo. *Panasz*. < Horvát eredetű: *ponas* 'büszkeség' (MIZSER 2009b: 66).

Pankotai – Nag Musaj: Dem. *Pankotaj*. < 'Pankota, Arad vagy Bihar megyei helységből való' (CsnSz. 820–1).

Pap – Bene: Jo., Mar., Th. *Pap*; **Berekfaß:** Me. *Pap*; **Borsoua:** Ant., Ma. *Pap*; **Kouazo:** Em., Gr., Ma., St. *Pap*; **Loho:** Mi. *Pap* soltesz; **Munkacz:** And., Gr. *Pap*; **Papi**:** Lau., Nic. *Pap*; **Vgornia:** Em., Nic. *Pap*. < Tisztségnév (CsnSz. 821–2). Beregszászon, Gergelyugornyán, Munkácson, Nagyborzsován ma is élő név.

Papi – Hethien: Jo. *Papi*; **Kereczen:** Mi. *Papi*. < 'a két Bereg megyei Papi egyikéből való'. A CsnSz. (823) egyikre sem utal.

Papics – Munkacz: Mar. *Papicz*. < A *pipacs* szó alakváltozata (TESz. 3: 201).

Parlag – Loho: Pe. *Parlag*; **Surañ:** And. *Parlag*. < 'földjét elhanyagoló személy' (CsnSz. 825–6).

Parlagi – Ifnete: Mi. *Parlagi*. < 'Parlag, Szabolcs vagy Szatmár megyei faluból való' (CsnSz. 826). Ma *Pallagi* formában él.

Parlya – Nag Musaj: Pe. *Parlya*. < Ismeretlen eredetű.

Paronj – Lauka: Luc. *Paronj*. < Elírt, elhallott adat, valószínűleg a Baronyi (l. ott!) helyett.

Paskó – Kaszon: Mi. *Pasko*. < A martirológiumi Paskál beceneve (CsnSz. 827).

Paskovics – Szuzko: *Paskouicz* Maxin. < A ruszin *Pasko* (< *Pavel* 'Pál') patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Paskovity – Duzina: El. *Paskovit*. < Horvát eredetű: a *Paško* (< *Paškal*) -*ic* patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Pásztor – Gergelj: Ant. *Pasztor*. < 'állatokat őrző, legeltető személy' (CsnSz. 828).

Pataki – Wary: Mel. *Pataki*. < A CsnSz. (829–30) konkrét helységekre gondolt, de inkább 'patak mellett lakó' lehet a jelentése (MIZSER 2009a: 120).

Pemete – Papi:** R. Pe. *Pemethe*. < 1. 'kemencesepő', 2. 'pemetefű', 3. 'lósóska' (TESz. 3: 150).

Pente – Nag Dobroñ: Amb. *Penthe* Judex. < A martirológiumi *Pentele* név rövidülése (CsnSz. 838–9).

Péntek – Papos: Lad. *Pentek*. < Világi személynév (CsnSz. 839).

Pénzes – Cziarnavoda: And., Em. *Penzes*; **Feiercze:** R. Gas., Val. *Penzes*; **Nag Musaj:** Me. *Penzes*. < 'gazdag' (CsnSz. 839–40). Csarodán ma is élő név.

Penyák – Nelipine: *Peniak* Lesko, Sim. *Penyak*. < A ruszin 'tőkevágó' jelentésű szó a névadás alapja (MIZSER 2007b: 83).

Penyige – Borsoua: St. *Penige*; **Nag Musaj:** Barrabas *Penige*. < Puszta helységnév Szatmár megyében.

Perényi – Barlobas: Ge. *Prinj*, birtokos; **Barlobas, Jand, Wjyd:** St. *Pereny*, birtokos; **Jand, Nag Dobos:** Ge. *Prini*; **Nag Dobos:** Gr. *Prini*; Jo., St. *Prini*, birtokosok; **Papi*:** St. *Perenj*, birtokos. < A névadó falu az Abaúj megyei Perény (CsnSz. 851–2).

Pesolik – Sdiniho: Dem. *Pessolik*. < Szlovák eredetű: *pešol'ik* 'gyalogrobotos' (MIZSER 2009b: 66).

Pesti – Nag Musaj: Mi. *Pesti*. < 'Pest városából való' (CsnSz. 845).

Peszle – Wary: Ge. *Peszle*. < Szlávból vett német eredetű: 'kutyás' (BAHLOW 1967: 378).

Péter – Bene: And., Mi., St. *Peter*; **Boltrag:** Bl. *Pether*; **Harang Lab:** Lad. *Pether*; **Nag Dobos:** Jo. *Peter*. < Újszövetségi eredetű személynév (CsnSz. 847). Bótrágyon ma is élő név.

Péterdeák – Ignecz: And. *Peter deak*. < Összetett családnév.

Péterfi – Wary: Gr. *Peterfi*. < A Péter név patronimikonképzős alakja (CsnSz. 848).

Péterke – Daidhaza: And. *Peterke*; **Ignecz:** Amb. *Peterke*. < A Péter név becézett alakja (CsnSz. 848).

Petes – Bene: Alb., Jo. *Petes*. < A Péter név *-es* képzős alakja (CsnSz. 848–9).

Pető – Balasocz, Cziapoczka, Gajdasocz, Kalnik, Meduefalua: Jo. *Pető*, birtokos; **Barkaßo:** Em. *Petheo*; **Bene:** Jo., St. *Peteo*; **Berekßaß:** Laz., Val. *Petheo*; **Jand:** Luc. *Peteo*; **Kaszon:** Val. *Petheo*; **Nag Lonia:** Gr. *Petheo*, Val. *Peteo*; **Nag Musaj:** Pa. *Petheo*. < A Péter név *-ő* képzős alakja (CsnSz. 850–1). Benében, Beregszászon, Lónyán, Nagymuzsalyon ma is élő név.

Petricskó – Podheren: Fr. *Petriczko*. < A szlovák *Petr* 'Péter' név képzőbokros alakja (MIZSER 2007b: 82).

Petrik – Loho: R. Jo. *Petrik*; **Munkacz:** And. *Petrik*. < A szlovák *Petr* 'Péter' név *-ik* képzős alakja (MIZSER 2009b: 66). Munkácson ma is élő név.

Petris – Daidhaza: Pe. *Petris*. < A szlovák *Petr* név *-iš* képzős alakja (KNEZSA 2003: 314).

Petrovics – Ökörmeßö: Jo. *Petrouicz*, Pa. *Petrouicz* kenez. < Vagy a ruszin *Petro* 'Péter' vagy a szlovák *Petr* patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Petrus – Rakos: Sig. *Petrus*. < A Péter név becézője (CsnSz. 853). Szlovák is lehet (MIZSER 2009b: 66).

Pinujte – Polyanka: *Pinuite* Vaszko. < Ukrán szavajárású név: 'verjétek fel a habot', szakácsságra utalhat (MIZSER 2007b: 84).

Pipo – Nag Musaj: Ge. *Pipo*; **Wary:** Ben. *Pipo*. < Világi személynév (CsnSz. 856).

Piskolci – Kouazo: R. Em. *Piskolczi*. < 'Piskolc (majd: Piskolt), Bihar megyei faluból való'. A CsnSz. (857) csak *Piskolti* adatot hoz.

Pleske – Surañ: Ge. *Pleske*. < Szlovák eredetű: *pleška* 'kopasz' (SSJ. 3: 90), a szlovég magyarosodás eredménye.

Pleták – Zolyua: Jac. *Pletak* Judex. < Ruszin eredetű: 'fonó' (MIZSER 2007b: 83).

Pleza – Also Vereczke: And. *Pleza*. < Szlovák eredetű: 'kopasz' (MIZSER 2007b: 84).

Pliszka – Baloffalua: Jo. *Pliska*. < Ruszin eredetű: *плиска* 'barázdabillegető' (MIZSER 2009b: 66).

Pogácska – Wary: Jo. *Pogaczka*. < 'pogácsa' (MIZSER 2009a: 120).

Pogány – Derczen: Th. *pogan*. < 'nem keresztény; falusi; istentelen' (CsnSz. 860–1).

Pokol – Kis Gutth: Pa. *pokol*; **Munkacz:** Pa. *Pokol*. < 'ellenséges, gonosz, bösz, komor, mogorva' (CsnSz. 863). Gúton ma is élő név.

Pókos ~ Pókus – Kis Gutth: Bl. *pokws*; **Munkacz:** Bl. *Pokos*; **Rafaina Vifalu:** Jac. *Pokus*. < A Pál név *-kos/kus* képzős alakja (CsnSz. 863).

Polcik – Szalka: Jac. *Polczik*; **Szuzko:** Gr. *Polczik*. < A *pocok* szó alakváltozata (CsnSz. 858. *pocok*). Tiszaszalkán ma *Pócsik* formában él.

(Folytatjuk.)